

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00866

SHMUESN VEGN DER YIDISHER
LITERATUR UNTER DER
DAYTSHER OKUPATSYE

Nachman Blumental

*Permanent preservation of this book was made possible by
Bernice & Larry Mazer
in memory of
Grandfather Max Mazur*

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

נחמן בלומענטאל

שמועסן וועגן דער יידישער
ליטעראטור אונטער דער
דייטשער אָמפּאַציע

נחמן בלומענטאל

שמועסן וועגן
דער יידישער ליטעראטור
אונטער דער דייטשער אקופאציע

ארויסגעגעבן דורכן

צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע

בוענאס-איירעס, 1966 — תשכ"ו

דאָס דאָזיקע בוך איז דערשינען
מיט דער סובווענז פון דער
פונדאציע פאַר יידישער קולטור

א י נ ה א ל ט

9 אריינפיר-ווארט: א פאלק גייט אונטער

I. טויטן-לאגערן

די כאראקטעריסטיק פון דער יידישער ליטעראטור אונטער דער
19 דייטשישער אָקופאַציע
וואָס זענען די הויפט-שטריכן פון דער ליטעראטור?
35 אויפשריפטן אויף ווענט, ספרים און ביכער
39 KÄMPFEN UND SINGEN!
53 די מיטגראַציע פון יידישן פּאָלקסליד אונטער דער דייטשער אָקו-
פּאַציע
69

II. בעלמונאָ

91 פערדס - מייערן
107 א צוואה

III. בעלזשעץ

127 בעלזשעץ

IV. טרעבלינקע

147 טרעבלינקע

V. אוישוויץ

169 אוישוויץ

גליקליך איז דער און געבענשט זאל דער ווערען,
וואָס וועט פּעראַייביגען אייערע טרערען,
הייליגע, צווייטויזענד-יעהריגע טרערען.

ת. ג. ביאַליק

Die Geschichte der neuern Juden ist tragisch,
und schreibt nan über dieses Tragische, so
wird man noch ausgelacht. — Das ist das
Allertragischste.

Heinrich Heine

אריינפיר - ווארט : א פאלק גייט אונטער

אין צוואנציקסטן יארהונדערט, אין מיטן קולטורעלן אייראָ-פע, איז אַ גרויס שטארק פאלק באַפאלן אַ קליין אומשולדיק פאלק, עס אומגעבראכט אויפן אַכזריותדיקסטן אופן. דאָס, וואָס מ'האַט אפילו אין ערגסטן חלום נישט געקענט פאַרויסזען; דאָס, וואָס מ'האַט אפילו אויפן רעיון נישט געקענט נעמען, אַז ס'איז בכלל דורכפירבאַר — איז געשען!

מיר געדענקען אלע: אין געוויסע מדינות פון אייראָפע איז דאָס אַזוי-גערופענע יידן-פראַבלעם פאַר דער מלחמה געשטאַנען זייער שאַרף. מ'קען זאָגן: אויפן שפיץ מעסער. מיר געדענקען גאַנץ גוט, אַז אין געוויסע מקומות פלעגן אונטערן איינפלוס פון געוויסע מענטשן-פרעסערישע שוואַרץ-מאהניקעס אויסברעכן אַנטיסעמי-טישע אומרוען. מיר געדענקען פון פאַר דער מלחמה — פשיטיק און טישענסטאַכאָוו, בריסק און גראַדנע! און מיר געדענקען נאָך און נאָך, פון פרוערדיקע צייטן און פון נאָך פינצטערע מלוכות: קעשענעוו און ביאַליסטאָק! אַבער וואָס זענען די אלע קלייניקע פאַגראַמען קעגן איין דייטשער אַקציע, דורכגעפירט אפילו אין קלענסטן יידישן ישוב.

אין ליכט פון די היינטיקע געשעענישן זעען זיי דאָך אויס ווי נישטיקע קינדער-שפילערייען.

און אין דער אמתן זענען דאָך די פרוערדיקע פאַגראַמען נישט געווען קיין זעלבסט-ציל, נאָר אַ מיטל אויף צו וויוון, ווי אַזוי ברע-נענדיק עס איז דאָס יידן-פראַבלעם, אַז מען מוז עס גלייך ליוון (פוי-לן). טייל מאל האָט דער פאַגראַם אויך נישט געהאַט אפילו דעם דאָ-זיקן בייגעשמאַק: ער האָט, אַזוי צו זאָגן, גאַר נישט אויסן געווען

קיין יידן. ס'האט זיך געהאנדלט גאר פשוט אין אפּווענדן די אויפ-
 מערקזאמקייט פונעם המון פון גאר אנדערע פראבלעמען, פון גאר
 אנדערע פראגעס, און דער ייד — דער געפאלענער אין פאגראם
 — איז גאר געווען א גאנץ צופעליקע דערשיינונג, א טפל-זאך (צא-
 ריש-רוסלאנד). זייער אפט האט דער יידן-פאגראם גאר קיין שייכות
 נישט געהאט צום „יידן-פראבלעם!“.

וואס פאר א געפערלעכסטער אנטיסעמיט האט דאס געוואגט
 פרויער צו ווארפן די לאזונג: „פולשמענדיקע פארניכטונג!“ ער
 האט עס נישט געוואגט, ווייל מעגלעך: דאס איז אים גאר אפילו
 אויפן זינען נישט געקומען. אזוי נידעריק איז ער דאך נישט גע-
 פאלן. דאס אייגענע געוויסן האט אים דערצו נישט דערלאזט. און
 היינט די דרויסנדיקע וועלט! וואס וואלט דאס וועלט-געוויסן גע-
 זאגט?! וואלט דען די מענטשהייט געשוויגן? האט דאך אפילו דער
 „לא יזכר ולא יפקד“ אליין נישט געוואגט ארויסצורוקן דעם גע-
 דאנק פון הונדערט-פראצענטיקער אויסהראטונג פון יידנטום אין
 די דרשות, וואס ער האט געהאלטן שוין נאכן אויסברוך פון דער
 וועלט-מלחמה אין יאר 1939. רעדט ער דאך נאך אין 1940
 וועגן יידן-פראבלעם, ווי איינס פון די וויכטיקסטע פראבלעמען,
 וואס ער דארף דערליידיקן נאכן דעראבערן פון פוילן. אמת, ער
 גיט נישט אן — דער ימח שמו — אפילו קיין שום לייכטסטע אַנ-
 דייטונג וועגן דעם, ווי אזוי דאס פראבלעם דארף באשיידט ווערן,
 אבער וועגן א מאסן-טויט רעדט זיך דאך נישט. פארקערט, אין
 איינער פון זיינע דרשות, געהאלטענע אין אט דער צייט, מער-
 זויניקער, פילט זיך ווי א מין סימפאטיע, מיטלייד-געפיל צום
 יידישן פאלק, וועלכעס מ'האט אפגענארט בשעת דער ערשטער
 וועלט-מלחמה, צוואגנדיק אים ארץ-ישראל און, גלייכצייטיק, —
 לויט דעם ימח-שמו — האט מען דאס לאנד צוגעזאגט די אראבער
 און דערמיט זיי אויך אפגענארט.

וואס איז אייגנטלעך געשען, וואס מיט א מאל האבן זיך אַנ-
 געהויבן די מוראדיקע אקציעס, מיט דעם לאזונג: „פאגראם לשם

פאָגראַם? וואָס האָט דאָ געווירקט? זענען, למשל, די תשובות, וואָס עס גיבן דערויף די „בונקער-מענטשן“, ד"ה די יידן, וואָס זען נען אַרויס לעבעדיק פון די דייטשע הענט און געלעבט אַ שטיק צייט אין קעלערס, גריבער אַזו"וו. אָבער אומפאַרענטפערט בלייבט דאָך איין פראַגע:

ווי אַזוי האָט אַ מענטש געקאָנט דערקייקלען זיך צו אַזאַ טיילוואַנשיגן פלאַץ? און אויב אַפילו ער, דער „פירער“, האָט זיך שוין יאָ דערשלעפט צו אַזאַ מדרגה, ווי אַזוי זשע האָט ער געקאָנט געווינען פאַר זיין „אידעע“ זיינע מיטקעמפער, זיין פּאַלק?

עס איז דאָך אַ טעות צו מיינען, אַז די אַקציעס זענען אויסגע-פירט געוואָרן נאָר אויפן באַפעל פון איין מענטש — אין דעם פרט: דעם פירער, — וועלכן ס'האָט זיך „געמוזט“ אונטערוואַרפן „גע-האַרכאָס“ דאָס דיסציפלינירטע דייטשע פּאַלק. עס איז נישט נאָר אַ טעות, נאָר אַ בפירושער ליגן, אַ ווילקירלעכער צי אומווילקיר-לעכער. ווייל ראשית האָבן דאָך בלויז אויף דעם געביט פון יורי-דישן, לעגאַלן, באַגרענעצן די יידן געאַרבעט נישט איין דייטשער „מיניסטער“, נישט איין דייטשער „געלערנטער“. און דאָס זעלבע איז שייך אַנדערע געביטן. מ'קען דאָך זאָגן, אַז די גאַנצע דייטשע „וויסנשאַפט“, אַלע אָן אויסנאַם, מינים „וויסנשאַפטלער“, „איני-טעליגענטן“ — האָבן געאַרבעט אויפן געביט פון אויסראַטן דאָס יידנטום. און דאָס נישט נאָר דורך העלפן שאַפן די אַנטי-יידישע געזעצן דירעקט (אויף יעדן געביט זענען דאָך געווען עקסטרע גע-זעצן פאַר יידן. ווי לעכערלעך זיי קלינגען טייל מאַל, ווען מ'לייענט זיי בלויז, ווי טראַגיש זיי זעען אָבער אויס, ווען מ'זעט זיי אָנגע-ווענדטע אין לעבן!). נאָר אויך אין דעם שאַפן „זייערע“ אַ „ווי-סנשאַפט“ אָן יידן. איינער שרייבט אַ „פיזיק“ אָן יידן, דער צוויי-טער אַ „כעמיע“ אָן יידן, דער דריטער אַ „ליטעראַטור-געשיכטע“ אָן יידן אַזו"וו.

דער נאָמען פון אַ יידישן שרייבער, צי וויסנשאַפטלער טאָר

נישט דערמאנט ווערן; א „יודישע“ דערפינדונג מאַר נישט אָנגע-
געבן ווערן, אז זי שטאַמט פון א יודן אאז"וו, אאז"וו.

מיט איין וואָרט: אַט די אַלע „גרויסע“, אַלע „גדולים“, דיי-
טשע קאַרפּן-קעפּ זענען מיטשולדיק אין שאַפּן מעאַרעטיש א יודן-
ריינע אייראָפּע. יעדער איינער „אינטעליגענט“ האָט אין זיין גע-
ביט געגעבן פון זיך דעם מאַקסימום, וואָס ער האָט נאָר געקענט,
פון זיך געבן, זיין גאַנצע דערפינדערישקייט, אַרבעטזאַמקייט,
דייטשע „שטומפּזיניקייט“ אאז"וו.

א, ניין, דער דייטש, דער געלערנטער, אינטעליגענטער, איז
נישט געווען קיין פאַסיווער, אומשולדיקער האַרבער פון רבינס
תורה. א, ניין!

און דאָס זעלבע איז שייך די פּראַקטיקער, וואָס האָבן זיך באַ-
מיט דורכצופירן די תורה אין לעבן. אַט די אַלע „זאַנדערדינסטן“,
„ראַלקאַמאַנדעס“, געסטאַפּאַ, ס. ס. און ווי אזוי זיי זאָלן נישט
הייסן: די מלאכי-חבלה, — האָט יעדער פון זיי אַריינגעלייגט זיין
גאַנצן שעפּערישן כוח, זיין גאַנץ לייב-און-לעבן אויף בעסער אויס-
צופירן דעם רבינס תורה. זיי האָבן זיך באַמיט צו פאַרשטיין דעם
רבין אויפן ווונק, איבעריאָגן זיינע ווייטסטע געדאַנקען און חלו-
מות, איבעריאָגן זיין פּלאַן און אים אויסאַרבעטן איבער די נאַרמעס.
זיי זענען נישט געווען קיין בלינדע אויספירער פון א זיי אָנגע-
וואַרפענעם באַפעל. א, ניין! דער תלמיד האָט איבערגעשטיגן דעם
רבין. און דערמיט זענען די אויספירער, דירעקטע צי אומדירעקטע,
און זייער צאָל איז מיליאָנען — מיטשולדיק.

ווען דו הערסט נאָר דערציילן, ווי אזוי עס זענען פאַרגעקו-
מען די אַקציעס, ווי אזוי עס זענען דערמאַרדעט און געשענדט גע-
וואָרן יודישע לעבנס — זעט מען, ווי איין פּאַל איז נישט געווען
ענלעך צום צווייטן. יעדער האָט געטראָגן אויף זיך דעם חותם פון
זיין אַנפירער: קאַמענדאַנט, אונטערקאַמענדאַנט, צי פשוטן סאַל-
דאַט. יעדער האָט אויף זיין אייגענעם אופן — לויט זיין אינדיוויד-
דזאַליטעט און אייגנאַרט — געהרגעט יודן. א, דאָ קען מען נישט

ריידן וועגן קיין אַרױפגעװונגענער טאָט, וועגן אַ האַנדלונג פון אַ מאַסע, וואָס גײט נאָך בלינד דעם באַפעל. נײַן, יעדער האָט זיך באַמײט צו אַרבעטן לפנים משורת הדין, איבער דער מאַס, איבער דעם געזעץ און טײל מאַל, אפשר אויך, קעגן געזעץ (אפילו היט-לערישן!).

הערט דערציילן, מיט וואָס פאַר אַ צופרידנקײט דער דײטשער פשוטער סאַלדאַט שטעקט אַרײַן זײַן באַיאַנעט אַ קינד אין בײכל און הײבט עס אױף אין דער לופטן, ווי עפעס אַ סימבאָל, אַ פאַן. אַ אזאָ באַפעל האָט ער, דער פשוטער דײטשער „יעקע“ — נישט באַקומען! אָדער זעט מיט וואָס פאַר אַ צופרידנקײט אָן אַנדער דײטשער „אומשולדיקער“ פּרײַן שײסט אַרײַן אַ קױל אין בױך פון אַ יודענע און קוקט זיך צו מיט דעם גרעסטן תענוג, ווי זי גײט אױס אין די שאַרפסטע יסורים. זעט דעם גראָבן נידעריקן נעקער, ווי ער שײסט אַרײַן אַ דױס-דױס-קױל גלײך אין מענטשנס שאַרבן אַרײַן און לױפט גלײך אין יודענראַט, מ'זאָל אים באַצאָלן, ווייל ער איז נישט קײן באַרבאַר, הלילה, נישט קײן אוקראַינער! ער שײסט נישט אזױ, אַז דער מענטש זאָל זיך מוטשען. ער איז אַ הומאַני-מאַרער מענטש, אַ מענטש מיט אַ ווייך האַרץ — ער, אַז ער שײסט שײסט ער גלײך אין קאַפּ אַרײַן, דער מענטש זאָל זיך נישט מור טשען. איז נישט ווערט אזאָ שטיקל אַרבעט אַ גאַלדענעם זײגער „פער קאַפּ“? פון לױטער גוט-האַרציקײט נעמט ער צו די מתנה פון יודענראַט* איבעריקנס, פרוווט גיט אים נישט.

פאַרגעסט נישט, אַז דער אונטערמעניקער יודענראַט איז אויך באַשטימט צום טױט, נישט מער „ער גײט צום לעצטן“ און דאָס זױכע האַרץ פון געסטאַפּאַ-מאַן קען פון יידישער הוצפה האַרט זוערן אויך! און גײט זאַגט, אַז די אַלע מענטשן זענען אומשולדיק, אַז זײ האָבן זיך נאַר אונטערגעוואָרפן דעם געזעץ. און הײנט דאָס זוכן דעם יודן, דאָס נישטערן, דאָס אײנוואַל-

* אַן אמתע פאַסירונג אין שטעטל באַרשטשוו.

גערן הייזער נאָר אויפן פאַרדאַכט, אַז דאַרט געפינט זיך אַ נישט-אַנטדעקטער ייִדישער בונקער מיט אַ יידן, דאָס נאַכיאָנגן זיך נאָך אַ יידן, ווען דאָס „געזעץ“ אליין וואַלט אים געקענט נישט באַ-מערקן.

ניין, און נאָך אַ מאָל ניין! נישט נאָר הימלער איז שולדיק אין דער ייִדישער אויסראַטונג-אַקציע, נאָר דאָס גאַנצע דייַטשע פּאָלק. ווייל, וואָס פאַר אַ באַטייט קענען האַבן אַ פאַר הונדערט באַמת גוטע דייַטשן אין אַ מחנה פון אַ 80 מיליאָן מענטשן!

און עס בלייבט ווידער אַ פּראַגע, צי אַפּשר אַ רעמעניש: ווי אַזוי האָט זיך דאָס דייַטשע פּאָלק צוגעשלאָגן צו אַזאַ נידעריקער מדרגה? ווי אַזוי איז עס אַזוי נידעריק געפּאַלן? וואָס האָט דאָס אַלץ גורם געווען?

נן, יא, לאַמיר זאָגן, אַז די אַקציעס זענען שוין געענדיקט, מער וועלן זיי זיך שוין נישט אומקערן. אַלץ גוט, שלום, שלום אויף דער וועלט. אָבער פון וואַנען נעמען די גאַראַנטיע, די זיכערקייט, אַז דאָס זעלבע דייַטשע פּאָלק, צי אַן אַנדערס וועט נאָך אַ געוויסער צייט, אַ צייט פון פּאַציפיסטישן צוזאַמענלעבן מיט אַנדערע פעל-קער, — ווידער ביי אַ גינסטיקער לאַגע נישט אָנהויבן דעם זעלבן שדיס-טאַנץ. מיר זעען שוין, קיין שום אָפּהאַלט קען דאָך דאָ נישט זיין. נישט די קולטור, נישט די רעליגיע, נישט די מענטשלעכקייט, די גאַנץ פּשוטע אינסטינקטיווע מענטשלעכקייט.

דאָס דייַטשע פּאָלק האָט צעטרייסלט און אומגעוואָרפן אַלע אידעאַלן, אַלץ וואָס איז אַמאָל געווען הייליק; אַלץ האָט עס באַשמוצט, אַלץ פאַראַומווירדיקט! און עס כאַפט זיך אַריין אַ חשד: ווער ווייסט, צי אַנדערע פעלקער קענען אויך נישט אַרויסגעבן אַזאַ נייעס מין המן, אויסטראַכטן אַזאַ נייע מין „אַקציע“? ווער ווייסט? דער גלויבן אין מענטשלעכן יושר, געוויסן, מעגלעכקייט פון צוזאַמענלעבן איז אויפגעטרייסלט, ווער ווייסט צי נישט גענצ-לעך פאַרשווונדן.

וואָס קען דעם מענטשן אָפּהאַלטן פון די שרעק-מעשים: גע-

זעין? געוויסן? — לעכערלעך! אפשר רעליגיע? — יא, אבער רע-
ליגיע קאָן דינען דעם רבונן-של-עולם; רעליגיע קאָן אויך דינען
דעם שטן. און עס דערמאָנען זיך די ווערטער פון פּרץ מאַרקישעס
קדיש, וועלכן ער האָט אָפּגעזאָגט נאָך די הרוגים פון שטעטל האַ-
ראַדישטש אין אוקראַינע, בשעת די פעטליווע-פּאָגראַמען: „אַנט-
קעגן זיצט דער קלויסטער, ווי אַ טכויר ביי אַ קופּע אויסגעשטיק-
טע עופות!“

און בשעת דאָס יידישע פּאָלק האָט געבלומיקט, בשעת דאָס
יידישע פּאָלק איז פּאַמעלעך אויסגעגאַנגען, האָט זיך אַזוי ווייניק
געענדערט אין דער אַרומיקער וועלט. פון איין זייט ווערט אַ פּאָלק
אין גאַנצן אויסגעראַטן, ווערט ליקווידירט, הערט אויף צו עק-
סיסטירן. עס בלייבן נאָר פון אים נישט-דערשלאַגענע פּליטים,
מענטשן קאַליקעס, האַלב-קראַנקע, — אַלנפּאַלס, דורכום פּאַר-
אומגליקטע און פּאַריתומטע. און אַט קוקט זיך צו צו דעם אַרומ.
דאָ האָט זיך גאָר נישט געענדערט. און אויב יאָ אַן ענדערונג, איז
עס אַן ענדערונג צום גוטן. די „סביבה“ איז רייכער געוואָרן, אויס-
געוואַקסן, פּאַרנומען די הייזער, די אַרבעט-שטעלעס, וועלכע די
יידן האָבן געמוזט איבערלאָזן.

צווישן די איבערגעבליבענע יידן און אַרומיקן עולם איז אויס-
געוואַקסן אַ תּהום, אַ שנאה, וואָס לאָזט זיך נישט אַזוי גיך אָפּ-
רוימען און וואָס קען קיין גוטס נישט פּאַרשאַפּן. פון איין זייט
שנאה צו די יעניקע, וואָס זענען דערביי געווען, און אין בעסטן
פּאַל געווען כלוּיז שטומע (פּאַסיווע) עדות. פון דער אַנדערער זייט
פּאַראַכטונג צו די, וואָס מ'האַט אַזוי לייכט געקענט מאַרדן און
וואָס האָבן זיך אַזוי לייכט געלאָזט מאַרדן. צוויי וועלטן!

נאָך אַן אַפּוועזנקייט פון העכער דריי יאָר, בין איך צוריק
געקומען אין מיינע היימישע מקומות. פון דער אַמאָליקער משפּחה
— קיין זכר; פון די אַמאָליקע פּני-העיר יידן — קיין סימן; קיין
יידישע מאַסע, קיין יידישער צענטער מער. געבליבן געציילטע
מענטשן. נישט קיין חבר, נישט קיין גואל. עס זענען מיך געקומען

באגריסן די אמאליקע חברים פון דער נישט-יידישער וועלט; מנחם אַבל זיין און צוגלייך אויסדריקן די פרייד, וואָס איך בין געבליבן לעבן... און מערקווירדיק, אַט די דאָזיקע מענטשן, די חסידי-אומות-העולם, וואָס האָבן זיכער נישט אַנטייל גענומען אין קיין שום ייִדישער אַקציע, וועמענס סימפּאַטיע איז זיכער געווען אויף דער ייִדישער זייט, — ריינדנדיק און פרייענדיק זיך מיט מיר, קוקן עפעס משונהדיק אין אַ זייט. נישטאָ דער אַפענער פרייהאַרציקער בליק. ווי פיינלעך דאָס איז! רעדסט מיט אַן אמאָליקן פריינד, צעקושט זיך מיט אים גאָר האַרציק, גאָר בשעתן ריידן מיט אים — שעמסטו זיך אים צו קוקן גלייך אין פנים אַריין און ער דיר — אַוודאי! איר רעדט און אייערע אויגן בלאַנדזשען אין אַ זייט, אַלץ ווייטער און ווייטער...

און עס דערמאָנט זיך: בשעת די דייטשן האָבן פאַרנומען אַלץ נייע טעריטאָריעס און זיך באַזעצט אין אַלץ נייע מקומות, זענען זיי געקומען אין קאַנטאַקט מיט דער היימישער באַפעלקער-רונג, אַפילו מיט דער ייִדישער. עס פלעגן זיך אַפילו אַנקניפן סימ-פאַטיעס צווישן איינצלנע דייטשן און איינצלנע יידן. און עס פלעגט זיך אַפט טרעפן: דער דייטש איז אויף אַ געוויסער צייט ערגעץ אַרויסגעפאַרן, צי דער ייד ווידער איז אייניקע טעג ערגעץ געווען פאַרשטעקט אין אַ מויזן-לאַך, זיך באַהאַלטן פאַר אַן אַק-ציע. און אַט טרעפן זיך ווידער די צוויי „פריינד“.

— „וואָס, יודע, דו לעבסט נאָך?!“ — רופט אים דער דייטש מיט גרויס חידוש צו זיין יידן; „וואָס, דו לעבסט נאָך?“ ווי אַזוי, הייסט עס, איז דאָס מעגלעך? היתכן? — קיין אַנדער באַגריסונג האָט דער דייטש פאַרן יידן נישט געהאַט.

און ווען די חסידי-אומות-העולם האָבן מיך אויפגענומען, ווי אַן אַלטן גוטן פריינד, האָט אין מיינע אויערן געקלונגען די דיי-שע באַגריסונג-פאַרמול: „וואָס, יודע, דו לעבסט נאָך?“...

באַרשטשווו, 1944.

I

טויטן-לאנערן

די כאראקטעריסטיק פון דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשישער אָקופאַציע

צוערשט באַשטימען די באַגריפן פון אונדזער טעמע:

דריי פאַרטייטשונגען פונעם באַגריף „יידישע ליטעראַטור“:

1. ליטעראַטור, געשאפן דורך יידן, אומאָפהענגיק פון שפראַך: יידיש, פּויליש, העברעיִש א״א; מיר האָבן אין אונדזערע זאַמלונגען פון דער צייט אפילו לידער אין אונגאַריש, רומעניש א״א.

2. ליטעראַטור וועגן יידן (יידישע מאַטיוון) — פון נישט־יידן — אומ־אָפהענגיק פון שפראַך און נאַציאָנאַליטעט פון מחבר. אזוי, למשל, קאָן איך אַקראַַנישע פּאָלקסלידער וועגן אַקציעס אויף יידן, געשאפּענע דורך אַ פּויער — אַן אוקראַינער. אַהער געהערן אייניקע לידער פון דער אַנטאָלאַ־גיע „ז אַטכלאַני“, געשריבן דורך נישט־יידן און דערשינען אין וואַרשע 1944. בכלל קען מען דעם סוג ליטעראַטור איינטיילן אין צוויי גרופּעס: „פּראַ“ און „קאַנטראַ“. וואָס די באַגריפן באַדייטן — איז קלאַר. אין דער גרופּע „קאַנטראַ“ וועט זיך געפינען די גאָר רייכע דייטשישע פּראָדוקציע וועגן „יודאָ“. אויב אפילו די דאָזיקע ליטעראַטור איז נישט אין גאַנצן גע־שאפן געוואָרן אין דער צייט פון דער אָקופאַציע, איז אָבער די דאָזיקע לי־טעראַטור אין דער צייט אַקטואַליזירט געוואָרן. איך באַנוץ דעם באַגריף „אַקטואַליזירן“, ווייל אויף געוויסע יידישע און אַנדערע ליטעראַרישע ווערק, אויפגעקומענע פּרזער, ווערן אין דער צייט אַקטואַליזירט (געבירטיגט): „עס ברענט, יידעלעך, עס ברענט“, יידישע פּאָלקסלידער, למשל „די מאַמע“;

---

¹ די דאָזיקע בראַשור (בינטל לידער) איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דורך דעם אונ־טעררדישן „יידישן נאַציאָנאַלן קאָמיטעט“ ביי דער מיטהילה פון פּוילישן אונטעררעד; פאַרשטענדלעך, אַז די אויסגאַבע איז געווען אַן אומלעגאַלע, זי איז זיך אָבער צעגאַנגען אין אַקופּירטן פּוילן און דערגאַנגען קיין אויסלאַנד אין יענעם יאָר נאָך.

נחמן בלומענטאל

„דאָרט אין אַ וועלדל, דאָרט לעבן אַ טיכל, דאָרט שטייט אַ מאַמעניו און ברעכט אירע הענט“... ביאַליקס: „די שחיטה“; פראַנץ ווערפּלס: „פּערציק טעג פון מוסאָ-דאָג“ א”א).

און אויב מיר ווילן גענוי אָפּשפּיגלען דאָס ליטעראַרישע לעבן אין דער צייט פון דער אַקופאַציע, מוזן מיר נויטווענדיקערהייט האָבן אין אויג אויך די אַקטואַליזירטע „קאָנטראַ“-ליטעראַטור. אַ פּראָדוקציע, וואָס איז טייל-ווייז גענוצט געוואָרן דורך ייִדן — געצווונגענערהייט אָדער נישט געצווונגען — כ’מין דאָ: די לאַגער-לידער, וואָס זענען געווען באַשטימט צום זיבן-גען פאַר ייִדן, וואָס האָבן זיך אין לאַגער געפונען, און ביים זינגען האָבן די ייִדן זיך פאַרהאַלטן נישט נאָר פאַסיוו. זיי האָבן נישט נאָר פאַריידישט דעם טעקסט, טיילמאַל נישט פאַרשטייענדיק קיין דייטש. עס האָט זיך דעריבער געשאַפן אַ מין אַלטערטימלעך ייִדיש-דייטש, נישט תמיד פאַרשטענדלעך פאַרן זינגער אַליין, — נאָר זיי האָבן אויך אַריינגעפירט באַוווּסזיניק, עב־דערונגען, וואַריאַנטן. למשל, אין סאַביבאָווער „הימן“: „די יודען ציהען היין, די יודען ציהען הער“ — זינגען די ייִדן: „די וואַלקען ציהען אַהין און די וואַלקען ציהען אַהער“. אין דעם דאָזיקן ליד קומט דאָס פאַר דער אויספיר: „מאָך די קלאַפּע צו, דאָן האָט די וועלט רן“. — די ייִדן האָבן נישט גע-וואַלט זינגען וועגן זיך אַט-דעם טויט-אורטייל און געענדערט אויך די דאָ-זיקע פּוענטע.

די דאָזיקע ליטעראַטור דאַרף גענויער אויסגעפאַרשט ווערן, און דער עיקר — דער ייִדישער אַנטייל אין איר. מיר האָבן דאָ צו טאָן אויך מיט אַ שפּראַכלעכן ווידערשטאַנד פון ייִדן. אַ צווייטער אַספּעקט פון אַנווענדן דעם מין ליטעראַטור איז דאָס זינגען אַנטי-ייִדישע לידער דורך ייִדן, וואָס זענען דערצו נישט געווען געצווונגען. אַזוי, למשל, זינגען ייִדישע בחורים פון בילגאָראַי (לובלינער קרייז), אַרויסלאַזנדיק זיך פון געטאָ אויף איינצו-קויפן פּראָדוקטן אין דאַרף, כדי צו מאַסקירן זיך ווי „אַריער“, דאָס פּויליש אַנטיסעמיטישע לידל: „זשיד גודלאַי“. דער טראַגיש-טרויעריקער פּאַקט, ווי אויך אַ ריי אַנדערע, דאַרף גענומען ווערן אין אַכט, כדי דאָס בילד זאָל זיין אַ גאַנצס.

3. ליטעראַטור אין ייִדיש — ד”ה געשריבן אויף ייִדיש, אומאַפהענג-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

גיק פון נאַציאָנאַליטעט פון מחבר. פראַקטיש וועט עס זיין אַ ליטעראַטור געשריבן דורך ייִדן פאַר ייִדן אויף ייִדיש — ווייל איך קען נישט קיין איין פאַל, פון אַ נישט־ייִדן, וואָס האָט געשריבן אין דער אַקופאַציע־צייט ייִדיש. די 3טע גרופע איז, בכּוּ, אין דעם פאַל אַ סוב־גרופע פון נר' 1.

פאַרשטייט זיך, אַז אַלע דריי גרופעס האָבן פאַר אונדז אַ ריזיקע באַ־דייטונג און דאַרפן ביז אין די קלענסטע פרטים אויסגעפאַרשט ווערן, נישט בלויז פון ליטעראַרישן שטאַנדפּונקט. און אפשר גאַר דער ליטעראַרישער צוגאַנג צו דער ליטעראַטור פון יענער צייט איז פון צווייטראַנגיקן באַטייט. וויכטיקער איז דער אַלגעמיין היסטאָרישער אַנאַליז.

אין מיין איצטיקן רעפּעראַט וועל איך זיך באַגרענעצן גאַר צו דער גרופע 3.

אַז די דאָזיקע דריי ליטעראַטור־גאַטונגען האָבן אַ ווערט נישט נאָר סאַר ליטעראַטור־געשיכטע, איז אפשר איבעריק צו זאָגן. אין פרט „היטלע־ריזם“, מער ווי אין יעדער אַנדערער שטרעמונג, גייט די ליטעראַטור פאַר דער געשיכטע (פאַליטישע, עקאָנאָמישע). אין היטלעריזם איז אַלץ קודם־כל גענוי פּלאַנירט, אַרומגע־רעדט און ווי געהעריק צוגעגרייט [רעזשיסירט] געוואָרן; דערנאָך ערשט איז געקומען די טאַט, דער געשיכטלעכער פאַקט. די ליטעראַטור האָט דאָ געווירקט אויף דער געשיכטע און נישט פאַרקערט. גאַר נישט איז דאָ איבערגעלאָזט געוואָרן דער סטיכע, דעם נישט־אַרגאַני־זירטן אויפברוי, דעם ווילקיר, די דעם פרייען ווילן פון בירגער. איידער דער היטלעריזם איז צוגעטראָטן צום דורכפירן די אויסראַטונג־פאַליטיק, האָט ער געשאַפן די אויסראַטונג־טערמינאָלאָגיע, די אויסראַטונג־ליטעראַ־טור. צום אַלעם ערשטן איז געווען דאָס וואָרט — דאָס היטלעריסטישע וואָרט — אַבער דאָס איז געוויס אַן ענין פאַר זיך.

אין אַן אַנדערן זינען האָט אַ היסטאָרישן ווערט די ליטעראַטור אין ייִדיש, ווי אַן איבערגעבליבענער דענקמאַל, אַ זכר פון דעם, וואָס איז פאַר־געקומען, בעת די מענטשן גופא זענען אומגעקומען.

מיר גייען אַריבער צו די ווייטערדיקע באַגריף־באַשטימונגען:

נחמן בלומענטאל

וואס הייסט דייטשישע אַקופאַציע? נישט די געשיכטלעכע דאָטן פון באַפרייען דאָס פּוילישע לאַנד, צי די אַנדערע אַקופירטע לענדער, איז פאַר אונדז מאַסגעבנדיק; ווייל ווען, למשל, ס'איז אין יאָנואַר 1945 באַפרייט גע- זאָרן לאַדזש, האָבן זיך דאָ געפונען נישט מער ווי אַ 800-850 ייִדן, דאָקעגן האָבן זיך אַ צוויי צענדליק טויזנט לאַדזשער ייִדן געפונען אין דעם מאַמענט נאָך אונטער דער דייטשער אַקופאַציע, דער גרעסטער רוב אין פאַר- שידענע לאַגערן פון דער נאָך אַקופירטער אייראָפּע, צי אין דייטשלאַנד גופאַ; אַ קליינער טייל אויף דער אַרישער זייט. דאָס זעלבע איז שייך אַג- דערע שטעט. אַ כּלל: דאָס „יודענלאַנד“ דעקט זיך נישט מיט קיין שום גרענעצן און געפינט זיך דאָרט, ווי עס לעבן ייִדן!

דעריבער דאָרף מען נעמען אַלס גרענעץ־דאָטעס: דעם 1טן סעפטעמ- בער 1939 און דעם 8טן מאַי 1945, ווען אַלע ייִדן פון דער גאַנצער דייטשי- שער טעריטאָריע זענען שוין געווען פריי און די אַקופאַציע (עס האַנדלט זיך דאָ נישט אין טעריטאָריע!), ד"ה אירע פּסיכאָלאָגישע פאַקטאָרן האָבן אויפגעהערט צו עקסיסטירן.

טעאָרעטיש וואַלט מען געדאַרפט די ערשטע צייט־גרענעץ אַראָפּני- דערן ביזן יאָר 1933, ווען היטלער איז געקומען צו דער מאַכט, און אַלע ייִדן אין דייטשלאַנד האָבן אויף זיך דערפילט זיין שווערע האַנט און פאַק- טיש זיך געפונען אין אַן אַקופאַציע־אַטמאָספּער. דאָס זעלבע איז שייך די ייִדן אין עסטרייך, וואָס זענען אַריינגעפאַלן אונטער דער דייטשער אַקופאַ- ציע, מערץ 1938, בעתן אזוי גערופענעם „אַנשלוס“, און די ייִדן פון בעמען, מערן און סלאָוואַקיי (כלומרשט אַן אומאַפהענגיקע מדינה צו דער צייט), וואָס זענען באַזעצט געוואָרן דורך היטלערן אין מערץ 1939, און אזוי צורום אויך אַרונטערגעפאַלן אונטערן היטלער־רעזשים. איין טייל פון טשעכאָסלאַ- וואַקיי האָט אין יענעם מאַמענט דאָס אויסגעמיטן, ווייל ס'איז אַקופירט גע- וואָרן דורך אונגאַרן; עס האַנדלט זיך דאָ וועגן קאַרפאַטאָ־רוס, מיט איר גענוג גרויסער ייִדיש־ריינדיקער מאַסע.

איך מייד אָבער אויס דאָס צו טאָן, ווייל אויף ווי ווייט מיר איז באַ- קאַנט — איז אין דער דאָזיקער היטלער־תּקופה (1933-1939), ביזן אויס- ברוך פון דער וועלט־מלחמה) אין די גרענעצן פון נאַציאָנאַל־סאָציאַליס-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

מישן רעזשים נישט געשאפן געוואָרן קיין גרעסערע, צי בכלל צאָלרייכערע ליטעראַרישע ווערטן אין ייִדיש.²

און איצט: וואָס הייסט ייִדישע ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע? אַ באַמערקונג: דאָס גאַנצע ליטעראַרישע שאַפן פון דער צייט פון אָקופאַציע, לויט די אויבן געבראַכטע דעפיניציעס — דער גאַנצער מאַטעריאַל איז צו אונדז דערגאַנגען נישט אין אַ געדריקטער פּאַרעם, נייערט אין כתב־ידן [אַ חוץ געציילטע קלייניקייטן]; טיילווייז אין דער גערעדטער פּאַרעם, וואָס באַקומט ערשט איצט, שוין נאָך דער באַפֿרייונג, די נאַרמאַלע פּאַרעם פאַר היינטיקער ליטעראַטור — די שריפטלעכע.

פון דעם נעמען זיך פאַרשידענע שוועריקייטן. אין כתב־ידן איז צומייסט קיין דאַטעס נישטאָ. — איז שווער דעריבער פּעסטצושטעלן, צי אַ געוויס ליטעראַריש ווערק איז אויפגעקומען ביזן 1טן סעפטעמבער 1939, צי נאָך דער דאַטע. נעמען אין אַכט דעם אינהאַלט איז אויך נישט גענוג, עס וועט קידם־כל נישט אַנטשפּרעכען דעם פּראָבלעם: אָפּשפּיגלען דאָס פּאַקטישע פנים פון גאַנצן ליטעראַרישן לעבן פון דער צייט; צווייטנס, ביי אַזאַ צוגאַנג, אויב מיר וועלן נעמען אין אַכט דעם אינהאַלט פון ליטעראַטור, וואָס דאַרף זיין ספּעציפּיש „אָקופאַנטיש“, אַזוי צו זאָגן, איז דאָן מעגלעך, אַז אַ כּף ווערק, וואָס זענען אַנטשטאַנען שוין נאָך דער באַפֿרייונג, וועלן אויך דאַרפן באַטראַכט ווערן ווי פאַר ליטעראַטור פון דער אָקופאַציע למשל, אַ ליד „די ייִדן־גאַס“ (ביאַליסטאָק) — געשאַפן שוין איצט, נאָך דער באַפֿרייונג, האָט אַלע סימנים פון אַן אָקופאַציע־ליד. דאָס איז חל אַויך אויף די יעניקע, וואָס זענען אונטער דער דייטשישער אָקופאַציע נישט געווען, איצט שטויסן זיי זיך אַן אויף די פּראָבלעמען פון איר אָקופאַציע, לעבן זיך אין זיי איין און שאַפן אונטער דעם איינדרוק, דעריבער מוז מען צוגיין צום ענין ריין מע-

---

² דאָס לאַזט זיך דערקלערן מיט, I: דער גרויסער שפּראַכלעכער אַסימילאַציע פון די יידן אין די לענדער; II: די מער נאַציאָנאַלע ייִדישע עלעמענטן — און בעיקר ייִדישע שרייבער, געזעלשאַפּטלעכע טוער — האָבן סירוב באַוווּן צו פּאַרלאָזן די טערי־טאַריע באַצייטנס, נאָך אידער זי איז אָקופּירט געוואָרן דורכן נאַציזם, אָדער תּיכּף נאָך דעם; III: די דייטשן האָבן דאָ — ביי זיך אין לאַנד — געהאַט מער צייט און געקאַנט מיט מער פּרעזיקטיט אויסראַטן אַלץ, וואָס ייִדיש!

נחמן בלומענטאל

כאַניש, האַלטן זיך אין באַשטימטע צייט-גרענעצן. איבעריקנס איז אין דער ליטעראַטור-געשיכטע אַנדערש נישט מעגלעך, ווען מ'רעדט וועגן טיילן זי אויף תקופות, גאטונגען, צי ריכטונגען אאז"וו.

די אויבן דערמאָנטע אַקופאַציע-דאַטעס זענען ענדגילטיקע און דעצי-דירן, צי אַ זאך דאַרף באַטראַכט ווערן פאַר אַן אַקופאַטישער צי נישט, אומאַפהענגיק פון טעמע.

אַלץ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין דער צייט, אַדער מיר האַלטן, אַז עס איז געשאַפן געוואָרן אין דער צייט, געהערט צו דער אַקופאַציע-ליטע-ראַטור; אַלץ איבעריקע — נישט. אַזוי אַרום וועט, למשל, אַ באַנד מעמואַרן, וואָס מיר האָבן געפונען אין לאַדזשער געטאָ, וואָס נעמט אַרום דעם צייט-אַפּשניט פון סוף 19טן י"ה און אָנהייב פון 20סטן, מעמואַרן, וואָס זענען העכסט וואַרשיינלעך געשריבן געוואָרן אין געטאָ, דאַרפן באַטראַכט ווערן פאַר אַקופאַציע-ליטעראַטור; דאַקעגן אַ בוך, וואָס שפּיגלט אָפּ די אַקופאַציע-צייט און איז אַבער אַנגעשריבן געוואָרן נאָך דער אַקופאַציע, געהערט שוין נישט צו דער עפּאָכע.

עס איז וויכטיק אַרומצונעמען די גאַנצע ליטעראַרישע פּראָדוקציע פון דער אַקופאַציע-צייט אַלס איין גאַנצעס. עס וועט דורך דעם בולטער ווערן דאָס בילד פון דער צייט. דאָס נישט פאַרנעמען זיך מיט אַקופאַציע-פּראָב-לעמען אין דער צייט איז אויך כאַראַקטעריסטיש פאַר געוויסע מענטשן, וואָס האָבן זיך באַמיט צו אַנטלויפן פון דער ווירקלעכקייט און לעבן מיטן עבר, מיט די „אַלטע גוטע צייטן“, צי פאַרקערט — חלומען וועגן נענטערן צי ווייטערן עתיד. פון דער אַנדערער זייט, אַ ווערק פון אַ שפּעטערער תקופה קען שוין נישט האָבן, נישט דעם קאָלאַריט און נישט די אידעאָלאָ-גיע פון דער אַקופאַציע-צייט! עס איז שוין נישט עכט. פאַרשטייט זיך, אַז טעותים זענען דאָ מעגלעך (אַ באַנד לידער „שוואַרץ און בלאַנד“ פון אלתר שנוור — ווען אויפגעקומען?).

אַ באַזונדער פּראָבלעם: די ווערק פון לעבן-געבליבענע שרייבער, וואָס ווערן איצט דורך זיי רעסטאַוירירט. דאָס איז דער פאַל, למשל, פון טויבע גערשאַוויטש (בידגאַשטש). י. שפּיגל, לאַדזש) א.א.א. צי געהערן די דאָזיקע ווערק צו דער אַקופאַציע-ליטעראַטור, ווייל אין דער צייט זענען זיי אַנט-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

שטאַנען, צי לכל-הפחות פאַרטראַכט געוואָרן, צי להיפוך געהערן זיי צו דער נאָך-אָקופאַציע-ליטעראַטור, ווייל אין דער צייט זענען זיי פאַקטיש אָנגע-שריבן צי פאַרענדיקט געוואָרן. גערשאַוויטש האָט אירע לידער פאַרפאַסט און אָנגעשריבן אין דער אָקופאַציע-צייט, דער כתב-יד איז אָבער פאַרלוירן געגאַנגען, די ווערק זענען דורך איר איצט „רעסטאָורירט“ געוואָרן, ד"ה פאַקטיש אויפסניי געשאַפן געוואָרן. אויף וויפל עס האָט דאָ דעצידירט דער זכרון און אויף וויפל די דיכטערישע פאַנטאַזיע, איז, פאַרשטייט זיך, נישט מעגלעך צו זאָגן. ס'רוב פאַלן פון רעסטאָוראַציע זעען אַזוי אויס.

אין אַ מילדערער פאַרעם טרעט אַרויס דאָס דאָזיקע פּראַבלעם ביי די שרייבער, וועלכע האָבן איצט געפונען זייערע כתב-ידן און פירן אין זיי דורך געוויסע קלענערע, צי גרעסערע שינויים (שפיגל). די פּראַגע בלייבט אַפן.

עס מוז אויך באַטאָנט ווערן, אַז די ליטעראַטור שבעל-פה פון יענער צייט, וואָס באַקומט ערשט איצט איר שריפטלעכן לבוש, איז אויך אין אַ געוויסן זין רעסטאָורירט, באַוווסטזיניק צי אומבאַוווסטזיניק, דורך דעם, וואָס גיט זי איבער בעל-פה. וועגן די שינויים פון קלאַנג, ריטם, עקספרעס-סיע — איז אַודאי שווער עפעס וואָס צו זאָגן. ווייל ווער קען זיי פעסט-שטעלן?!

מ ו ר י ם

וואָס ווייסן מיר וועגן דער יידישער ליטעראַטור פון דער צייט, און פון וואָנען שעפן מיר די דאָזיקע ידיעות?

פריער פון אַלץ: קיין געדרוקטע ביכער אין יידיש זענען אין דער צייט פון דער אָקופאַציע נישט דערשינען. עס זענען נאָר געדרוקט געווען לוחות, די „געטאַ-צייטונג“ אין לאַדזש, 1941, און עס איז אויך געמאַכט געוואָרן פרווון צו דרוקן יידישע לערן-מאַטעריאַל. איינצלנע בלעטלעך [4 זייטן] צום לייענען אין דריטן קלאַס זענען צו אונדז דערגאַנגען.⁸ אָבער קיין ביכל

⁸ דער מאַטעריאַל, צומייסט אַריגינעלער, איז צוגעפאַסט צו די געטאַ-באַדינג

גונגען.

נחמן בלומענטאל

אלס גאַנצט, איז בכלל נישט דערשינען. דאָס איז לאַדזש. אין וואַרשע איז דערשינען נאָך זשאַבאַטינסקיס טויט אַ הספד נאָך אים אין דער פּאַרעם פון אַ געדרוקטער בראַשור, און דאָס איז גאָר.

און אַזוי איז געווען אויך אין אַנדערע געטאָס.

איך רעכנ אַהער נישט אַריין די ליטאַגראַפישע אויסגאַבעס, פון וועל-כע ס'איז כדאי צו דערמאַנען; די רייכע אונטערערדישע פרעסע [מיט אַרי-גינעלע ייִדישע לידער!] אין וואַרשעווער געטאָ. אין פאַרלאַג „דרור“ איז אויך דערשינען (1941) י. קאַצענעלסאָנס ביבלישע דראַמע „איוב“ און אַן אַנטאַלאָגיע „פּיין און גבורה“ (1940).

דאָס, וואָס מיר ווייסן וועגן דער דאָזיקער ליטעראַטור, וואָס איז צו אונדז נישט דערגאַנגען אין אַ שריפטלעכער פאַרעם, באַגרענעצט זיך צו דעם, וואָס אונדז איז געלונגען אַנצוזאַמלען, און געלונגען איז אונדז אין דעם פּרט זייער ווייניק: קודם-כל צוליב אונדזער שולד אַליין, מיר האָבן זיך צו ווייניק מיט דעם אָפּגעגעבן; צווייטנס, איז פאַראַן אַ ביטול-באַ-ציונג צו דער פּראַגע מצד אונדזער געזעלשאַפט בכלל. גייט פּרעגט אַ יידן, וואָס האָט דורכגעמאַכט די שבעה מדורי גיהנום און קוים מיט נסים אַרויס אַ לעבעדיקער, צי געדענקט ער נישט אַ לידל, וואָס מ'האַט געזונגען אין אַ טרעבלינקע, צי אַ מאַידאַנעק!

* * *

---

⁴ צו דער צייט, ווען דער רעפּעראַט איז געהאַלטן געוואָרן (סעפטעמבער 1945) איז נאָך נישט אַנטדעקט געוואָרן דער רינגעלבלום-אַרכיוו. איצט קען מען צוגעבן, אַז אַ גרויסע צאָל ליטעראַרישע ווערק פון באַקאַנטע פון פאַר דער מלחמה, ווי אויך פון ניין אויפגעקומענע שרייבער האָבן זיך אָפּגעפונען אין די ביידע טיילן פון דעם דאָזיקן וווי-דערלעכן אַרכיוו, וואָס איז אויסגעגראַבן געוואָרן, דער ערשטער טייל אין 1946, דער צווייטער טייל — 1950. ענלעך האָט מען גרעסערע אויסגראַבונגען פון דעם מין געמאַכט אויך אין לאַדזש. אין ביידע געטאָס [ווי אויך אין ביאַליסטאָק און ווילנע] האָט מען ציל-באַוויסט געזאַמלט ייִדישן פּאַלקלאַר, וואָס ברוכטיילן פון דער אַרבעט איז צו אונדז דערגאַנגען. קלענערע זאַמלונגען צי איינצלע שאַפונגען האָט מען אויך געפונען אין אַנדערע מקומות.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אין וואָס פאַר אַ פאַרהעלטעניש איז דאָס, וואָס איז איבערגעבליבן, צו דעם, וואָס איז פאַקטיש געשאפן געוואָרן? כ'מיי, אַז מ'דאַרף אָננעמען די זעלבע פּראָפּאַרץ, וואָס איז נוגע די לעבן־געבליבענע יידן, ווייל אויב מיר האָבן פאַקטן, וואָס ווערק זענען צו אונדז דערגאַנגען און זייערע מחברים לעבן נישט, האָבן מיר נישט ווייניקער פאַקטן, וואָס די מחברים האָבן זיך געראַטעוועט, און זייערע ווערק זענען פאַרלוירן געגאַנגען. בדרך כלל: דער מענטש איז מער באַוועגלעך, ער קען זיך שיצן, דאָס ווערק איז מער שוואַך.

פון אַלע זייטן הערט מען, פאַראַן אויך שריפטלעכע ידיעות וועגן דעם, אַז עס האָבן עקסיסטירט אין די געטאָס און לאַגערן נאָך אַ גאַנצע ריי ווערק. באַקאַנטע און אין גאַנצן אומבאַקאַנטע שרייבער האָבן געשריבן, ווי ס'גיבן איבער עדות, זייער אינטערעסאַנטע און וויכטיקע ווערק (סיי בעלעטריס־טישע, סיי וויסנשאַפטלעכע), טייל מאַל זענען צו אונדז אַפילו דערגאַנגען די נעמען פון די ווערק, אָבער די ווערק גופא זענען אונדז געבליבן אומבאַקאַנט. (די פּאָעמע „יזכור“ פון י. קאַצענעלסאָן א"א).

ליטעראַרישע קריטעריעס

צי האָט די דאָזיקע ליטעראַרישע שאַפונג, וואָס איז רייך אין כּמות, עפעס אַ ליטעראַרישן ווערט? צי האַלטן זיי אויס, אין אַלגעמיין, אַ ליטע־ראַרישע קריטעריע? — איך וואַלט אויף דער פּראַגע געענטפערט מיט אַן אַנדערער: צי קען מען בכלל צו די שאַפונגען צוגיין מיט די אַלע אַלטע ליטעראַטור־קריטעריעס? איך מיי, אַז למשל, טרעבלינקע, צי סאַביבאַר, זענען נישט נאָר עפּיזאָדן פון אומקום און קאַמף אין אַ געוויסן צייט־אַפּשניט קעגן באַרבאַריזם. פאַר מיר זענען זיי עפעס מער: זיי זענען ווי אַן התגלות — זיי האָבן אַנטפלעקט דעם מענטשן! זיי האָבן אויפגעטרייסלט די גאַנצע ביז איצטיקע אונדזערע לעבנס־אויפפאַסונג; זיי האָבן אויסגעאיבט אַן איינ־פלוס אויפן גאַנצן גייסטיקן לעבן אונדזערן. זיי האָבן דעריבער אויך גע־ווירקט און געענדערט אונדזערע ליטעראַרישע באַגריפן און אַפּשאַצונגען. ריכטיק האָט אַ פּראַנצויזישער שריפטשטעלער באַמערקט, אַז — אין ליכט פון דעם, וואָס ס'איז געשען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה — האָט דאָנטע

נחמן בלומענטאל

אייגנטלעך אין גיהנום גארנישט נישט געזען; ווען איך וואלט געוואלט אָנ-
ווענדן די דייטש-פאָשיסטישע טערמינאָלאָגיע צו דאָנטעס גיהנום, וואָלט
איך עס אָנגערופן „ערהאַלונגסהיים“ (אין זייער ספעציפישן זינען: „דערהאַל-
לונגסהיים פיר יודען“) — און צי זעט נישט אויס היינט-צו-טאָג ביאָליקס
„שחיתה-שטאַט“ ווי אַ מין אידיליע פון אַמאָליקן, גוטן ליבן לעבן?!

אויב ס'איז אמת, אָז קונסט איז נישט בלויז אַ זאָך פון קלאָרן שכל,
נאָר מער אַ געפיל-זאָך, אָז ביים אָפּשאַצן אַ קונסטווערק שפּילט אַ גרויסע
ראָל דער געפיל-טאָן פון קריטיקער-לייענער, אָז ביים אָפּשאַצן אַ קונסט-
ווערק שפּילט אויך אַ ראָל דאָס, וואָס מיר ווייסן וועגן מחבר — זיין לעבן,
אופן פון אַרבעט (מילטאָן — בלינד, אַסטראָוויסקי — פאַראַליזירט), איז
דער געפיל-טאָן און עמאַציאָנעלע ענערגיע פון אַ ליד, וואָס איז אַנטשטאַ-
נען אין אַ פאַרניכטונג-לאַגער, אַזוי גרויס, אָז ער פאַרדעקט אַלץ איבערי-
קע, און דאָס ווערק קען זיך אונדז אויסווייזן ווי דאָס שענסטע אין דער
וועלט! מאַידאַנעק און טרעבלינקע פאַטראָניזירן דער דאָזיקער ליטעראַטור.
און קעגן זיי מוז אַלץ בלייך ווערן.

די גענעזע פון דער ליטעראַטור

עס איז באַקאַנט, אָז אין דער צייט האָבן געשריבן נישט נאָר שרייבער,
מענטשן, וואָס האָבן באַטראַכט דאָס שרייבן ווי זייער פראָפעסיע, נייערט
אויך גאַנץ פשוטע מענטשן. ס'איז אַנטשטאַנען עפעס אַ מין עפּידעמיע אויף
שרייבן. געשריבן האָבן מענטשן, וואָס זענען יאָ געווען באַקאַנט מיט הלכות
אַרטאָגראַפיע, געשריבן האָבן האַלבע און אַפילו גאַנצע אַנאַלפאַבעטן; די
לעצטע האָבן, פאַרשטייט זיך, אימפּראָוויזירט. געשריבן האָבן אַלע שיכטן:
סיי אַלט, סיי יונג, סיי גרויס, סיי קליין; אַזוי, למשל, שרייבט אַן אומ-
באַקאַנטער רעצענזענט וועגן אַ לאַדזשער פאַבריקאַנט מיטן נאָמען זילבער-
שטיין, אַן עלטערן יידן, אַ גערער חסיד, וואָס פלעגט אויפשטיין ביינאַכט,
צו גרויס פאַרווונדערונג פון זיין פרוי און קינדער, און שרייבן געדיכטן
אין יידיש, פון אָנהייב האָט ער געשריבן נישט לייגנדיק קיין אַכט אויף דער
פאַרעם, צו ביסלעך האָט ער זיך אויך באַקענט מיט די פראָבלעמען פון
גראַם און ריטם און געשטרעבט צו אַ ליטעראַרישן אויסדרוק פון זיינע אי-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

בערלעבענישן. דערביי האָט ער נישט פאַרגעסן אַן גאָט און... אַן רבין. אַזעלכע פאַקטן קען מען אַנצייילן אין די טויזנטער. עס שרייבט, דווקא אינעם טערעסאַנטע ליטעראַטור, דער בעקער־מייסטער יעקב הילער; זייער אינטערעסאַנטע איבערלעבענישן — דער שוסטער קאַמאַשניק טשעכאַוויטש, דער שלאָסער פאַגעלמאַן (לידער און זכרונות). מ'קען זאָגן, אַז יעדער איינער, וואָס האָט נאָר די פיזישע מעגלעכקייט געהאַט דערצו, האָט געשריבן, געשאפן ליטעראַטור, ריינע, מענטשלעכע ליטעראַטור.

פון וואַנען נעמט זיך דאָס?

כ'מיי, אַז די הויפט־סיבה וועט זיין דער דראַנג איבערצולאָזן אַ זכר נאָך זיך. די מאַסע האָט געפילט, אַז זי גייט אונטער, אַז עס דראָט, אַז די וועלט זאָל אַפילו נישט וויסן וועגן דעם, ווי אזוי זיי זענען אויסגעריסן געוואָרן. מ'דערציילט וועגן צענדליקער פּאַלן, ווען אין די לעצטע מינוטן פון זייער לעבן, האָבן די קרבנות געשרייען: „יידן, נעמט נקמה!“ אַ קאָוונער ייד האָט מיט די לעצטע ביסלעך כוחות אַנגעשריבן אויף דער וואַנט פון הויז, וווּ מ'האַט אים געשאַכטן, מיטן אייגענעם בלוט, דאָס וואָרט „נקמה“. — אַזאַ מיראַ נקמה־רוף איז די אַקופאַציע־ליטעראַטור! דער דאָזיקער מאַטיוו ווערט איבערחזרט דורך די מחברים אַליין אויף פאַרשידענע אופנים. מיר האָבן דאָ אויך צו טאָן מיט אַ דערשיינונג, וואָס איז פיל וויכטיקער; אַ דערשיינונג, וואָס צעוואַקסט זיך צו אַ מיין קאָסמישער גרויסקייט — מיר האָבן דאָ פאַר זיך דעם מקור פון פּאַעזיע בכלל. די גרויסע איבער־מענטשלעכע איבערלעבענישן האָבן אַרויסגעיאַגט דעם מענטשן פון טאַג־טעגלעכן לעבן — ער איז איבערגעוואַקסן די קליינלעכע טאַג־פּראַבלעמען; די גרויסע געפיל־קוואַלן, וואָס האָבן זיך אין אים אַנגעזאַמלט, האָבן נישט געקענט בלייבן שטיל. זיי האָבן פון אים געשפּאַרט, געריסן זיך, און נישט געפינענדיק קיין אַנדערן אויסוועג אויף אויסצופורעמען זיך, האָבן זיי אַנגענומען בעל־כרח די פאַרעם פון אַ שטילן, רויקן שפּראַך־אויסדרוק...

מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַן אור־דערשיינונג פון פּאַעזיע, — דעריי בער האָט זיך דאָ דאָס וואָרט ענג פאַרפּלאַכטן מיט מעלאָדיע און טייל מאָל אַפילו מיט טאַנץ. אונטערן איינדרוק פון דער גוטער בשורה, אַז די רויטע אַרמיי איז שוין גאַר, גאַר נאָענט, צעטאַנצט זיך אין מיטן וואַלד, וווּ זי האָט

זיך אויסבאהאלטן, די פולשטענדיק נישט-געלערנטע וויסבראָט⁵ און זינגט אַ ליד, איר אייגנס אַ ליד, אַ ליד — אַן אימפּראָוויזאָציע. דער דאָזיקער פּאַקט איז נישט פּאַראַינצלט. אַזוי זענען אויפגעקומען ס'רוב באַפּריינג-לידער.

זי קען מען צו אַזעלכע דערשיינונגען צוגיין מיט אונדזערע אָפּגעשטאַ-נענע, „מאָדערנע“ באַגריפּן וועגן ליטעראַטור, גראַפּאָמאָניע אַזױ. מיר האָבן פּאַר זיך אַ שטיק נאַטור־דערשיינונג — און אָפּשאַצן זי מיט באַגריפּן פון מענטשלעכער געמאַכטער „קונסט“ — הייסט נישט פּאַרשטיין זי.

דאָס געזאַגטע איז נישט חל, פּאַרשטייט זיך, אויף דער גאַנצער ליטע-ראַטור — זי נעמט אַרום די אימפּולסיווע שאַפונג פון פּשוטן מענטשן. עס געהערן נישט אַהער די אויסגעקליגלטע — רייכע אָפּלאַגעטיק — „ליטע-ראַטור“, די „הויף“־ליטעראַטור פון לאַדזשער געטאָ. — די אַזוי צו זאָגן, אָפּיציעלע ליטעראַטור, פונעם „קעניג“ (ווי מען האָט רומקאָוסקי אין שפּאַס גערופן) „חיים דער ערשטער“, „חיים גראַזני“.

פּאַראַן אַבער אויך אַנדערע סיבות פון אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער.

די גרויסע עוולה, וואָס איז אָפּגעטאַן געוואָרן, דער פּאַרברעכן, האָט גערופן צו פּראַטעסט. עס אַנטשטייט אַ סאַציאַל-רעוואָלוציאָנערע ליטעראַ-טור. דער מענטש פּראַטעסטירט אין זיינע ווערק — ער פּראַטעסטירט קעגן היטלעריסטישן רעזשים, ער פּראַטעסטירט אויך קעגן זיינע מיטהעלפּער אויף דער ייִדישער און נישט־ייִדישער גאַס...

עס ווילט זיך נעמען נקמה, נישטאַ אַבער דערצו קיין שום מעגלעכ-קייטן. פּאַרשפּאַרט אין אַ בונקער, מורא האַבנדיק אַרויסצולאָזן אַ העכער קול, זינגען פון דעסטוועגן די קינדער, ביי אַ מיטפילנדיקער גענוגטואונג פון די עלטערע, אַ ליד אויף זייער יודן-עלטסטן, וואָס האָט לויט זייער מיי-נונג דערפירט צו אַן אַקציע... „אַסקאַר דער בערלינער האָט פּערציק אַר-

⁵ דער שפּעטער פּאַרשריבענער דורך מיר טעקסט פון דעם ליד געפינט זיך אין מיין באַזיץ. מיר וועלן אים ברענגען אין דער זאַמלונג פּאַלקסלידער פון יענער צייט, וואָס מיר האָפּן בקרוב אַרויסצוגעבן.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

דענונגס-דינער"... יעדע שטאַט זינגט וועגן איר טרויעריק-באַרימטן העלד. אַט אזוי הייבט זיך אַן דער פּראָטעסט, וואָס גייט דערנאָך אַריבער אין אַ ריי פּאַלן צו ריכטיקע קאַמף-האַנדלונגען...

דער דאָזיקער פּראָטעסט-גייסט, דער ווילן צו שטעמפלען געוויסע פּערזאָנען און דערשיינונגען, ברענגט דערצו, אַז אין אַ ריי אַזעלכע לידער געפינען מיר גענויע דאַטעס וועגן טאַג און צייט פון די געשעענישן, די צאָל הרוגים, די נעמען פון די מערדער אַזו"וו. אַן אומדערשאַצלעכער קוואַל פאַר דער געשיכטע פון דער צייט.

אַבער אין דעם פּאַל שטויסן מיר זיך שוין אַן אין אַן אַנדער פּראָבלעם.

כאַראַקטער פון דער ליטעראַטור

היטלעריזם — ווי אַ רעאַקציע-כוואַליע — ווערט כאַראַקטעריזירט ווי אַ צוריקקער צום פינצטערן מיטלאַלטער. מיר קענען דאָס באַווייזן אויפן געביט פון געזעצגעבונג, ווירטשאַפּטלעכן לעבן אַזו"וו. די דאָזיקע מיינונג דאַרף אָבער אויך פאַרברייטערט ווערן אויפן געביט פון וויסנשאַפּט, ליטע-ראַטור אַזו"וו.

געוויסע פּראָבלעמען פון דער היטלעריסטישער וויסנשאַפּט וועלן פאַר אונדז קלאַר ווערן, ווען מיר וועלן זיי פאַרזעצן, איבערטראַגן אין דער צייט, צו וועלכער זיי געהערן לויט זייער מהות, צום אַלטן גערמאַנישן מיטלאַל-טער. געזען פון קוקווינקל פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט פון פאַר און נאָכן היטלעריזם, זענען זיי אַן אויסטערלישע, אומפאַרשטענדלעכע דערשיינונג.

דער צוריקקער צום מיטלאַלטער האָט זיך אָבער אָפּגערופּן נישט נאָר אויף די דייטשישע לעבנספאַרמען. ער האָט אַנגעוואַרפן אירע פאַרמען אויך אויף די אַלע פעלקער, וואָס זענען אונטעריאַכט געוואָרן דורכן היטלעריזם — צווישן זיי אויך, אין דער ערשטער ריי — אויף די יידן.

דער פּאָליטישער און ווירטשאַפּטלעכער מצב פון געטאָ האָט אַרויס-גערופּן אַ ריי מיטל-עלטערלעכע דערשיינונגען אויף די פאַרשיידנסטע גע-ביטן, צווישן אַנדערן אויך אויפן ליטעראַרישן.

עס מוז דאָ געזאָגט ווערן: געוויסע דערשיינונגען פון טיפּן מיטלאַלטער,

נחמן בלומענטאל

וועלכע זענען געווען פאר אונדז ווייטע, גאר ווייטע — זענען פלוצים, א דאנק דעם היטלעריזם, געוואָרן אונדז גאר באַענט. פראַבלעמען, וועלכע מ'האַט נישט ריכטיק דערזען און דערשאַצט, זענען אַ דאָנק דעם וואָס זיי זענען אומדערוואַרט איבערגערוקט געוואָרן אין אונדזער צייט, געוואָרן אונדז נענטער און פאַרשטענדלעכער. זיי קענען איצט גענוי אויסגעפאַרשט ווערן — בשעת פריער זענען זיי — אַ דאָנק זייער ווייטקייט, אַלטקייט, פּרעמדקייט. — נישט געווען צום אַפּשאַצן.

דאָס איז אויך שייך די פאַרמען פון ליטעראַרישן שאַפן אין דער אַקור-פאַציע-צייט ביי אונדז יידן.

קודם-כל: די ליטעראַטור דערגייט צום עולם איצט, ווי אַמאָל, אין דער גערעדטער שפּראַך: עס שאַפן זיך „קרייזלעך“, וווּ ס'ווערן פאַרגעלייענט די נייעסטע שאַפונגען אַפילו פון „גרויסע“ שרייבער אין לאַדזש, וואַרשע (אין עפנטלעכע לאַקאַלן צי אין פריוואַטע וווינונגען); ס'ווערן אַרגאַניזירט דיכ-טעריש-אַרטיטישע אַרויסטרעטונגען (למשל, דורך הויז-קאָמיטעטן). דאָס איז פאַר דער אינטעליגענץ; פאַרן פּראָסטן עולם איז דאָ דער שפּילמאַן — דער פּאַלקסזינגער, דער — ווי ער ווערט אָנגערופן אין לאַדזשער געטאַ: גאַסזינגער. די מסורה גיט איבער אַ גאַנצע ריי נעמען פון אַזעלכע זינגער (לייבל, אהרן, מלך און דער לעבן-געבליבענער יעקב הערשקאוויטש פון לאַדזש). יעדע שטאַט גיט איבער וועגן אירע גאַסזינגער, רופט אָן נעמען. טייל מאָל אָבער געדענקט מען שוין זייערע נעמען נישט. מ'געדענקט גאר דעם איינדרוק, וואָס די לידער-אימפּראַוויזאַציעס האָבן איבערגעלאָזט. — און דער איינדרוק איז געווען אַ קאַלאַסאַלער! מענטשן האָבן אַזאַ דיכטער אַרומגערינגלט אין גאַס — ער שטעלט זיך אַוועק אויף אַ קאַסטן, צי אַ פעסל, און דרשנט — און דער עולם גיסט טייכן טרערן, ווען ער זינגט אַ וויינענדיקס — אַדער קייכט פון געלעכטער, ווען ער שטעלט צום צעמל די געטאַ-גדולים („וואָס וועלן די שישקעס טאָן נאָך דער מלחמה?“), אַדער היטלערס אַ חלום אַזוי.

עס שרייבט וועגן דעם דאָזיקן פאַקט אין זיין בריוו פון 10טן פעברואַר 1942 דער דיכטער-קדוש ש. שאַיעוויטש (לאַדזש):

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

„ווי כ'האַב אייך שוין אַמאַל געזאָגט, איז נישטאָ קיין אַנדערע עצה, ווי נאַכצוטאָן די אַמאַליקע טרובאַדורן, מינענזענגער און אונדזערע יידישע בראָדער־זינגער, אַרויסטראַגן אַליין דאָס אייגענע ליד, ווערן די דרשנים, וואָס גייען צום פּאַלק מיט זייערע דרשות. ס'איז נאָר בלויז דער ווייטיק, וואָס דאָס פּאַלק — און מיר בתוכם — האָבן פיל בילכערע דאגות...“

אַבער דער זעלבער שפּילמאַן — פּונקט ווי אין מיטלאַלטער — האָט נאָך אַ פּונקציע: ער איז נישט נאָר דער זינגער פון שיינעם, — ער דער־פילט אויך אַ סאַציאַלע פּונקציע. זיין אויפגאַבע איז צו אינפּאַרמירן, סיג־נאַליזירן דעם עולם, איבערגעבן די לעצטע נייעס, — אַ מין לעבעדיקע צייטונג.

נאָך יעדער נייער פאַררעדענונג פון דער מאַכט, נאָך יעדער שאַנדטאַט פון אַ יודנראַט, נאָך יעדער וויכטיקער געשעעניש — אַנטשטייט אַ ליד, אַ פאַראַדיע, אַ סצענע, אַ וויץ, אַ ווערטל, — די גאַס רעאַגירט גיך און שאַרף און — אומברחמנותדיק! צווישן אַט־די צוויי פּאַליסן — שוועבט די יידי־שע ליטעראַטור — דערהויפּט די פּאַלקס־ליטעראַטור — אין דער צייט פון געטאָ. פון איין זייט דאָס שטרעבן צו פאַראייביקן די שרעקלעכסטע גוואַלד־טאַט אין דער וועלט, איבערגעבן דאָס אוממענטשלעכע לדורות; פון דער צווייטער זייט — אויפכאַפן דאָס טאַג־טעגלעכע, דאָס פאַרביילויפּנדיקע, נישט איין מאָל אַפילו דאָס קאַמישע אין דעם גרויסן וועלט־געראַנגל צווישן גוטס און שלעכטס.

אַרויסגייענדיק פון קוקווינקל פון מיטלאַלטער וועלן מיר אויך פאַר־שטיין די ספּעציעלע ליטעראַטור־פאַרמען פון דער צייט.

די ליטעראַטור איז דער עיקר — אַ גערעדטע, — און פּאַעזיע איז לייכטער פאַרגעדענקען און צו רעציטירן — דעריבער דער איבערגע־וויכט פון פּאַעזיע: ווערק, וואָס זענען לויט אונדזער אַפּשאַצונג — לויט זייער מהות — פּראָזאַישע, ווערן געשריבן אין פּערוון — למשל, אַ לאַנגע, גע־גראַמטע כראַניק פון אַן אומבאַקאַנטן „דיכטער“ וועגן דער „מאַביליזאַציע פון 1טן ווושעזיען“ (לאַדזש). אַ טיפּיש מיטל־אַלטערלעך ווערק. דאָס זעל־בע דוד פּאַגעלמאַנס (וואַרשע) פּאַעזיע „ווישעדליעניע“, „פּאַוואַק“ אַאָוו.

נחמן בלומענטאל

וואָס מער חידוש: אַפילו דער גראַם, דער סטיל קלינגט אַפט פּאַלקסטימלעך-מיטל-אַלטערלעך — הַגם די מענטשן, פאַרשטייט זיך, האָבן וועגן מיטל-אַלטער גאַרנישט נישט געהערט. למשל, אין אַ ליד (4-15) זינגט זיך: „משה רבינו האָט געטאַן לעבן הונדערט און צוואַנציק יאָר“, אַדער דער סוף פון ליד „פּאַוויאַק“ (3-148):⁶

„וואָס ווייטער איז מיט מיינע חברים געשען,
דאָס קען איך נישט וויסן, וויל איך האָב נישט געזען.
יעדער איז זיך צעלאָפּן אין פאַרשידענע זייטן,
פילייכט וועלן מיר זיך טרעפן אין בעסערע צייטן...“

---

⁶ די ציפערן זענען די נומערן פון לידער אין מיין זאַמלונג.

וואָס זענען די הויפט־שמריכן פון דער ליטעראַטור?

איך וועל דאָ נאָר אַנצייכענען און נישט אַרומריידן די טעמע.

1. קודם־כל וואָרפט זיך אין די אויגן — צו אונדזער גרעסטער פאַר־וונדערונג, — אַז דער יאוש־געפיל צי געדאַנק טרעפט זיך אין גאַר אַ קליי־נער צאָל לידער. די לידער האָט געשאפן אַן אונטערגייענדיק פּאָלק, אין די שוידערלעכסטע באַדינגונגען — און פון דעסטוועגן קלינגט זייער אַפט גאַנץ בולט דער האַפּערדיקער מאַטיוו: די גערעכטיקייט וועט זיגן!

2. אַ צווייטער מאַמענט: אין די געשעענישן זעט דער דיכטער קודם־כל דאָס אַכזריותדיקע, דאָס באַרבאַרישע, דאָס אוממענטשלעכע פּאָלק, וואָס האָט זיך דערקייקלט ביז צום נידעריקסטן שטאַפל פון חייהשקייט. קעגן אים איז געווענדט די ליטעראַטור: די ליטעראַטור, וואָס רופט צום קאַמף, נקמה. דאַקעגן געפינען מיר כמעט נישט דעם אַפּאָלאָגעטישן, דעם פאַרטיידיקונגס־מאַמענט. די יידן לידן, ווייל זיי זענען יידן אַבער אויפן באַגריף „ייד“ שטעלט מען זיך נישט אַפּ.

3. מאַטיוו: טענות צו גאָט, וואָס ער לאַזט דערצו צו; „איכה“־לידער, פון ליד „איכה, ווי אַזוי? פאַר וואָס שווייגסטו דעם גוי“ (אין איין וואַריאַנט: „אַך, ווי אַזוי שווייגסטו דעם גוי?“). אַפנים דער מחבר האָט נישט פאַרשטאַנען דאָס העברעיִשע „איכה“. דער מאַטיוו פון קאַמף מיט גאָט טרעפן מיר אויך נישט אין דער פּאָלקס־ליטעראַטור.

4. אַ נייעס אין דער ייִדישער ליטעראַטור איז דער מאַטיוו פון קאַמף מיטן שונא, דאָס רופן צום ווידערשטאַנד. עס צייכענען זיך אין דעם פּרט אויס די יונגע ווילנער גרופּע (שמערקע קאַטשערגינסקי, לייב ראָזענטאַל, הירש גליק). עס אַנטשטייען פאַרטיזאָנער־לידער אַאָז״ו.

5. אַ גאָר פאַרשפּרייטער מאַטיוו וואָלט איך אָנגערופן „מיין היים“־מאַטיוו: „כּהָאָב געהאַט אַמאַל אַ היים“, אָדער „איך וויל צוריק אַהיים“

נחמן בלומענטאל

אאז"וו. די דאזיקע שורות זאגן שוין עדות וועגן דעם כאראקטער און אינ-האלט פון דער גאטונג. מיט דעם מאטיוו בינדט זיך דאס געזעגענונג-ליד; דער מחבר געזעגנט זיך בעת אַ „גירוש״ מיט זיינע בני-בית, נאָענטסטע (צו דער קאָטעגאָריע געהערט שאַיעוויטשעס פּאַעמע „לך לך״, וווּ ער גע-זעגנט זיך מיט זיין שטוב, זאַכן, ספרים, טיש, בעט אאז״וו), טייל מאָל גע-זעגנט זיך דער דיכטער מיט די שוין טויטע און איז זיך פאַר זיי מתנצל: שענקערס לידער, אַנטשטאַנענע אין טרעבלינקע.

„שלאָף מיין קינד, שלאָף,
נישט אין בעטלעע דיין,
נאָר אין בערגלע אַש,
מיין קינד שלאָף איין.

דו האָסט ליב געהאַט
צו שלאָפן מיט דיין מאַמען,
צי ליגסטו כאַטש היינט
מיט איר צוזאַמען?”

6. אַן אַנדערער נעבן-מאָטיוו, וואָס טרעפט זיך כמעט אין יעדער הקדמה, פּאַעטיש צי פּראָזאַיש ווערק, איז — דאָס קלאַנג זיך אויפן מאַנגל פון אַנטשפּרעכנדיקע ווערטער אויף צו קענען אָפּמאַלן דאָס, וואָס איז פּאַר-געקומען. (דערויף קלאַנג מען זיך נישט נאָר אין דער ייִדישער ליטעראַ-טור און נישט נאָר סתם-מענטשן, נאָר אַפילו געניטע שרייבער).

ווי אויף אַ ביישפּיל פון אַ ליד פון דער צייט, וועל איך זיך דאָ אָפּשטעלן אַ ביסל בפרטיות אויף דעם „טרעבלינקע-ליד“, באַקאַנט זענען מיר עטלעכע וואַריאַנטן. אויף דעם דאָזיקן ליד, און נישט נאָר אויף דעם ליד (איבע-ריקנס איז דאָס נוגע נישט נאָר ליטעראַטור, מיר קענען דאָס אויך פעסט-שטעלן אין אַנדערע געביטן פון וויסנשאַפטן פון דער צייט) קענען מיר זען פּאַרשידענע דערשיינונגען, וועלכע זענען נישט אזוי שכּיח, דערשיינונגען, וועלכע זענען געבונדן דער עיקר מיט דער פּאַראַנגענהייט — און דאָרפן

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

צו זייער אַנטשטיין — אַ לענגערן צייט־אַפּשניט. אין דער קורצער אָקופּאַציע־צייט זענען אָבער די געשעענישן געוואָרן קאָנדענסירטער, דער צייט־פּאַרלויף פּאַראַגיכערט. דעריבער קענען מיר באַמערקן, אָבסערווירן, אין דער קורצער סוף כל סוף־צייט, דערשיינונגען, וועלכע דאַרפן בדרך־כלל — אויף זייער פּאַרלויף אַ פּאַר מענטשן־דורות.

אַנטשטאַנען איז דאָס ליד וואַרשיינלעך אין וואַרשע (צווייטע העלפט 1942) — ווערט עס גיך פּאַרשפּרייט איבער גאַנץ פּוילן (א חוץ גאַליציע — גאַליציע האָט דער עיקר געהערט צום ווירקונגס־קרייז פון בעלזער טויטן־לאַגער) און באַקומט דעם פּראָווינציאַלן נוסח (צווייטער וואַריאַנט).

1. וואַריאַנט (וואַרשע): „דאָ הערט מען אַ בלאַקאַדע (אַנהייב) — ווייִט־טער) נישט ווייט דער אומשלאַג־פּלאַץ“ —

2. וואַריאַנט (פּראָווינץ): „אין אַ קליין שטעטל, גאַנץ פּרי פּאַרטאַג (אַגב, אַ טיפּישער אָנהייב פון אַ ליד געווידמעט אַן אַקציע, צי אויסזידלונג). געמיינזאַם איז: דאָס בילד פון קינד, וואָס פּרעגט דער מאַמען, פּאַר וואָס זי לאָזט עס אַליין, „פאַר וואָס נישט צוזאַמען?“ — דאָס בילד פון יידישער פּאַליציי, וואָס זאָגט־צו צוויי, צי דריי קילאָ ברויט פאַר די, וואָס פּאַרן; אין ביידע איז דעם מחבר באַוווסט, וואָס מ'טוט אין טרעבלינקע מיט די אַנגעקומענע. אין דער פּראָווינצער אויסגאַבע געפינען מיר אויך — דאָס קלאַנג זיך אויף אונדזערע ברידער פון יענער זייט ים, וואָס ווייסן נישט וועגן דעם, וואָס ס'קומט פאַר דאָ. און געמיינזאַם איז דער סוף:

„קוואַלן טרערן וועלן רינען,

אַז מ'וועט אַמאָל געפינען

דאָס גרעסטע קבר פון דער וועלט...“

מיט דעם טרייסט זיך דער מחבר.

אַ נעבעכדיקע טרייסט!

* * *

דאָס איז אַ קיצור פון אַ רעפּעראַט, וואָס דער מחבר האָט געהאַלטן אויף דער צווייטער וויסנשאַפּטלעכער באַראַטונג פון דער „צענטראַלער

נחמן בלומענטאל

יידישער היסטארישער קאמיסיע אין פוילן, אין דער שטאָט לאַדזש, דעם
19טן סעפטעמבער 1945.

און הגם דאָס וויסן וועגן דער ליטעראַטור פון יענער צייט האָט זיך
אין משך פון דער צייט באַרייכערט מיט נישט איין פרט, האַלט אָבער דער
מחבר, אַז די הויפט-געדאַנקען אַרויסגעזאָגטע דעמאָלט, האָבן גאַרנישט
נישט פאַרלוירן פון זייער אַקטועלקייט און ריכטיקייט אויך אויפן היינטיקן
טאָג.

אַ שאַד בלויז וואָס קיינער ביי אונדז יידן האָט זיך נישט פאַראינ-
טערעסירט ביז אויפן היינטיקן טאָג מיט די דאָזיקע פראַבלעמען.

אויפשריפטן אויף ווענט, ספרים און ביכער

מיר ווייסן נישט, וועגן וואָס פאַר אַ ישוב עס רעדט זיך דאָ. מיר ווייסן נישט, ווער דער מחבר איז — אָבער וואָס איז די נפקא-מינה, צי דאָס איז פאַרגעקומען אין וואַרמס, שפייער צי מַזְנֵץ? און וואָס פאַר אַ חילוק — ווער עס האָט עס געשריבן? אָז ביי אונדז ייִדן איז עס — ווי מיר ווייסן — געווען אַ מעשה שבכל יום ובכל מקום! — און דאָס, וואָס ס'האָט זיך געטראָפן נעכטן אין דער און דער ק"ק, האָט זיך געקענט מאַרגן אָדער איבערמאַרגן אָפּשפּילן אין אַן אַנדערן מקום, וואָס ליגט בשכנות אָדער אויף טויזנטער קילאָמעטער ווייטער...

אויפן ראַנד פון אַ חומש, וואָס איז על-פי נס ניצול געוואָרן פון דער גרויסער בהלה, האָט אַ ייִד, וואָס איז אויך על-פי נס ניצול געוואָרן, אויפ־געשריבן אין דער צייט פון דער שוואַרצער מגפה פּאָלגנדיקע קורצע ווער-טער:

— — — „הלא זה (אוד) מוצל מאש ביום האף והחמה ששפך השם באש חמתו על קהל קדש מלגמא דשטדון, כי כלם כדשו הש"י טף ונשים ביום אחד. בשנת ק"ח (1348 — נ. ב.)... פרשת והעבירו תער (בהעלותך) והובא אלי זה החומש בעייר איגש בשנת ק"ט פרשת שוב אשוב... (וירא) ונשארתי אני לבדי כי הזזמנתי ונקראתי לפני אדונתנו המלכה העירה אבי-ניון ושמהן שבתי ובכיתי במר נפשי".⁷

פון אַ גאַנצער עדה ייִדן איז געבליבן איינער, וואָס האָט זיך צופעליק נישט געפונען בעת הנמהרה ההיא — ווי ס'דריקן זיך אויס אונדזערע אַמאָ-ליקע כראַניקער, אין דאָזיקן מקום. און פון אַליץ דאָס, וואָס האָט אַמאָל גע-שאַפן דאָס קאָכעדיקע לעבן פון דער קהילה, פון דער גאַנצער קהילה, פון

---

⁷ שמעון ברנפלד: „ספר הדמעות“, כרך שני, ע' פ"ט.

זייער גאנצן האָב און גוטס, פון זייער קדשי־קדשים און פון זייער קהלישן און פריוואַטן רכוש, וואָס מ'האַט מיט אַזוי פיל מי אין משך פון יאָרן דע־ראַבערט און מיט אַזוי פיל ליבע און אויסדויער אָפּגעהיטן „לדורות“ — איז געבליבן איין האַלב־צעניזוקטער ספר, וואָס מ'האַט געבראַכט צום איינ־ציקן יורש — אַ בן־עיר פון דער דאָזיקער קהילה, און אויפן ראַנד פון דעם חומש האָט ער מיט פּשטות, קורץ און טרוקן, איבערגעגעבן דעם ספור־המעשה און פאַרענדיקט: „ישבתי ובכייתי במר נפשי!“. ווי איז צום איבער־געבליבענעם!

אַזוי איז דאָס געווען אַמאָל, אין די גאָר פינצטערע צייטן פון דעם „גרויאַמען מיטלאַלטער“, אין אַן אַלטער ווייטער שטאַט...

און אַזוי איז עס — אַדער נאָך ערגער! — פאַרבליבן ביז אין די לעצטע יאָרן פון אונטער צייטאַלטער (1939-1945).

אַנהייב 1945, זוכנדיק און נישטיגנדיק אין די פּוסטע, אויסגעליידיק־טע הייזער פון לאַדזשער געטאָ, פון וואַנען מ'האַט די נאָך לעבעדיקע יידן אין לעצטן מאָמענט, זומער — האַרבסט 1944, פאַרשיקט קיין אַשוויענ־טשים, האָב איך דערזען אַ נאָרמאַל, פשוט נישט אַנזעעוודיק, ביכל מיט גאָר אַן איינפאַכן איינבונד, אַ זכר פון די פּריערדיקע גוטע, אַלטע צייטן. עס האָט זיך אַפילו נישט געלוינט אַנצובייגן זיך און אויפצוהייבן עס פון הויפן שטויבזאַכן, וואָס אויף אים האָט זיך עס געפונען. נישט דאָס האָבן מיר דאָך געזוכט אויף די חורבות פון אַ ייִדיש לעבן, ווען עס האָט זיך אונדז געדאַכט, אַז אַט־וואָס איז דער בעל־הבית מיט דער משפּחה אַרויס אויף אַ ווילע פון דער וווינונג און אין אַ ווילע קערט ער זיך אום. אַלץ איז נאָך געשטאַ־נען און געוואַרט אויף זיין צוריקקער, אַפילו די משפּחה־פּאַטאַגראַפיעס זע־נען נאָך געהאַנגען אויף די ווענט, אַפילו דאָס עס־געשיר איז נאָך געשטאַ־נען אויפן טיש מיט די רעשטלעך פונעם אַרעמען פּרישטיק... עס האָט זיך אין צימער נאָך געפילט דער הויך פון די בעלי־בתים, וואָס זענען אַקערשט דאָ געווען — און פאַרשפּעטיקן זיך מיט זייער צוריקקומען. וווּ געפינט מען זיי?

אַרומדרייענדיק זיך אַ לאַנגע ווילע אין דער פאַרוואַרלאַזטער, פאַר־

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

יתומטער שטוב, וואָס האָט נאָך אין זיך פאַרהאַלטן און אָפּגעהיטן אַלץ פּר-
נעם אַמאָליקן לעבן — אַ חוץ דאָס לעבן גופּא — האָב איך פּאַרט נישט
ווילנדיק גענומען דאָס גאַרנישט זאַגנדיקע בוך אין דער האַנט: אַהאַ, בראַ-
דער כריסטיאַנסענס „פּילאָסאָפּיע פון קונסט“ אין יידיש... זייער אַ פּאַסיקע
לעקטור פאַר די מענטשן און צייטן, וואָס אינטערעסירן אונדז, פונקט מעניני
דיומא! ווייל וואָס האָט אַ יידן געדאַרפּט און געקענט אינטערעסירן אין
געטאָ, אויב נישט די פּילאָסאָפּיע פון קונסט, פּילאָסאָפּיע פון לעבן בכלל!?

וועגן דעם, מיט וואָס אונדזערע יידן האָבן זיך אינטערעסירט אין די
געטאָס און אין די לאַגערן, וואָס זיי האָבן דעמאָלט געלייענט און שטודירט,
אויב עס איז זיי נאָר געבליבן אַ ביסל פּרייע צייט און אַ מעגלעכקייט דער-
צו — איז אויך כּדאי אַ מאָל זיך צו פאַרקלערן. זייער אָן אינטערעסאַנטע
און באַלערנדיקע טעמע. און עס וועט אונדז נאָך זיכער אויסקומען צו פאַר-
נעמען זיך אויך מיט דעם דאָזיקן פּראָבלעם. אָבער לאַמיר זיך אומקערן צו
דער קאָנקרעטער מעשה.

איך האַלט דאָס בוך אין האַנט, עס זאָגט מיר גאַרנישט וועגן דעם, ווי
אָזוי און וווּ זיין אייגנטימער איז אַהינגעקומען, איך וויל עס שוין אַזעק-
לייגן. פאַר אונדזער געשיכטע-פּאַרשונג פון לעצטן חורבן האָט עס דאָך זיי-
כער קיין שום באַטייט.

און ווען איך האַלט עס שוין ביים אָפּשטויסן אין אַ זייט, עפנט זיך דאָס
טעוועלע און אויף די ווייסע זייטן פון דער אינעווייניקסטער הילע — דער-
זע איך עפעס געשריבנס מיט אַ בלייער: פון רעכטס — אויף יידיש, פון
לינקס — אויף פּויליש. אָט — דאָס קען שוין יאָ עפעס אונדז דערציילן,
אויב ס'זענען נאָר נישט קיין „פּוסטע“ געדאַנקען און אַמאָליקע רעפּלעק-
סיעס וועגן געלייענטן בוך, וואָס מ'פלעגט געוויינטלעך — נישט קענענדיק
זיך אַפּרייסן פון בוך, אויסגיטן אויפן פּאַפּיר, האַלט לעבן דעם געלייענטן
טעקסט, וואָס האָט אונדז אַדער באַגייסטערט אַדער אַרויסגערופּן אונדזער
גרימאַצאָרן, — איבערלעבענישן, וואָס מוזן זיך אויסדריקן אין אַן אוממיטל-
באַרער רעאַקציע.

און איך לייען צו ערשט אין יידיש: „פּריידע! נעם מיט די בורקע מיט

נחמן בלומענטאל

דעם פעקל וואָס ליגט, די קאלדרעס, שליס צו די טיער און געב אַראָפּ די שליסלען מענדלען דורך דעם פּאַטיערניק הירשבערג. בלייב געזונד,

יעקב ראָטהיים

נעם אויך מיט די מענאַשקע מיט דעם פעקל“.

דער פּוילישער טעקסט — דער מאָן איז אַפנים נישט געווען זיכער. צי דאָס ווייב וועט לייכט קענען ליינען יידיש, האָט ער מוסיף געווען אין פּויליש דאָס זעלבע, וואָס אין יידיש. — אַזוי האָט עס אויסגעזען ביי אונדז אין פּוילן אין די צווישן-מלחמה-יאָרן, די מאַנסבילן האָבן נאָך געלייענט אין יידיש (העברעיִש), ווי אויך אין אַ קלענערער מאָס אין פּויליש, דאָקעגן דער ווייבלעכער יינגערער דור האָט שוין געלייענט כמעט אויסשליסלעך אין פּויליש. — דער פּוילישער טעקסט אַנטהאַלט אָבער נאָך צוויי זייער וויכטיקע פרטים: „איך געפין זיך אויף טשאַרניעצקיעגאָ“, „און דו שליס דיך אָן אין מיר“.

דאָס דערקלערט אונדז שוין אַליין: אויף טשאַרניעצקיעגאָ-גאָס איז די צענטראַלע געטאַרפיסה אין לאַדזש. דאָ האָט מען פון אָנהויב געהאַלטן די יידישע „פאַרברעכערס“; דאָ האָט מען שפּעטער צו אויך צוגיפּגעזאַמלט די אַלע, וואָס האָבן געדאַרפט אויסגעזידלט ווערן אויף „אַרבעט“; געהאַלטן האָט מען זיי, ביז ס'האַט זיך אָנגעזאַמלט אַ פּולער קאַמפּלעט, וואָס זאָל גע- נוגן אויף אַ „טראַנספּאָרט“ (צום מיינסטנס 1000 אָדער 1500 מענטשן).

פון דאַנען האָט מען געשיקט די טראַנספּאָרטן, זומער 1944... קיין אוישוויץ. אויך יעקב ראָטהיים איז אַפנים געכאַפט געוואָרן, צי אַליין זיך צוגעשטעלט מיט זיין רעסאָרט צוזאַמען צו דער „אַרבעט“, מ'וויל אים שוין נישט אַפלאָזן, ווייל טאַמער קומט ער נישט צוריק? נוצט ער אויס די גע- לעגנהייט און שיקט איבער דער פּרוי דורך אַ באַקאַנטן, וואַרשיינלעך יידישן אַרדנונגס-דינסטמאַן (אויך צווישן זיי האָט מען אַ מאָל געקענט אַפּזוכן אַ מענטשן), אַ געזעגענונג-בריוו. ער, דער מאָן, גיט איר, זיין פּרוי, פּראַקטי- שע, נוצלעכע אַנווייזונגען, וואָס זי דאַרף מיטנעמען. אַן „אויסגעזידלטער“ פון לאַדזש האָט געהאַט דאָס „רעכט“ מיטצונעמען מיט זיך 25 ק"ג האַנט- באַגאַזש, וואָס וועט אים כלומרשט שפּעטער גייטיק זיין ביי דער אַרבעט,

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אין נייעם ישוב. אַז דאָס געפּעק האָבן די דייטשן באַטראַכט ווי זייער אייגן־טום («שטאַטספּערמעגען») און ס'איז ביים ייִדן צוגענומען געוואָרן, נאָך איידער ער איז אַרײַן אין לאַגער — האָבן די ייִדן אין די געטאָס נישט גע־קאַנט וויסן. אַדרבה, זיי האָבן ריכטיק אַרגומענטירט, אַז אויב מ'הייסט מיט־נעמען פּערזענלעכן באַגאַזש, איז עס אַ סימן אויף לעבן; נישט האָבנדיק קיין שום פּאַרדאַכט, אַז דאָס איז נישט מער, ווי אַ טייוולאָניש מיטל אויף זיי צו פּאַרנאָרן.

ווייל טאַקע יעקב ראַטהיים, אַז זיין ווייב זאָל מיטנעמען דאָס אַלץ נייטיקסטע.

און אויף וואָס שרייבט יעקב ראַטהיים צו זיין ווייב פּריידען? — אויפן בוך, וואָס ער האָט קענטיק געהאַלטן ביי זיך און געלייענט, און אפשר האָט מען אים געכאַפט אויפן וועג אין ביבליאָטעק, — אומלעגאַלער, פּאַרשטייט זיך, ווייל אויך אויף דעם האָבן דייטשן נישט דערלויבט, — בשעת ער איז געגאַנגען לזען צי אָפּגעבן דאָס איבערגעלייענטע בוך? אויך דאָס האָט ביי אונדזערע ייִדן געקענט טרעפּן...

אומלעגאַלע ביבליאָטעקן האָבן עקסיסטירט אין כמעט יעדן גרעסערן געטאָ און געפּירט זייער אַרבעט נישט זעלטן אין מסירת־נפשדיקע באַדינ־גונגען. אויך אַ קאַפיטל פאַר זיך.

מיר ווייסן נישט, צי האָט די פּרוי געלייענט דאָס בריוול פון מאַן, צי האָט זי באַוויזן מיטצונעמען די אָנגעוויזענע זאַכן, צי האָט זי באַוויזן צו פאַרשליסן די טיר און דעם שליסל איבערגעבן דורכן פּאַרטיער (פון דער סאַרט?) אַ קרוב, צי מיטוויינער פון זייער וווינונג. בדרך־כלל האָט דער ייִד, וואָס איז געשיקט געוואָרן אויף טויט, געדאַרפט אָפּגעבן די וווינונג אין אַרדענונג, פאַרשליסן די טיר און דעם שליסל איבערגעבן אין געהע־ריקע שטעלעס, מ'זאָל נישט דאַרפן חלילה שפּעטער אויפּרייסן די טיר און פאַרדאַרבן... דייטשיש פאַרמעגן...

מיר ווייסן נישט, צי האָט די פּרוי פּריידע געפונען און איבערגעלייענט דעם מאַנס לעצט בריוול, צי ניין. מיר ווייסן אויך נישט, צי האָט זי באַוויזן זיך אָנצושליסן אין איר מאַן, צי זענען זיי ביידע צוזאַמען געגאַנגען אין גאַז־קאַמער פון אַשוויענטשים, צי יעדער באַזונדער?...

די איינציקע גלוסטונג פון א יידן אין דער צייט איז געווען צו גיין (אין דעם ספעציפישן געטא-זינען) צוזאמען מיט זיינע נאענטע; נישט אליין, הפקרדיק אליין...⁸

און טאמער האט פריידע יא געהאט די מעגלעכקייט אין דעם מאמענט אויסצומיידן דעם גירוש, אנטלויפן צי אויסבאהאלטן זיך, האט זי נאכן איר בערלייענען דאס בריוול פון איר מאן — זיכער אלץ איבערגעלאזט און געלאפן אויף טשאנעצקיעגא, כדי צו פאראייניקן זיך מיטן מאן... אך, די פארשאלטענע צוגעבונדנקייט פון משפחה-מיטגלידער ביי יידן... ובמותם לא נפרדו...

און אפשר האבן ביידע אפילו נישט געקלערט וועגן טויט, געמיינט, אז מ'פארט טאקע אויף ארבעט, א סימן; דער מאן הייסט מיטנעמען די מע-נאשקע (טעפל), וואס איז, ווי דער אומגעקומענער שרייבער פון לאדזשער געטא, יוסף זעליקאוויטש, דריקט זיך אויס אין איינער פון זיינע צאלרייכע נאטיצן, געווען דער סימבאל פון לעבן אין לאדזשער געטא. אין דער מע-נאשקע פלעגט מען דאך פאסעווען די טעגלעכע באקאנטע (וואסערדיקע) זופ, וואס איז געווען דער הויפט-באשטאנדטייל פון דער „דערנערונג“ אין לאדזשער געטא פון ארבעטנדיקע, גליקלעכע מענטשן...

מיר ווייסן דאס אלץ נישט, פונקט ווי מיר ווייסן נישט, צי אן אנדערער ייד, וואס געזעגנט זיך מיט זיין פרוי אויף די טאוולען פון א באנד „כל כתבי פרישמאן“ און פרעגט זיך בתמימות „צי וועלן מיר זיך נאך טרעפן אמאל?“... האט זיך נאך געזען מיט זיין פרוי פאר זיין טויט, צי ניין? אבער וואס איז די נפקא-מינה? איין גורל האט זיי ביידן פאראייניקט.

אזעלכע שטומע עדות, עדות פון א פארשניטענעם פאלק, עדות וואס אנטשפרעכן דעם נאמען פון אונדזער פאלק — „עם הספר“ — זענען אונדז פארבליבן פון דעם גרויסן אמאליקן יידישן ישוב אין לאדזש.

אבער אויך פון אנדערע שטעט זענען ווו-נישט-ווו — איינער אויף טויזנט — געבליבן אזעלכע שטומע עדות, וואס דערציילן אונדז פיל, פיל, זייער פיל...

⁸ זע דאס קאפיטל „טרעבלינקע“.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אין אַ ספרל דניאל (דפוס פעסיל באַלאַבאַן, לעמבערג 1877), וואָס אַ פויער האָט איבערגעגעבן צו יידן אין ראַדים שוין נאָך דער באַפרייונג — שרייבט אַ ייד אויף דער לעצטער זייט:

„איך בין אַרויס פון דער פּאַבריק פּיאַנעק און איך האָב מיך דאָ אויפֿ-
געהאַלטן אויף דעם בוידעם פון דעם קריסט. איך קען אייך נאָר מיטטיילן,
אַז ס'איז נאָענט דער פּראַנט. איך הער שישן פון האַרמאַטן און דאָס דויערט
אַזוי לאַנג. מיר זענען געציילטע יידן, וואָס מ'וויל ראַטעווען אונדזער לעבן,
נאָר עס איז שווער, וויל די שקצים פון די דערפער לאַזן נישט לעבן קיין
ייד. נאָר דער גרויסער גאָט קען אַרויסהעלפּן מיר זאָלן בלייבן די געציי-
לע יידן פון גאַנץ פּוילן“.

לייענט די צוואה איין מאָל און נאָך אַ מאָל, אַ וואָרט נאָך אַ וואָרט! זי
פאַרדינט עס. געציילטע, טרוקענע זאַצן פון אַ פשוטן, נישט גראַמאַטנעם
יידן, און קלינגען ווי אַ מייסטערהאַפטע פּאַעמע, וואָס טרייסלט אויף דעם
לייענער. קיין שום קינסטלער אין דער וועלט וואָלט אַזוי עס נישט געקענט
אויסדריקן!

ווער איז דער מחבר? — אויף אַן אַנדערער זייט פון דעם ספר געפֿי-
נען מיר אַ נאָמען — וואַרשיינלעך פון מחבר פון דער נאַטיץ, „אַברחם
אזיק קעסטענבערג כּפר שטודווו“. מיר האָבן דאָ דעריבער צו טאָן העכסט
וואַרשיינלעך מיט אַ ייד פון ראַדים, וואָס איז פאַרשיקט געוואָרן אויף אַר-
בעט. אין דער אַמוניצייע-פּאַבריק קיין פּיאַנקי. פון דאַנען איז אים און נאָך
אַ פּאַר יידן געלונגען צו אַנטלויפּן און אויסבאַהאַלטן זיך ביי אַ פויער אויפֿן
בוידעם אין דאָרף שטודווו. דער ייד גיט זיך אָפּ אַ גענויען דיין-וחשבון פון
דעם, וואָס דערוואָרט אים. אין געפרעסטע ווערטער גיט ער איבער אַלץ,
וואָס האָט אַ שייכות צום לעבן פון אַ יידן אויף דער אַ"ג אַרישער זייט אין
יענער צייט. דער גוטער קריסט (לשון יחיד!), וואָס האַלט אים אויס, און
די שלעכטע שקצים (לשון רבים!), וואָס לויערן אויף זיין (זייער) לעבן —
אַט די צוויי כוחות: דאָס גוטע און דאָס שלעכטע, וואָס קעמפּן צווישן זיך
פון תמיד אָן, און וואָס בלויז זייערע פּאַרמען ענדערן זיך מיט דער צייט.
און ווי פּיקאַנט — כּמעט ווי אַן אויסגעטראַכטע ליטעראַרישע סיטואַ-
ציע קלינגט דאָס הערן דורכן יידן די האַרמאַטן-שאַסן, וואָס דויערט אַזוי

נחמן בלומענטאל

לאנג". דער פראנט האט זיך דאך צו יענער צייט, סוף 1944, געפונען אויף דער ליניע פון דער ווייסל, בסך-הכל אן ערך פון א 20 ק"מ פון דעם ייִדנס באהעלטעניש.

און צום סוף פון דער טראגישער פאָעמע (דער אַרײַנפיר, די עקספּאָ-זיציע פון דער פּאָעמע איז דער ערשטער זאָץ, וואָס קלינגט ווי אַן עפישער אָנהייב פון אַ דערציילונג: „איך בין אַרויס פון דער פּאַבריק“. אַ פּאָזיטיווע אַנטוויקלונג פון דער אַקציע אַנטהאַלט דער זאָץ: „איך הער שישן פון האַר-מאַטן“. ווירקונג פון דער קעגן-אַקציע: „די שקצים לאָזן נישט לעבן“ — דאָס איז דער טראַגישער קאַנפּליקט, דער צוואַמענשטויס פון די סתירות-דיקע כוחות) — דער פינאַל: אַ תפילה צום רבונר-של-עולם, וואָס נאָר ער — ווי דער ייִד שרייבט — קען העלפן. אָבער דער רבונר-של-עולם, ווי דער ליענער פאַרשטייט פון זיך אַליין — האָט נישט געהאַלפן... דער שריי-בער האָט דאָס שוין נישט געקענט צוגעבן. איבעריקנס ווירקט דאָס נישט-דערזאָגטע שטאַרקער, ווי דאָס געזאָגטע — דאָס ווייסט יעדער געניטער שרייבער.

אַ ריין אינדיווידועלער ענין — דאָס לעבן צי טויט פון אַ יחיד — ווערט אין דער דאָזיקער פּאָעמע פאַרוואַנדלט אין אַן אַלגעמיינער, אין אַ נאַציאָנאַלער פּראָגע: „מיר זענען די געציילטע ייִדן פון גאַנץ פּוילן“. דער ייִד האָט אויך אין דעם מאַמענט, אין די לעצטע מינוטן פון זיין לעבן, דאָס באַוווּסטזיין פון גורל פון גאַנצן פּאָלק ישראל דאָ אין די אַקופירטע דורכן דייטש לענדער.

דער ייִד קלאַגט נישט אויף זיין אייגענעם גורל, וויינט נישט. איז דאָס גאַנצע פּאָלק אומגעקומען, קען ער אויך נישט זיין קיין אויסנאַם. גיכער קלערט ער וועגן זיך ווי וועגן אַ זכר פון אַמאָליקן פּאָלק. עס וואַלט דעריי-בער געווען אַ יושר, זיי זאָלן בלייבן לעבן אָט די געציילטע פּאַר ייִדן. זאָלן זיי לכל-הפחות דערציילן דער וועלט, וואָס ס'איז מיט זיי געשען. „די גע-ציילטע ייִדן“, „די לעצטע ייִדן“ — דאָס איז דער נוסח פון יענער צייט; נישט קיין „ליטעראַטור“, נאָר ווירקלעכקייט. דער ייִד, דער מחבר — פילן מיר — האָט אויך דעם גור איבער זיך אַליין אָנגענומען באהבה, געלאָזט אַ

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

צוואה דער וועלט — ער איז אַוועק פון דער וועלט אַ גאַנצער ייד, אין הסכם מיט זיך און מיט זיין גאַט... ועצת ד' היא תקום!

ווי אַזוי זענען זיי אומגעקומען די געציילטע פּאַר יידן — וויסן מיר נישט. מיר קענען זיך נאָר משער זיין אויפן סמך פון ענלעכע פּאַסירונגען אין אַנדערע מקומות. אָבער דאָס איז דאָך שוין נישט וויכטיק; עס גייט דאָך דאָ נישט אין פרט, נאָר אין כלל, און מיט אַזעלכע יידן איז אומגעקומען אַ גרויס פּאָלק, ווייט איבער זעקס מיליאָן. אפשר טאַקע גאַנצע זיבן?! גע- בליבן איז נאָר אַ שטומער עדות, די אויפשריפט אויפן ספר...

און ווען מיר בלעטערן דאָס ספרל דניאל, אַן אַלט אָפּגענוצט ספרל, געפינען מיר נאָך אַ נאָטיץ: „דנה בת גרשון נפטרה ב"ך טבת תרמ"ו לפ"ק". — דאָס איז אַן עלטערע אויפשריפט, וואָס שטאַמט נאָך פון דער פּרידנס- צייט. אַ נאַרמאַלער טויט.

אַזעלכע זענען דאָס געווען די טיפישע אויפשריפטן אויף די טעוועלעך און שערבלעטער פון ספרים, וואָס צו זיי זענען מיר געווען צוגעוויינט פון דור-דורות... פשוטע פּאַמיליע-כראָניק, וואָס מ'האַט נאָטירט אויפן ראַנד פון ספּרי-קודש... ווען געבוירן, ווען געשטאַרבן.. כדי מקיים צו זיין די מצווה פון יאַרצייט-האַלטן... ערשט אין צייטן פון גרויל, פון גרויסע גע- שעענישן; אין צייטן, ווען ס'וויגט זיך דער גורל פון גאַנצן פּאָלק, ווערן אויך די אויפשריפטן אויף די ספרים אַנדערע. פון אַ קורצער פּאַמיליען- נאָטיץ, פּאַמיליען-כראָניק וואַקסט זי אויס צו אַ יזכור נאָך אַן אומגעקומע- נער קהילה, צו אַ מצבה נאָך אַן אויסגעשאַכטן פּאָלק.

פון דער ערשטער נאָטיץ פון ק"ט, געשריבן ערגעץ אין מערב-איי- ראַפּע — ביז דער לעצטער נאָטיץ פון תש"ד, פּאַרצייכנט אין מזרח-איי- ראַפּע — צי האָט זיך עפעס געענדערט אין דער געשיכטע פון יידישן פּאָלק דאָ אין גלות?!

די זעלבע גילגולים, דער זעלבער גורל.

**

אַן אַנדער ייד, אין קאָוונער געטאָ, שרייבט אויפן ראַנד פון אַ רוי- סישן בוך פון לערמאַנטאָוו אַ געזעגענונג-בריוו און אַ רוף צו נעמען נקמה.

נחמן בלומענטאל

(זע מ. יעלין, די געלפערן: „פארטיזאנער פון קאונאסער געטא“, מאַסקווע, 1948).

פאַרשטייט זיך, אַז אַזעלכע ביישפּילן קענען מיר מערן און מערן, אָבער — און דאָס מוז אויך אין דעם פּאַל אונטערגעשטראַכן ווערן — וואָס מיר האָבן אָפּגעפונען נאָך דער מלחמה איז דאָך נאָר אַ קליינער ברוכטייל פון דעם, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין יענע צייטן, און איז העכסט וואַרשיינלעך פאַרלוירן געגאַנגען. און אפשר וועט זיך נאָך עפעס דערפון אַפּזוכן? קיין מאָל טאָר מען נישט פאַרלירן די האַפּענונג, און אייביק דאַרף מען זוכן און זוכן און קיין מאָל וועלן מיר נישט זיין זיכער, צי ליגן נישט נאָך ערגעץ-וווּ אוצרות, צו וועלכע מיר זענען נאָך נישט דערגאַנגען; און תמיד וועט אונדז פּלאַגן דאָס געוויסן, אַז מיר אַלע אינאיינעם און יעדער פון אונדז באַזונדער — האָט נישט דערפילט זיינע פליכטן ביז צום סאַמען סוף, און אַז אַ טייל פון פאַרלוירן-געגאַנגענעם איז אומגעקומען צוליב אונדזער שולד.

די אויפּשריפטן אויף די טעוועלעך פון די ביכלעך, ווי אַזוי טראַגיש זיי זאָלן נישט קלינגען, זענען נאָך אַן אויסדרוק פון אַ געוויסער — ווי אַזוי רופט מען דאָס אָן? — היימישקייט; דער מענטש איז נאָך אין אַ מענטשלעך-כער סביבה, ער איז נאָך ביי זיך אין דער היים, ער האָט נאָך עפעס פון זיין אייגנס, אַ נאָענטע זאָך... אָבער אומענדלעך פאַרשיידנאַרטיק איז פאַר אַ יידן דער וועג צום תּהום, צום אומקום...

שוידערלעכער פון די אויפּשריפטן (אויף פּאַפּיר!) — וואָס פאַר אַ לוק-סוס!), זענען די אויפּשריפטן — געשריבן מיט בלייפּעדערס, מיט קויל, גע-קריצט מיט טשוועקעס, מיט שטיקלעך האַלץ; און ווען דאָס האָט פאַרפעלט — מיט די אייגענע נעגל — אויף די ווענט פון דעם קאַרצער, וווּ ס'איז געווען איינגעשלאָסן אַן אַ מעגלעכקייט אַפילו זיך אַ ריר צו טאָן, און פון וואָנען ס'האַט געפירט אַ גלייכער און קורצער וועג צו דער גאַז-קאַמער, צי גאַז-אויטאָ. פון דעם לעצטן לעבנס-עטאַפּ, וואָס האָט נישט איין מאָל מקדים געווען דער טויט מיט געציילטע מינוטן, האָבן מיר אַ גאַנצע ריי אויפ-שריפטן פון די פאַרשידנסטע מינים און אין פאַרשידענע שפּראַכן (דער-הויפט אָבער אין יידיש).

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקאָפּאַציע

אַהער געהערן די אויפשריפטן אויף די ווענט פון קלויסטער אין טויטן-
לאַגער כעלמנאָ, וווּ מ'האַט געהאַלטן די מענטשן אזוי לאַנג, ביז דער גאַז-
אויטאָ איז נאָר צו זיי געקומען; דער אויטאָ האָט געהאַט אזוי פיל אַרבעט,
אַז מ'האַט אויף אים טייל מאָל געמוזט וואַרטן אַ גאַנצע נאַכט.

אַהער געהערט די אויפשריפט פון שיל אין קאָוועל, וווּ דער אַנגע-
זאַמלטער עולם האָט געוואַרט מ'זאָל זיי פון דאָרט אָפשיקן גלייך אויף אומ-
קום... און די אויפשריפטן אויף די ווענט פון קעלער, פון וואַנען מ'האַט די
פאַרשפּטע געפירט צום טויט — אין טשענסטאָכאָוו.
און פון פיל, פיל אַנדערע מקומות.

דער אינהאַלט פון די אויפשריפטן איז אַ פאַרשידענער. טייל זענען
ריינ־אינפאַרמאַטיווע; דער פאַראורטיילטער גיט איבער זיין נאָמען און צו-
נאָמען, פון וואַנען ער שטאַמט, טייל מאָל אַפילו זיין עלטער — דאָס איז
נוגע יונגע בחורים און מיידלעך, וואָס דריקן דערמיט אויס זייער פּראָטעסט
און ווייטיק, וואָס ביי אַזאַ יונגען עלטער קומט זיי שוין אויס אומצוקומען,
אַן זייער שולד און אַן שום סיבה.

אַט איז אַן אויפשריפט פון דעם מין אין דער קאָוועלער שיל:

„כ'בין אַלט 20 יאָר, אוי, ווי שיין איז דאָס לעבן אַרום... פאַרוואָס
דאָרף איך אומקומען, בעת מיין גאַנץ וועזן שטרעבט צו לעבן? צי זענען
דאָס טאַקע די לעצטע מינוטן פון מיין לעבן? נקמה! זאָל יעדער איינער,
וואָס וועט דאָס לייענען, נקמה נעמען; דאָס איז מיין לעצטער באַגער.

ראַזאַ פּרידמאַן.⁹

אין אַנדערע אויפשריפטן גיבן די פאַראורטיילטע רויק איבער, אַז זיי
ווייסן וואָס ס'דערוואַרט זיי: טויט אויפן אָרט, געשאַסן צו ווערן אַדער דער-
שטיקט צו ווערן אין אַ גאַז-קאַמער.

פאַראַן אַבער אויך אַזעלכע, וואָס גלייבן נאָך דער דייטשער פאַרפיי-

---

⁹ „ילקוט ווהלין“, טבת תש"ו, ז' 29. צוריק איבערגעזעצט פון העברעיִש אויף
ייִדיש.

נחמן בלומענטאל

רונג-פראפאגאנדע, אז זיי ווערן געשיקט אויף אַרבעט. (אויפשריפט אויף דער וואַנט אין כעלמנער קלויסטער: „מיר פאַרן קיין לייפציג“).
צו מאָל אָבער דריקן אויס די אויפשריפטן אַ געזעגענונג מיט די נאַענטסטע, טייל מאָל געפינען מיר דעם אויסדרוק פון ווייטיק צוליבן איי-גענעם גורל און די זאַרג פאַרן גורל פון די יעניקע נאַענטע, וואָס לעבן נאָך אין אַ דייטשישן לאַגער, אָבער באַהאַלטן זיך אויס פאַרן שונאס אויג. אַט איז איינע פון די פיל אויפשריפטן: „רובינקו — פעלדמאַן, איד גע-זעגן דיך, זון האַלט זיך גוט! — דיין מאַמע חנה) פעלדמאַן“. און ווען דער דאָזיקער מאַמען איז נאָך דאָס לעבן פאַרלענגערט געוואָרן מיט אייניקע מי-נוטן, האָט זי ווידער אויף דער וואַנט צוגעשריבן צו איר זון, וועגן וועלכן זי האָט אויף קיין איין מינוט נישט אויפגעהערט צו קלערן, — איר געזע-גענונג-פאַעמע, צווייטער טייל: „טייערער רובין, איד גיי אָועק רויק, איד קיש דיך — דיין מאַמע חנה“. (טשענסטאַכאָוו).

כדי צו באַרזיקן איר — איינציקן וואַרשיינלעך — זון, גיט שוין איי-בער די מאַמע אַ ידיעה וועגן זיך אויך. זאָל איר זון נישט איבערקלערן וועגן איר, זיין מוטער; זאָל ער נישט האָבן קיין עגמת-נפש, וואָס זי האָט פאַרן טויט געליטן. ניין, זי האָט פאַרן טויט קיין מורא נישט, זי איז אין גאַנצן רויק און גלייכגילטיק צו איר אייגענעם גורל; פייניקן פייניקט זי דער געדאַנק וועגן זיין, דעם זונס, גורל — נאָר פאַר דעם האָט זי מורא... איר לעצטער געדאַנק, איר לעצטער ווונטש — איז ביי איר זון; וועגן זיך אַליין קלערט זי קיין איין מינוט נישט. אַלץ, וואָס אירס, געהערט צום קינד...

אַ יידישע מאַמע!

און אין טאַמאַשאָווער פאַבריק-זאָל פאַרצייכענען די אַרבעטנדיקע דאָ יידן אויף די ווענט זייערע לעצטע ווונטשן און זייערע צוואות; אַט איז אַזאַ צוואה: „גדליה ערענבערג, געבוירן 1907. 9. 10 אין קראַשניק, שיקט דעם לעצטן גרוס פאַר יאָן פאַפּוראַסע אין קראַשניק. זאָל ער אַריבערפירן מיין קינד נאָך ארץ-ישראל נאָך דער מלחמה“. (ספר ראַדאָם, ז' 331).
פון גאַנצן האָב און גוטס; פון דער גאַנצער משפּחה איז דעם יידן ערענבערג פאַרבליבן — אָדער ער גלייבט נאָך, אז עס איז פאַרבליבן, —

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

איין קינד אויסבאהאַלטן ביי אַ פּאַלאַק. דער לעצטער געדאַנק פון ייִדן איז ביים קינד זיינעם. ער וויל עס פּאַרזיכערן אויף נאָך דער מלחמה. און עס בלייבט אים מער נישט איבעריק, ווי איבערצוגעבן זיין לעצטן באַגער דער שטומער וואַנט.

וויפל טראַגיק פון אַ ייִדישן פּאַטער!

* * *

דאָ, אויף דער ערד פון פּוילישן ייִד, זענען אויך אומגעקומען הונדער-טער טויזנטער ייִדן געבראַכטע פון די מערבֿ-געביטן; דער עיקר דייטשע ייִדן. וועגן זייער צוזאַמענלעבן, בעסער געזאַגט: נישט-צוזאַמענלעבן — מיט די היימישע ייִדן — לאַזט זיך פיל דערציילן: דער קאַמף צווישן „אַסט“ און „וועסט“, צווישן מזרח-איראָפּעישן ייִדן און מערבֿ-איראָפּעישן ייִדן איז צום באַדויערן אַנגעגאַנגען ביז צום סאַמע סוף — ביז צו די טויערן פון קרעמאַטאַריע.

ווער איז גערעכט געווען? — מיר וועלן זיך אין דער טראַגישער פּלוגאטא אין דעם מאַמענט נישט אַריינלאַזן, בפרט אַז ביידנס גורל, סיי פון מזרח-איראָפּעישן, סיי פון מערבֿ-איראָפּעישן ייִדנטום איז געווען אַ געמיינזאַ-מער, אַזאַ טראַגישער.

זאָל זשע מיר אַבער — דאָ טאַקע — דערלויבט זיין אין נאָמען פון אונדזער ביידנס געמיינזאַמער גורל-געשיכטע און כדי אויסצוגלייכן דעם חשבון פון מזרח- און מערבֿ-ייִד, צו ציטירן אויך אַן אויפּשריפט פון אַ מערבֿ-איראָפּעישן ייִד, געפונען נישט אין קיין ספר, נישט אין קיין ביכל געדרוקט מיט ייִדישע אותיות, נאָר אין אַ נאָטיץ-ביכל, געשריבן אין דייטש. דאָס האָט אַ ייִד, אַ דייטשער, וואָס איז אין יאָר 1941 אַריינגעוואָרפן געוואָרן אין לאַדזשער געטאָ, כדי פון דאַנען דערנאָך מיט די היימישע ייִדן אינ-איינעם צו מאַכן דעם טויטן-וועג קיין כעלמנאָ, צי אַשוויענטשים — אי-בערגעלאַזט אין לאַדזשער געטאָ זיין פּריוואַט נאָטיץ-ביכל, וואָס איז גע-ווען ווי זיין לעבנסבאַגלייטער, וואָס מיר שיידן זיך מיט אים דאָס גאַנצע לעבן נישט. דאָס נאָטיץ-ביכעלע איז דאָ, אַבער זיין „אינהאַבער“ וווּ איז אַהינגעקומען?

און וואָס געפינען מיר אין דעם דייטשן נאַטיץ־ביכל? אַ „זעעלען־קאַ־
 לענדאַר פון ד״ר רודאָלף שטיינער“, ד״ה געדאַנקען און געדיכטן פון באַר־
 קאַנטן טעאַזאַף. דער אייגנטימער פון נאַטיץ־ביכל איז אַפנים געווען זיינער
 אַן אַנהענגער. מיר געפינען דאָ זייער אַ סך און זייער דערהויבענע און קלוג־
 גע געדאַנקען וועגן מענטשלעכער מאַראַל, וועגן ליבע צו מענטשן, צו חיות
 און צו געוויקסן אַפילו; צו גאַט און צו נאַטור — געדאַנקען אויסגעטוענע
 פון דער וועלט; כולו רוחניות! און צווישן די געדאַנקען פאַרנאַטירט, ווי
 ס׳זעט זיך פון אַ פאַרצייכנטער דאַטע, אין יאָר 1930, שפּראַצט אַרויס פלו־
 צים אַ שפּעטערדיקע צושריפט, וואָס שטעכט די אויגן מיט איר רציחה און
 אמת... אַ סענטענץ פון דער אַקופאַציע־צייט, שוין פון לאַדזש משמעות, און
 אַט איז זי:

„די זינד אַלע זעהר הערליכע געדיכטע, אַבער לעבען האָט אונס דאָס
 געטאָ אַוסגעלערענט.“

דאָ, ערשט אין געטאָ, צווישן ייִדן, איז דער דייטשער ייִד אַראַפּגעפּאַלן
 פון זיינע אויסגעזעלומטע וועלטן; דאָ ערשט האָט ער דערפילט דעם אונט־
 טערשייד צווישן „דיכטונג“ און „וואַרהייט“; דאָ ערשט האָט ער זיך אויס־
 געלערנט צו „לעבען“, מ׳שטיינס געזאַגט; דאָ ערשט האָט ער דערפילט דעם
 טעם פון זיין אַ ייִד מיט אַלע ייִדן גלייך. ערשט אין זיין לעצטער אייגענער
 נאַטיץ, וואָס האָט איבערגעלעבט דעם מחבר אַליין, האָבן מיר דערפילט דעם
 זעלבן טעם, וואָס ביים לייענען די צוואות פון די מזרח־אייראָפּעיִשע ייִדן.

KÄMPFEN UND SINGEN!

פאַראַן אַ פּאַלקס-ווערטל:

אין גאס טרעפן זיך צוויי יידן, זיי שטעלן זיך אָפּ און פאַרפירן אַ גע-
שפרעך. און וועגן וואָס ריידן דאָס יידן? מ'רעדט זיך אזוי אַראָפּ פון האַרצן:
ס'גייט צו ווינטער, קיין פרנסה איז נישטאָ; דאָס ווייב איז קראַנק און די
קינדער גייען אויך נישט אין גאַטס וועג, און בכלל איז נישט דאָס, וואָס
אַמאָל — שלעכט, ביטער. עס ווערט זיי ביידן שווער און אומעטיק אויפן
האַרצן... פּלוצים רייסט איינער פון זיי איבער דעם שוין אַ ביסל צוגעגע-
סענעם שמועס: „ר' קרוב, לאַמיר שוין נעמען בעסער ריידן פון פריילעכע-
רע זאַכן; ווען איז דער יאַרצייט נאָך אייער מאַמען?“

איך האָב דעם איינדרוק, אַז די לייענערס פון די ביו-איצטיקע קאַפיט-
לעך מיינע, וואָס האָבן זיך שוין אַנגעהערט וועגן די שרעקלעכע גרויל-
טאַטן פון די דייטשן, וועגן די שוידערלעכע ענויים פון די יידן, וועגן כעלמ-
גאָ, טרעבלינקע און בעלזשעץ, זענען בבחינת די יידן, וואָס האָבן געפירט
דעם אויבן דערמאָנטן שמועס, און זיי טענהן צו מיר: „רעב ייד, דערציילט
אונדו שוין עפעס פריילעכערעס: ווען איז אייער מאַמע דערמאָרדעט גע-
וואָרן?“

איך פאַרשטיי דאָס געמיט פון די לייענערס און זייער-זייער זייער גע-
רעכטע טענה צו מיר. איך נעם דאָס צו קענטעניש און וויל דאָס
מאָל שוין דערציילן וועגן הייטערערע ענינים — וועגן אַ שפּאַגל נייער זאָך,
נעמלעך וועגן אַזאַ ליבלעכן ענין ווי זינגען, און זינגנדיק קעמפּן.

אייגנטלעך מוז איך זיך מודה זיין, אַז דאָס קעפל איז נישט מיינס: איך
האָב עס גענאָשט פון אַ דייטשן דיכטער. אזוי, נעמלעך, הייסט אַ באַנד פון
זיינע לידער-זאַמלונגען, געשריבן נאָך פאַר דער מלחמה. ווי אזוי איז דער
נאָמען פון דיכטער? איך ווייס נישט, צי איז כדאי זיין טריפהנעם נאָמען
דאָ אַנצוגעבן. סוף-כל-סוף איז ער איינער פון אַ סך. און העלפן פאַראייביקן

נחמן בלומענטאל

א מנווול לוינט זיך זיכער נישט! וועלן מיר אָנגעבן בלויז די נעמען פון די איבעריקע ביכער זיינע און דער לייענער וועט שוין אליין זיך משער זיין, וואָס פאַר אַ פאַרשוין דאָס איז געווען: „די טראַמעל“ (טרומייטער — נ. ב.), „ס. א. געדיכטע“, „וויר וואַקסן אין דאָס רייך היניין“, „געדיכטעט“ נאָכן אייננעמען עסטרייך דורך היטלערן — נ. ב.), „אין פאַלק, אין רייך, אין פירער“ אאז״וו. דאָס גענוגנט. ס'איז אַבער כדאי יאָ צוצוגעבן, אַז דער דאָ-זיקער ערשטער דיכטער פון דריטן רייך, איז געבוירן געוואָרן אין דער שווייץ, דאָרט דערצויגן געוואָרן און זיך געלערנט. שפעטער האָט ער שטור-דירט אויף דער ווינער אוניווערסיטעט און דאָ איז ער פון די ערשטע מי-נוטן, ווי אַ גוטער עסטרייכער, געוואָרן דער הויפּדיכטער פּונעם היטלעריזם; יאָ, דאָס עסטרייך האָט אונדז אויך צוגעדינט. די גרעסטע באַנדיטן זענען גראַד פון דאָרטן געקומען. גענוג צו דערמאָנען גלאַבאָטשניקן, זיין געהילף העפלע, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער אויסראַטונג פון די יידן אין גאַנץ פּוילן. היינט זענען די עסטרייכער גאָט די נשמה שולדיק, פילן זיך נישט פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די חטאים, וואָס ס'האָט אָפּגעטאָן זייער שכן, דער „גראַסדייטשע“, האָבן זיך אַן אייגענע מלוכה און קיינער האָט צו זיי גאָר נישט, אַ צדיק אין פעלץ! נאָר דאָס איז דאָך אַן ענין פאַר זיך און געהערט זיכער נישט צו אונדזער ספּעציאַליטעט.

לאַמיר זיך בעסער אומקערן צו אונדזער דיכטער: ער לעבט זיך אויך איצט אין אַקופּירטן (?) דייטשלאַנד; פילט זיך גאַנץ פריי, הגם מ'וואַלט אים געקאָנט — צי אפשר אַפילו געדאַרפט — רופן צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט, ווי אַ קריגס-פאַרברעכער—קריגס-העצער, וווּ עדות וואַלטן געקענט אַרויס-טרעטן — אַ חוץ זיינע ביכער אליין — טאַקע דייטשע ליטעראַטור-פאַרשער פון יענער צייט! איך רייך דאָך וועגן ליטעראַטור, וויל איך זיך נישט פאַר-רופן אויף פאַרטייטוער און נישט אויף זייער מיינונג וועגן אונדזער דיכ-טער. מיר גענוגנט, וואָס ס'שרייבן וועגן אים נאַציסטישע ליטעראַטור-פאַרשער, ווי אַ הערמאַן גערסטנער, קאַרל שוואַרם, העלמוט לאַנגעבוכער... דער לעצטער שטעלט אַריין אונדזער העלד, וואָס האָט „געקעמפט און געזונגען“, אין קאַפּיטל „דער קאַמף פון דער באַוועגונג, דאָס ליד ווי אַ פּאַליטישע טאַט“. יאָ, זיינס אַ ליד איז געווען אַ פּאַליטישע טאַט, און זיינס

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

אַ געדיכט איז במקום אַ דערמאָרדעטן יידן. און זיין ליטעראַרישע שאַפונג איז שקול כנגד... אַ טויטן-לאַגער. אַט אַזאַ איז געווען אונדזער דיכטער!
נאָר קענענדיק גוט דעם סדר-העולם, וועל איך זיך נישט שטאַרק ווונ-
דערן, ווען איך וועל אַ מאָל אין אַ שיינעם פּרימאַרגן זיך דערוויסן, אַז אונ-
דזער דיכטער האָט באַקומען דעם נאָבעל-פּרייז פאַר... פּאַציפּיסטישער
טעטיקייט. ער האָט זיך שוין באַוווּן איבערצושטעלן! נאָר גענוג וועגן איי-
נעם אַ מנווול!

הייסט עס: מיר קעמפן און מיר זינגען. ווער ווייסט דאָס נישט, אַז די
דייטשן זענען אַ קעמפּעריש פּאַלק! גענוג אַ מיש צו טאָן די געשיכטע פון...
דייטשלאַנדס שכנים; און ווער ווייסט דאָס נישט, אַז די דייטשן זענען אַ מור-
זיקאַליש פּאַלק! בעטהאַווען, וואַנגער, שובערט, מאַצאַרט... דאָס זענען טאַקע
געווען עכטע דייטשן, אַריער! און ווען די דייטשן האָבן אַ שפּאַר געטאָן
אויף מזרח אין אַנהייב מלחמה, איז דאָס ערשטע וואָס זיי האָבן געטאָן אויף
די פּריש-באַזעצטע געביטן איז געווען — אויסלערנען... יידן זינגען, טאַקע
אויף אַן אמת: זינגען!

איך מיין דאָ נישט, די נישט-קאָאַרדינירטע איינצלפּאַלן, ווען אַ גרופּע
דייטשן האָבן געכאַפט אַ יידן, אויב מעגלעך מיט אַ שיינער באַרד (מ'זאָל זי
קענען צו ביסלעך אויסצופּון), האָבן זיי אים שיינ אַנגעטאָן, אַ מאָל אַ צילינג-
דער, אַ מאָל אויפן צילינדער עפעס אַ געפעס, אַ מאָל האָט מען אים נאָך צו-
געגעבן אַ בעזים אין דער האַנט, אַ מאָל עפעס אַנדערש, אַלץ לויט דעם איינ-
זען פון די דייטשע רעזשיסאָרן; און אַזוי אַן אַנגעטוענעם, האָט מען אים
געהייסן זינגען און אַ מאָל נאָך אויך טאַנצן דערצו! דאָס זענען געווען אינ-
דיווידועלע אַרויסטרעטונגען פון „לוסטגע קנאַבען“, וואָס האָבן זיך אויף
אַזאַ אופן „הערצלעך“ פאַרווילט און טאַקע מניה וביה אַפּפּאַטאַגראַפּירט
דאָס „קעסטלעכע בילד“ און איבערגעשיקט דאָס... אַהיים צו גרעטכען. זאָל
די בלאַנדהאַריקע סענטימענטאַלע „בראַוט“ זען, ווי איר האַנס קעמפט אויפן
„אַסטפּראַנט“, זען און טאַקע אויך הנאה האָבן. און ווען דאָס גרעטכען האָט
באַקומען דאָס בילד פון אויסגעמוטשעטן אַלטן יידן, ווי ער מאַכט קאַמישע
קונסט-שטיק, אויף דייטש גערופן „פּאַסען“, האָט זי זיך „טויט-צעלאַכט“ פון
געניאַלן איינפאַל פון איר האַנס, איינגעראַמט דאָס בילדל, צי אַריינגעלייגט

נחמן בלומענטאל

עס אין דעם פאמיליען־אלבאם און תיכף געשריבן צו איר באשערטן, ער זאל שיקן נאך א פאר אועלכע בילדער, זאלן אויך די קינדער האבן מיט וואס זיך צו שפילן! און דער מאן האט געשיקט. א דאנק דעם קענען מיר היינט צו טאג וואס־נישט־איז זיך דערוויסן פון דעם, וואס ס'איז געווען אויף דעם אפשניט.

יא, כ'האב זיך אויבן באנוצט מיטן ווארט „לוסטיגע קנאבען“, מוז איך זיך מודה זיין, אז אויך דאס ווארט האב איך גענאשט פון א דייטש. אין א שטעטל אין פוילן (ביאלא פאדלאסקא) פלעגן יעדן אין דער פרי קומען אין יודען־ראט גויישע פראסטיטוטקעס מיט רעכענונגען פון ס. ס. מענער, וואס האבן מיט זיי פארבראכט די נאכט, מ'זאל זיי אויסצאלן פאר דער „ארבעט פארן פאטערלאנד“. און ווען דער יודען־ראט האט א מאל זיך געווענדט צו א דייטשן גדול און איבערגעגעבן אים דעם פאקט און געפרעגט א שאלה, צי דארף מען צאלן, צי ניין, און אז דאס באטרעפט א נישקשהדיקע סומע, האט דער דייטשער גדול זיך צעלאכט פון די שטיק, וואס זיינע „לוסטיגע קנאבען“ טרייבן און געהייסן, פארשטייט זיך, צאלן...

אבער דאס איז געווען אין די ערשטע צייטן, ווען דאס לעבן איז נאך נישט געווען אין גאנצן „נארמאליזירט“, ווען די „דייטשע ארדענונג“ האט נאך נישט געהאט באהערשט ווי געהעריק דאס באזעצטע געביט. ווי באלד דאס איז געשען, האט אויך דאס זינגען אנגענומען אנדערע פארמען; עס איז געווארן לעגאליזירט און נארמאליזירט. עס איז אריינגענומען געווארן אין די שטייפע פארמען פון א דייטשישן רעגולאמין.

ווי באקאנט, זענען יידן אין דריטן רייך געווען געצוונגען (די יורי־דישע זייט פון די דאזיקע דייטשע געזעצן און פארארדענונגען איז ווערט מ'זאל זיך אויף זיי אפשטעלן באריכות, ס'איז א העכסט אינטערעסאנט קאפיטל פון א טראגיקאמישער פארס, מוזן מיר אבער דאס אפלייגן אויף א צווייט מאל. מיר ריידן דאך וועגן ליטעראטור!) צו ארבעט, צו ארבעט לטור בת דעם רייך, די דייטשן. צו ארבעט האט מען געכאפט יידן פון דער גאס, געטריבן פון דער שטוב. צו ארבעט פלעגן דערנאך שיקן די יודען־ראטן „קאלאנעס“ יידן, צו ארבעט אויפן ארט, צי אין ארבעטס־לאגערן, צו ארבעט זענען געווען געצוונגען יידן אין די טויט־לאגערן ביזן לעצטן מאָ-

מענט פון זייער לעבן. אָבער כדי „לייכטער“ צו מאַכן זיי די אַרבעט, האָט מען די יידן דערביי געצוונגען... צו זינגען, סיי ביים אַרויסגיין צו דער אַרבעט, סיי ביים צוריקקומען פון אַרבעט — האָט מען געזונגען. געמוזט! דאָס זינגען איז אַ בפירושער פונקט אין דייטשישן אַרבעטס־רעגולאַמין!

און איצט שטעלט זיך פאַר אַזאַ מין בילד: עס קערן זיך אום יידן נאָך אַ שווערן טאָג אַרבעט (אַ צען שעה, אַ חוץ דעם גיין צו און פון דער אַרבעט, טייל מאָל אַ שיינע פאַר קילאַמעטער) טויט־מיד, הונגעריקע ביז צום אויס־גיין, האַלב־נאַקעטע אין די גרעסטע פרעסט — און דאָ הערט זיך דער באַ־פעל „זינגען!“, און יידן הייבן אָן זינגען. און וויי איז צו דעם, וואָס קען נישט זינגען, אָדער זינגט נישט ווי מ'באָדאַרף. דאָס איז סאַבאַטאַזש אין קריגס־צייטן! האָט מען געזונגען!

און געגאַנגען איז מען נישט ליידיק. טייל מאָל האָט מען געטראָגן מיט זיך די אַרבעט־מכשירים, טייל מאָל — און אין די טויט־לאַגען כסדר — די טויטע, וואָס זענען געפאַלן בשעת דער אַרבעט. זיי האָט מען געמוזט צו־ריקטראָגן אין לאַגער, ווייל זיי, די טויטע, האָבן דאָן געמוזט אַנטייל נעמען אין דעם „נאַכט־אַפעל“, בשעתן קאַנטראַלירן, צי איז טאַקע צוריקגעקומען פון דער אַרבעט די זעלבע צאָל אַרבעטער וואָס איז אין דער פרי אַרויסגע־גאַנגען. אָן די טויטע וואָלט דאָך געפעלט אַ גרויסע צאָל אַרבעטער און דער חשובן וואָלט נישט געשטימט! האָט מען די טויטע צוריקגעטראָגן אין לאַ־גער אַריין — און געטאָן האָבן עס טאַקע זייערע חברים, וואָס זיי האָט אָפֿ־געגליקט דעם טאָג נישט דערמוטשעט צו ווערן בשעת דער אַרבעט אויף טויט. און בשעת זיי האָבן זיך געבויגן אונטער דער לאַסט פון דער שווערער פאַר זיי משא, האָבן זיי אויך געדאַרפט אויסדריקן די לעבנס־פרייד פון זייער אַרבעט־לייסטונג און... זינגען.

די ליבע צו קונסט איז ביי די דייטשן דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אין די גרעסערע לאַגערן זענען געווען גרויסע אַרקעסטערס, וואָס פלעגן שפילן גאַנץ פרי ביים אַרויסמאַרש פון די אַרבעט־קאַלאַנס, ווי אויך פאַרנאַכט, בעת זייער צוריקקומען. די מוזיק פלעגט אויך אין טייל ערטער שפילן בעתן אַנקומען פון אַ נייעם טראַנספּאָרט יידן אין טויט־לאַגער, בשעת אָן עקזע־קוציע אַזוי־ו. אין יאָנעווער לאַגער (לעבן לעמבערג) האָט אַ יידישער מו־

זיקער — אויפן פארלאנג פון לאגער-קאמענדאנט — געמוזט פארפאסן א ספעציעלן „טויטן-טאגא“, וואס מ'האט געשפילט בשעת אן אקציע, ד"ה בשעת מ'האט אויסגעשאסן טויזנטער און טויזנטער מענטשן. ביים טאקט פון מוזיק איז אפנים לייכטער צו שיסן און צום טאקט פון מוזיק איז אפנים אויך לייכטער געשאסן צו ווערן. דעריבער טאקע — ווי מ'גיט איבער — זוען ס'איז געקומען צום סאמע סוף די ריי אויף דעם ארקעסטער אליין ליק-ווידירט צו ווערן, נאכן אומברענגען דעם גאנצן לאגער — האט מען אויך איר געהייסן אויסשטעלן זיך, ווי צו א נארמאלן קאנצערט. אין א קרייז (פארען אפילו א פאטאגראפיע פון אזא סצענע), דער דיריזשאר האט זיך געשטעלט אין מיטן און דער ארקעסטער האט אנגעהויבן איר לעצטן קאנצערט. אגב, דארף דא באטאנט ווערן, אז דער ארקעסטער איז באשטאנען ס'רוב פון באקאנטע מוזיקער פון דער לעמבערגער אפער, מוזיק-פאראיין, דערונטער גרויסע קינסטלער. און ווען דער ארקעסטער האט זיך פארטיפט אין איר ארבעט און אריין אין שוונג, האט מען פון דער ווייטנס אנגעהויבן שיסן איינציקווייז און מיט הפסקות. נאך יעדן שאס איז געפאלן איין שפילער, א קינסטלער. און דער ארקעסטער האט נישט געטארט איבעררייסן איר שפילן, וואס איז געווארן אלץ שטילער און שטילער, ביז דער לעצטער איז נישט געפאלן.

דעמאלט איז אויך געקומען די ריי אויפן דיריזשאר פון ארקעסטער, דעם קאמפאזיטאר פון „טויטן-טאגא“ (זיין נאמען: שטריקער, אדער מונד), וואס איז געפאלן צו לעצט.

אן אנדערע סצענע: אין מינסק-מאזאוועצק, בשעת אן אקציע, האט מען געיאגט יידן צו דער באן; די יידן זענען געלאפן און די ס. ס. לייט זענען נאכגעלאפן, געשלאגן מיט בייטשן און געשריען „זינגען!“ — און יעדעס מאל אנגעגעבן אן אנדערן נאמען פון א ליד, וואס די יידן האבן באדארפט זינגען. געפירט האט מען דאס מאל דעם עולם קיין... טרעבלינקע.

אין די קאצענטראציע-לאגערן האט מען אפילו נאכן אנקומען פון א טראנספארט „העפטלינגע“ קודם זיי געלערנט זינגען אויף קאמאנדא, צו ערשט זינגען — און שפעטער-צו א גאנצע ריי אנדערע זאכן, וואס זיי האבן נייטיק געמוזט קענען. למשל, אויף א מאל, אלע אינאיינעם, אראפנעמען און

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

אָנטאָן דאָס היטל און נאָך אַ סך אַזעלכע תּוּרוֹת. געזונגען האָט מען אויף דייטש, אַפילו ווען מ'האַט נישט פאַרשטאַנען דעם פּירוּש-המלּוֹת. זינגען אויף דייטש האָט מען געמוזט, ס'איז דאָך אַ דייטשער לאַגער. אין אוישוויץ איז געווען אַפילו אַ בפּירוּשע אַמטלעכע פאַראַרדענונג, וואָס האָט פאַרווערט זינגען אויף פּויליש. און ערשט, ווען די „העפּטלינגע“ זענען ווי געהעריק אויסמושטרירט געוואָרן, האָט מען זיי אַריינגעלאָזט אין אמתן לאַגער, ווי שוין צוגעגרייטע צום לאַגער-לעבן און... לאַגער-טויט.

און ווען ס'איז אַ מאָל געקומען אַ יומא-דפּגרא, פריי פון אַרבעט און ס'איז געשען „כּטוב לב המלך“, האָט מען געמאַכט „אַן אַפעל“, צונויפּגע-רופן דעם גאַנצן עולם פאַרשפּאַרטע אין די פּינצטערע בלאַקן, מענטשן האַלב-טויטע פון דער גאַנצער וואָך אַרבעט איבער די כּוחות, מ'האַט זיי אויסגעשטעלט אין „ריי און גליד“ — און זיי געהייסן זינגען! דאָס איז גע-טאָן געוואָרן בלויז צוליב דער הנאה וועגן פון די „העפּטלינגע“ גופא. ס'איז דאָך נישט געווען געבונדן מיט קיין שום אַרבעט!

זאָלן זיי אויך געניסן פון דער וועלט און פילן דעם טעם פון אַ פרייען טאָג. שעהנווייז זענען זיי, די „העפּטלינגע“, געשטאַנען אונטערן פרייען הימל, סיי אין היץ און סיי אין פּראַסט, און כּסדר געזונגען און איבערגע-חזרט איינס און דאָס זעלבע זינלאָזע ליד. אויך אין דעם פרייען טאָג האָט מען זיי נישט געלאָזט רוען! אָבער הייסן — האָט עס געהייסן — אַז מ'טוט מיט זיי חסד, ווייל ס'איז דאָ אַ בפּירוּשער פּסוק: „מוזיק פאַרטרייבט די זאַרגן, מוזיק פאַרטרייבט דעם טרויער, מוזיק באַנייט דעם גייסט, מוזיק פאַרוויילט אונדז און פאַרקירצט די צייט און מאַכט אונדז אייביק פריילעך.“ (זע וועגן דעם ענין די אַמטלעכע אויסגאַבע: Unser Dienst, Juni - Juli - August 1941). און בכלל „אַן געזאַנג קען גאָר נישט געלינגען“, — „Ohne singen mag nichts gelingen!“

דאָס איז אַ פאַרשפּרייט דייטש שפּריכוואָרט, אַזוי צו זאָגן: אַ לעבענס-בעקענטעניש!

און אַז מענטשן זענען בשעתן זינגען אויסגעגאַנגען אויפן אָרט, אַז מענטשן זענען געפאַלן אין חלשות, אַז דאָס זינגען האָט אַראַפּגעפירט פון

נחמן בלומענטאל

זינען, האָט דאָס דעם דייטש נישט געאַרט, פאַרקערט, ער איז אַפנים דער פון טאַקע צופרידן געווען. אויך דאָס זינגען איז ביי אים געווען איינס פון די הילפס־מיטלען אויף אויסצוראַטן פעלקער. און עס גיבן טאַקע איבער די איבערגעבליבענע ביים לעבן, געוועזענע לאַגעריסטן — און דווקא נישט־יידן — אַז דאָס זינגען איז געווען ערגער פון דער ערגסטער שטראַף! און זיי האָבן אויף זיך געבעטן דעם טויט איידער דאָס זינגען. עס האָט אָבער גאַרנישט נישט געהאַלפן. מ'האַט געמוזט שטיין אין אַ מיליטערישער פּאַר־רעם, זינגען צום טאַקט דאָס לאַגער־ליד, וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַזאַ למשל, רעפריין: „וויר וואַלען זינגען און פּרעליך זיין“.

אַט דערצו האָבן די דייטשן דערפירט די קונסט, וואָס ווערט באַטראַכט ווי די ריינסטע און איידלסטע אויף דער וועלט; די קונסט, וואָס איז פאַר־שטענדלעך אַלעמען, סיי קליין סיי גרויס, סיי אַרעם סיי רייך, סיי אייראָפּעער סיי אַזיאַטן; די קונסט, וואָס איז צום מיינסטן מסוגל צו ברענגען צו ברור־דער־פאַראייניקונג, צו לייטערן און דערהייבן דעם מענטשן צו אַ העכערער מדרגה, — די קונסט פון דער געטלעכקייט אַליין!

דערמאָנט זיך נאָר, וואָס ס'שרייבט וועגן נגינה אונדזער פּרץ (מקוב־ליים, „אַ גילגול פון אַ ניגון“). עס זענען פאַראַן פאַרשידענע מדרגות פון נגינה: אַ ניגון, וואָס באַדאַרף ווערטער, און אַ ניגון אָן ווערטער; אַ ניגון, וואָס מ'זינגט מיטן מויל און אַ ניגון, וואָס מ'זינגט מיטן גאַנצן נפש, און אַ ניגון, וואָס מ'הערט גאַר נאָר אין זיך, וואָס קען דערהייבן דעם מענטשן ביז דער העכסטער התגלות...

נאָר אַ ניגון פון אַ טויטן־לאַגער האָט אונדזער גרויסער דיכטער אַפילו אין זיין דמיון נישט געקענט זיך פאַרשטעלן: דאָס האָבן ערשט די דייטשן דערפונדן! און זיי האָבן אויך אַנטדעקט דעם גרויסן פילאָלאָגישן ווערט פון זינגען פאַר „איבערדערציען“ גאַנצע האַרטגעקיקע פעלקער!

מוזיק איז דאָך דאָס הייליקסטע פון אַלץ. ווער גיט זיך דאָס נישט אונ־טער דעם איינפלוס פון מוזיק? אַפילו אויף חיות — לערנט אונדז די שיינע ליטעראַטור און די זאַַפ־פסיכאָלאָגיע — ווירקט מוזיק. באַ, אַפילו ביי די דייטשן אַליין איז אַמאָל געווען זייער אַ שיינע מענטשלעך שפּריכוואָרט:

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

Wo man singt, da lass dich nieder.
Böse Menschen haben keine Lieder!

וואו מ'זינגט, דאַרט באַזעץ זיך, ווייל שלעכטע מענטשן זינגען נישט קיין לידער". נאָר וואָס האָבן די דייטשן געמאַכט פון דעם דאָזיקן שיינעם שפּריכוואָרט? וואָס האָבן זיי בכלל געמאַכט פון זייער אייגענער און פון דער אַלגעמיינער קולטור?

נאָר וואָס איז דער חידוש? ביי אַ פּאָלק, וואָס ביי אים „אויסדילונג“ הייסט טויטן; „קינדערהיים“ — באַדייט אַ קאַלעקטיווער טויט פון קינדער; „אַבהאַלען“ — הייסט דערהרגענען; „ספּעציעל באַהאַנדלען“ — הייסט טויטן דורך גאַז אַזוי — ביי אַזאַ מין פּאָלק האָט אויך דאָס שפּריכוואָרט באַקור מען אָן אַנדערן, צביעותדיקן באַדייט, ביי אַזאַ מין פּאָלק האָט אויך זינגען געקענט ווערן אַ קללה!

פאַראַן אין פּוילישן זייער אַ גוט ווערטל, וואָס קען זיך גוט צופאַסן אויף צו באַצייכענען דעם מהות פון היטלעריזם; און מ'האַט עס טאַקע אין די אַקופאַציע־יאָרן אַנגעווענדט צו היטלערן: I krew wysie i rany nie zrobi! (דאָס בלוט וועט ער אויסצאַפן, נאָר קיין ווונד וועט ער נישט מאַכן!). דאָס קען אויך כאַראַקטעריזירן דעם מעטאָד פון אַנווענדן געזאַנג אין די טויטן־לאַגערן: אַפילו מיט געזאַנג וועט מען אויסזייגן דעם מאַרך פון די ביינער! קראַפירן וועסטו — אָבער זינגען מוזטו, און דווקא פּריילעכע לידער! אַט דאָס איז דער אמתער מיין פון דייטשישן קעפל צו אונדזער איצטיקן אַרטיקל.

***

יא, אָבער וואָס פאַר אַ שייכות האָט די גאַנצע טעמע צום פּראָבלעם פון יידישער קולטור, יידישער ליטעראַטור?
ס'האַט!

ווי אַזוי אַרום?
וועלן מיר דאָס זען פון אונדזערע ווייטערע באַטראַכטונגען, ווען מיר

וועלן זיך באַמײַען צו פאַרענטפערן די פראַגע, וואָס האָבן די יידן געזונגען, זייענדיק געצווונגען דערצו דורך די דייטשע מוזיק-ליבהאַבער.

מ'מוז זאָגן, אַז אין דעם פרט, אין פרט פון זינגען, זענען די יידן געווען פּריווילעגירט כלפי אַנדערע אומות-העולם, וואָס זענען אויך געווען אונטער-געיאַכט דורכן דייטש. אין דעם פרט האָבן די יידן גענאָסן פון פּולשטענדי-קער „אויטאָנאָמיע“. זיי האָבן אין אַ גאַנצער ריי פּאַלן געקענט זינגען אויף וואָס פאַר אַ שפּראַך זיי האָבן נאָר געוואָלט! ווייל פאַרן דייטש איז דאָך בכלל די גאַנצע צייט געשטאַנען דאָס וויכטיקע מלוכה-פּראָבלעם, צי מעג אַ ייד בכלל זיך באַנוצן מיט דייטש, צי מעג ער בכלל קענען דייטש (למשל, אין די שולן, ווען זיי זענען שוין אין אַ געוויסן מאַמענט יאָ דערלויבט געווען אין די געטאָס פון פּוילן, האָט מען דייטש נישט געטאַרט לערנען?). יידן האָבן נישט געטאַרט לייענען קיין דייטשע צייטונגען, יידן האָבן נישט גע-טאַרט שפּילן מוזיק פון דייטשע קאָמפּאָזיטאָרן, אַאָזװו. און אזוי ווי זינגען האָבן זיי דאָך פאַרט געמוזט („אַן זינגען קען דאָך גאַר נישט געלינגען“), ווייל זיי האָבן דאָך געמוזט אַרבעטן — איז במילא האָבן זיי געמוזט באַקו-מען אַ ספּעציעלן רעפּערטואַר. אין ס'רוב לאַגערן, אַרבעטס-לאַגערן, קאַנ-צענטראַציע צי פאַרניכטונגס-לאַגערן, האָבן די יידן באַקומען ספּעציעלע לידער, וואָס זענען ס'רוב טאַקע דאָ אין לאַגער אַנטשטאַנען, נישט איין מאָל טאַקע האָבן די יידן אליין זיי געשאַפן. טייל מאָל האָט דאָס פאַר די יידן געשאַפן איינער פון די הענקערס, וואָס האָט געהאַט די אַמביציע צו ווערן... אַ דיכטער און קאָמפּאָזיטאָר! פונקט ווי אַ צווייטער האָט דווקא געוואָלט ווערן אַ כירורג און... „אַפּערירט“ העפּטלינגען, צי זיי האָבן דאָס יאָ גע-דאַרפט, צי נישט געדאַרפט. „דער בלינדדאַרם מוז העראָוס“ — און פאַר-טיק!

כמעט יעדערער גרעסערער לאַגער האָט זיך געהאַט זיין אייגנס אַ ליד, אַ דייטשס, וואָס מיר קענען באַטראַכטן ווי דעם הימן פון דעם דאָזיקן לאַ-גער. אזוי קענען מיר דעם הימן פון טרעבלינקע, בוכענוואָלד, מיידאַנעק, אַאָזװו. פאַרשטייט זיך, מיר וועלן דאָ נישט ברענגען די לידער אין עקס-טענאָ. נישטאַ אזוי פיל צייט, מ'זאָל זיך מיט זיי פאַרנעמען באַריכות, אי-בעריקנס זענען זיי דאָס אפשר נישט ווערט אויך. אָבער מיר מוזן זיך באַ-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

קענען מיט דער „אידעאָלאָגיע“ פון די לידער, ווייל אַט די לידער האָבן געזונגען אונדזערע ברידער און שוועסטער זייענדיק אין די לאַגערן. זיי, די לידער, וועלן אונדז איבערגעבן די גייסטיקע אַטמאָספּער, אין וועלכער עס איז די יידן אויסגעקומען צו לעבן פאַרן אומקום. און אַגב וועלן מיר זען, ווי די יידן פירן אין געוויסע קאַרעקטורן אין די דייטשע לידער. דעמאָלט, ווען מען דערלויבט זיי נישט צו זינגען לידער אויף אַנדערע שפּראַכן, צי אייגענע לידער.

אין די דייטשע לידער ווערט, פאַרשטענדלעך, אָפּגעלאַכט פון די יידן. זיי ווערט פאַרגעוואַרפן וואָס אין דער קאַרט. אַזוי, למשל, דערציילט דאָס „יודענליד“ פון בוכענוואַלד, ווי יידן האָבן הונדערטער יאָרן באַשווינדלט די וועלט; די יידן זענען די געמיינסטע ראַסע; „איצט טרויערן אונדזערע קרו-מע יידנעזער“¹⁰ מיר זענען פאַרשפּאַרט הינטער שטעכלדראַט און מיר מוזן אַרבעטן „אַזו-וו“. אין טרעבלינקע ווידער, האָט מען געלויבט די אַרבעט („פיר אונז גיבטס הייטע נור טרעבלינקאַ“), וואָס איז פאַר די יידן אַלץ. און דאָס מיידאַנקער ליד הייבט זיך אָן: „אַוס גאַנץ אייראָפּאַ קאַמען וויר, יודען, נאָך לובלין אונד יודענלאַנד“, פאַרשטייט זיך, אויף אַרבעט!

אין דאָכאו ווידער, שאַפט מען אַ כאַר פון יידן, וואָס מיט אים דירי-

---

¹⁰ ס'וואַלט געווען אַן אינטערעסאַנטע שטודיע, ווען עמעץ פאַרנעמט זיך מיטן פּראָבלעם די „יודענאָזע“ אין דער דייטשער ליטעראַטור; סיי וויסנשאַפטלעכער, סיי בעלעטריסטישער. מ'וואַלט געקענט ציטירן הונדערטער ביכער, בראַשורן, אַרטיקלען, ליי-דער, וואָס האָבן זיך מיט דער טעמע פאַרנומען. די נייציגסטע פון דער דאָזיקער ליטעראַ-טור וואַלט איך אָנגעהויבן מיטן גרויסן האָסטן סטעוואַרט טשעמבערליין („די גרונד-לאַגען דעס צוואַנציגסטען יאָרהונדערט“), און געענדיקט מיט לידער, וואָס די היטלער-יוגנט האָט געזונגען אין אַ לאַגער לעבן ציוזמיר אויף „יידיש-דייטש: „ווער קאַממט ריין מיט בלאַטפּיסטע, מיט קרימע נאָז? דאָס איסט דער יוד אונדז דער מוז ראַאוס! פּו!...“ אַזוי האָט געזונגען די דייטשע יוגנט נאָך אין 1943, שוין נאָך די מאַסן-שחיטות פון די יידן, צו וואָס זי, די דייטשע יוגנט, האָט בידיים צוגעהאַלפן. אַגב, האָט אַ דייטשער געלערנטער דערווייזן, אַז אַפילו די באַרימטע יידנאַז איז אויך נישט קיין יידישע אַרי-גינעלע „שאַפּונג“, נאָר זי איז אַ ירושה פון די כעטיטער. די יידן זענען דאָך בכלל נישט קיין שעפּעריש פּאַלק!

נחמן בלומענטאל

גירט געצווונגענערהייט דווקא אַ קאַטוילישער גלח, און דער גאַנצער עולם זינגט שענהווייז דאָס ליד: „אַ, דו מיין יערוואַלעם“ — דאָס מיינט מען דעם לאַגער!... אַגב, אין דאָכאַו זענען די קאַטוילישע גלחים, וואָס מ'האַט ספּע- ציעל אַהער געשיקט (דער עיקר פון פּוילן), געשטאַנען אויף דער נידע- ריקסטער מדרגה פון דערנידערונג, כמעט אויף איין מדרגה מיט די יידן... ווייל וויסן דאָרף מען, אַז אפילו אין די לאַגערן זענען געווען פאַרשידענע שטופּעס, שיכטן, פון „העפטלינגע“... נישט אַלע גלייך! אַט דאָס הייסט דייטשע קולטור!

אין לאַגער ברענדאַק (בעלגיע), האָבן יידן געזונגען: Wir werden nimmer Breendock vergessen, das Paradies der Juden. (מיר וועלן קיין מאָל נישט פאַרגעסן ברענדאַק, דעם גן־עדן פאַר יידן). דאָס דאָזיקע ליד ווערט געבראַכט אין באַשולדיקונגס־אַקט, וואָס ס'האַט צוגעשטעלט די בעל- גישע רעגירונג דעם נירענבערגער אינטערנאַציאָנאַלן טריבונאַל אין משפּט קעגן די דייטשע הויפּט־קריגס־פאַרברעכער. צו וואָס אַ דייטש ליד קען דערגיין!)

מיט וואָס פאַר אַ געמיט די יידן האָבן דאָס אַלץ געזונגען — איז פאַר- שטענדלעך. איבעריקנס האָבן ס'רוב יידן אַזוי פאַרדרייט די ווערטער, אַז זיי האָבן אַליין גאָר נישט פון דעם פאַרשטאַנען. די יעניקע, וואָס האָבן יאָ געקענט דייטש, האָבן געשאַפן נייע דייטשע לידער מיט ווייניקער דראַס- טישע ווערטער, וואָס פלעגן פאַרנעמען דעם אָרט פון די אַפּיציעלע לידער. אַזוי גיט איבער אויגען קאַגאַן („דער ס. ס. שטאַט“, זייט 233), אַ וואַ- ריאַנט פון ליד „בוכענוואַלד, אידן קען דיך נישט פאַרגעסן“ — האָבן גע- שאַפן צוויי עסטרייכישע יידן, דערונטער לעהנער בעדאַ, וואָס האָט אַמאָל געשאַפן די ליברעטעס צו לעהאַרס מוזיק.

אין אַנדערע לידער פלעגט מען ענדערן ווערטער, זאַצן און עס פלעגט זיך באַקומען אַ גאַנץ אַנדערער מיינ.

אַט נעמט דעם טויטן־לאַגער אין סאָביבאָר. דאָ צוויינגט מען די יידן צו זינגען אַ ליד, מיט אַזאַ מין סוף: (איך גיב איבער דעם דייטשישן לשון, ווי די יידן האָבן עס אַרויסגערעדט):

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

די יודען ציהען אַהין,
זיי ציהען נאָר אַהער,
מאָך די קלאַפּע צו,
דאָן האָט די וועלט ר.ו.¹¹

דער זינגען פון דעם ליד איז קלאָר. אויב מ'וועט פאַרמאָכן אַלע יידן
אין דער גאַזקאַמער און מ'וועט גוט צומאָכן די קלאַפּע, וועט די וועלט האָבן
ר.ו. די יידן אָבער זינגען אַן אייגענעם וואַריאַנט פון דעם ליד:

די וואַלקן ציהען אַהין,
זיי ציהען נאָר אַהער,
דער מענטש לעבט נאָר איינמאָל,
און דאָן ניכט מער.¹²

אָבער באַלד איז די דייטשן אין סאָביבאָר נמאס געוואָרן צו פירן דעם
קאַמף מיטן „יידישן“ נוסח פון ליד, און זיי האָבן פאַרלאַנגט פון די יידן, זיי
זאָלן פאַרפאַסן אַ ליד אין יידיש, וואָס זאָל אויסלויבן דאָס לעבן אין סאָ-

---

¹¹ דעם זעלבן מאַטיוו געפינען מיר אין אַ ליד וואָס ס'האָט געזונגען די ווערמאַכט:

קאַממען יודען הין אונד הער,
שמייסט זי אינ'ס ראַטע מעער!
די וועללע דעקט זי צו,
די וועלט האָט רו!

¹² אין שעדלעץ זינגט אַ גרופּע יידישע אַרבעטער אַן אַנדערן וואַריאַנט פון דעם

ליד:

„די יידן ציען אַהין און אַהער,
די קריג זאָל דויערן וואָס מער.
די יידן האָבן דאָס גאַנצע גאָלד,
זיי האָבן דעם קריג געוואַלט!“

(אלימלך פייגזילבער: „אויף די חורבות פון מיין היים“ (חורבן שעדלעץ), תל-
אביב, 1952, 179/80). פאַראַן אויך נאָך אַנדערע וואַריאַנטן.

נחמן בלומענטאל

ביבאר. און דעמאלט באווייזט זיך א יידיש ליד, וואס מ'זינגט ביים ארויס-
גיין און צוריקקומען פון דער ארבעט:

ווי לוסטיק איז דאך אונדזער לעבן, וואַרײַג!
מיטוט דאך אונדז דאָ פיל עסן געבן, וואַרײַג!
ווי לוסטיק איז דאָ אין גרינעם וואַלד,
ווי אַלע יידן זיך אויפהאַלטן, וואַרײַג, וואַרײַג,
וואַרײַג...

בעסער דאך אַרעם און נישט געמיינ, וואַרײַג,
ס'איז דאך אונדז בעסער ווי אין דערהיים, וואַרײַג...
ווי לוסטיק איז דאך אונדזער לעבן, וואַרײַג,
אַאַוו.

אזוי האָט געזונגען די אַרבעט־קאַמאַנדע אין טויטן־לאַגער סאַביבאר,
די יעניקע וואָס זענען געווען באַשעפטיקט ביים שלעפּן די מתים פון דער
גאַז־קאַמער אויפן שייטערהויפּן, אין אַנבליק פון דעם שיינעם, גרינעם
וואַלד, וואָס האָט באַדאַרפט פאַרדעקן פאַר דער וועלט דאָס, וואָס ס'קומט
דאָרט פאַר: „דאָס אויפהאַלטן זיך פון יידן...“.

וואָס האָבן דערביי געטראַכט און געפילט די יידן?!

אויך אין אַנדערע ערטער, ווי ס'האַט זיך נאָר געלאָזט, בפרט אין דער
ערשטער צייט, האָבן יידן געזונגען אימפּראָוויזירטע לידער, מיט אַ גאַנץ
בולטן אַנטינאַציסטישן מיינ. אזוי, למשל, דערציילט אונדז הערש וואַסער
אין אַ נאָטיץ פון 5טן יאַנואַר 1940, אַפּגעפונען אין די רינגעלבלום־אַרכיוו
(נר' 302 I): „מ'דערציילט, אַז אין אַשיענציני האָבן אונדזערע געהייסן זינגען
דעם רב און שיינע בעלי־בתים אין מאַרק, האָבן זיי געזונגען: „זה חליפתי!“.
און דער שרייבער פון דער נאָטיץ גיט צו: „אַזאָ פאַלק קען נישט שטאַרבן.“
אַן אומגלויבלעכער, אַבער פאַרט אַ ריכטיקער ביישפּיל פון יידישן
הומאַר און יידישער גבורה אין יענע צייטן.

**

אויך אין יאָנעווער לאַגער האָט דער קאָמענדאַנט פּלוצים אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, וואָס האָט פאַרווערט יידן צו זינגען דייטשע לידער, הגם מ'האַט מיט זיי אַ לענגערע צייט איינגעשטודירט אַ דייטשישן טעקסט. די יידן האָבן אויף באַפעל געמוזט צוטראַכטן נייע לידער, וועלכע זאָלן זיין צוגע-פאַסט צו די עניני-דיומא. עס באַווייזן זיך אייניקע לידער: אין פּויליש, רוסיש, יידיש. צום מיינסטנס האָט זיי געזונגען איינער און דעם רעפּריין האָבן אונטערגעהאַלטן אַלע. די דאָזיקע לידער זענען געווען פּול מיט ניבול-פה און זיי לאָזן זיך נישט איבערחזרן, און דווקא דאָס האָט ביי די דייטשן אויסגענומען! אַבער נישט וויכטיק איז דאָך דאָ דער אינהאַלט. וויכטיק איז, אַז דווקא אין יאָנעווער לאַגער האָבן די דאָזיקע לידער זייער פּונקציע דער-גרייכט. נעמלעך, ביים אַריינגיין אין לאַגער פּלעגט מען באַזוכן די יעניקע „העפטלינגע“, וואָס האָבן געאַרבעט אין שטאַט, צי שמוגלען זיי נישט אַריין עפעס צום עסן. (אַזא איינער איז געשאַסן געוואָרן אויפן אַרט). איז אַט באַ-ווייזט זיך צווישן די יידישע אַרבעטער אַ יונג, אַ כּוואַט; יאַסעלע, איז זיין נאָמען. וואַרשיינלעך אַ געוועזענער כּלי-זמר פּון קאָלאָמיי (זיין פּאַמיליע-נאָמען געדענקט מען נישט!). און אַט דער דאָזיקער בחור ווערט דאָס דער פאַרזינגער פּון דער גאַנצער בריגאַדע. ער נעמט אַ קעמל, באַדעקט עס מיט אַ ציגאַר-פּאַפּירל און שפּילט ווונדערלעך שיין אויס פאַרשידענע מעלאָדיעס. „גאַנץ לעמבערג“ האָט נאָכגעקוקט און צוגעהערט זיך, בשעת יאַסעלע האָט געשפּילט מאַרשירנדיק מיט זיין בריגאַדע צו דער אַרבעט. די עס-עס-לייט הייבן אים אָן באַווונדערן. יאַסעלע נוצט דאָס אויס. דווקא דעמאָלט, ווען מ'איז צוגעקומען צו דעם טויער און ווען די דייטשע וואַך האָט זיך גע-גרייט בודק צו זיין די יידן, איז יאַסעלע אַריין אין אַזאַ טראַנס, אַז די דייטשן זענען נבהל ונשתומם געוואָרן, זיי זענען געבליבן שטיין פאַרגאַפט און באַ-ווונדערט די שיינע קונסט פּון יידן. פאַרט אַ מוזיקאַליש פּאַלק! יאַסעלע האָט זיך געלאָזט הערן, נישט געכאַפט זיך, אויפּגעהאַלטן די דייטשן וואָס לענגער און דערווייל... האָבן יידן באַוויזן אַדורכצוגיין דעם טויער נישט קאַנטראַלירטערהייט. ווער פּון זיי ס'האַט באַוויזן אַדורכצושמוגלען אַ שטיקל ברויט פאַר אַ קראַנקן, ווער אַ שאַרף מעסער, ווער אַ געהיים פּאַפּירל... און

נחמן בלומענטאל

די דייטשן האבן זיך דערווייל צוגעהערט צו דער שיינער מוזיק... און אונ-
דזער יאָסעלע האָט געשפּילט... ער האָט צייט!
אַט אַזוי האָט זיך געבונדן אין יענער צייט ליטעראַטור און קונסט מיט
לעבן, מיט דער שוידערלעכער ווירקלעכקייט.
עיקר שכחתי: איז אויב מ'זועט אַ מאָל שרייבן די געשיכטע פון גבורה
ביי יידן אין דער טרויעריקער און פינצטערער צייט, בעט איך נישט פאַר-
געסן אָן יאָסעלען פון קאַלאַמיי! אומבאַדינגט!
און וויפל אַזעלכע אומבאַקאַנטע יאָסעלעך זענען אומגעקומען, אַז מיר
ווייסן אַפילו נישט, וווּ זייער געביין איז אַהינגעקומען און ס'איז נישט גע-
בליבן קיינער, ווער עס זאָל זייער נאַמען געדענקען און דערמאָנען.

די מיגראציע פון יידישן פאלקסליד אונטער דער דייטשער אַקופאציע

אינס פון די וויכטיקסטע און אינטערעסאנטסטע פראבלעמען, וואָס בינדן זיך מיטן ליטעראַרישן לעבן אין געטאָ, איז דאָס מיגראַציע־פראָב־לעם פון ייִדישן פּאָלקסשאַפּן. אַ חוץ דעם ווּנדער אַליין, וואָס אין געטאָ האָט בכלל עקסיסטירט אַ ליטעראַריש לעבן — איבעריקנס נישט נאָר אין געטאָ, ניערט אויך אין די לאַגערן, אין זייערע פאַרשידענע פאַרמען — איז דאָס דאָזיקע פּראָבלעם אינס פון די אויסטערלישסטע. עס איז קלאַר: אַ פּאָלקסליד האָט דאָן זיין סביבה, וווּ ס'אַנטשטייט, פאַרשרייט זיך, לעבט דער עיקר מיטן מענטשן וואָס זינגט עס, איז דאָך אַ פּאָלקסליד קודם־כל אַ ענין פון תּורה שבעל־פה.

פּאָלקסלידער לערנט מען נישט פון קיין בוך — אַלנפּאָלס דאָס פּאָלק נישט — נישט דעם טעקסט, נישט די מעלאָדיע; ווייל ווער פון דער פּאָלקס־מאַסע, צי פון די פּאָלקסלידער־דיכטער קען בכלל נאָטן; אפילו אַזאָ אויס־געצייכנטער דיכטער ווי מרדכי געבירטיג, וואָס האָט אַליין געדיכטעט די לידער און פאַרפּאַסט צו זיי די ניגונים, האָט געמוזט אַנקומען צו אַן אַנ־דערן, וואָס זאָל אים די נאָטן פאַרשרייבן.

נו, און אונדזער גרויסער גאַלדפּאַדען, דער פּאָטער פון דער ייִדישער אַפּערעטע, האָט דען יאָ געקענט נאָטן?!

דעריבער, כדי אַ פּאָלקסליד זאָל אַריבער אין אַן אַנדערער סביבה — מוז עס אַריבערוואַנדערן אינאיינעם מיט דעם סוביעקט, וואָס קען עס. אין נאַרמאַלע צייטן — איז עס אַ פּאָלקסזינגער, אַ גאַסט, צי אַן איבערוואַנדער־רער, אַ מאָל אפילו ברענגט אַ ניי פּאָלקסליד אין אַ ניער סביבה אַ פשוטער דורכפאַרער אַאָז'וו. איז דאָך דאָס פּאָלקסליד, אפילו ביז די לעצטע צייטן פון פאַר דער מלחמה, נישט געווען באַאיינפלוסט פון געדרוקטן בוך, צי פון גערעדטן וואָרט דורכן ראַדיאָ, צי פון דער סצענע אַראָפּ. די דאָזיקע ליי־

נחמן בלומענטאל

דער פון דער סצענע אראפ, פאלקסטימלעכע, האָבן זיך מער פארשפרייט, אויפגעכאַפט געוואָרן דורכן „אינטעליגענטערן“ עולם, וואָס האָט זיך גע- האָט שוין דערווייטערט פון פאלקסשטאַם. צום פאלקסמענטש זענען זיי זעל- טענער דערגאַנגען.

אַבער ווי אזוי האָט דאָס דאָזיקע ליד געקענט וואַנדערן אין די שווערע געטאָ-באַדינגונגען, ווען פון איין זייט האָט דאָס געדרוקטע, צי אַפילו פשוט געשריבענע וואָרט, כמעט ווי נישט עקסיסטירט אין אומגאַנג. מ'האַט גע- שריבן נאָר פאַר זיך (זכרונות, נאָטיצן) אָדער, אין זעלטענע פאַלן, פאַר די נאַענטסטע וועגן די גאַר וויכטיקסטע נייעסן — אַבער לידער איבערשיקן אויף אַ מרחק? — ווער האָט דאָס געהערט בשעת דער אַקופאַציע? — שפע- טער איז דאָך דאָס — צוליב די דייטשישע פאַראַרדענונגען — פשוט פיזיש נישט מעגלעך געווען. דאָס זעלבע איז שייך אויך דעם לעבעדיקן פאַקטאָר, דעם מענטשן גופא, וואָס זייענדיק פאַרשלאָסן אין געטאָ, נישט טאַרנדיק פאַרלאָזן עס אונטער טויט־שטראַף — האָט ער נישט געהאַט פשוט די מעג- לעכקייט צו זיין דער פאַרשפרייטער פון... ליטעראַטור.

מילא, די ערשטע צייטן פון דער אַקופאַציע איז דאָס נאָך מעגלעך גע- ווען, פאַרקערט, עס זענען נאָך אין דעם פרט אַפילו געווען גרעסערע מעג- לעכקייטן ווי נאַרמאַל. קודם־כל, ברענגט דאָך יעדע וויכטיקע פּאָליטישע דערשיינונג — אַן אויפלעבונג אין דער פאַלקס־ליטעראַטור. די גרויסע דערשיינונגען: אויסברוך פון וועלט־מלחמה, איר אומפאַרויסזעבאַרער פאַר- לויף האָט געפונען דעם געהעריקן אַפקלאַנג אין פאַלקסשאַפן. און די גרוי- סע וואַנדערונגען, אין די ערשטע מלחמה־טעג און אין אָנהייב פון אַקופאַ- ציע פרייע, האָבן דערמעגלעכט דאָס וואַנדערן אויך פון אַ ליד. דער עולם האָט זיך צו ביסלעך אומגעקערט פון די ערטער, וווּ ס'האַט זיי פאַרכאַפט — אין לויף — דער שונא, אין זייערע היימטשעט; דערנאָך איז געקומען די כוואַליע פון האַלב־פרייע איבערזידלונגען פון ייִדן, פון דאַרף אין קליי- נעם שטעטל, פון קליינעם אין גרעסערן. וואָס מער ייִדן — אַלץ זיכערער האָט מען זיך געפילט. דאָס אַלץ האָט, פאַרשטייט זיך, מיטגעוויקט דאָס ליד זאָל זיך פאַרשפרייטן. אַבער באלד האָט זיך דער פּראָצעס אָפגעשטעלט. די געטאָס זענען געוואָרן פאַרגליווערט, דאָס באַנוצן זיך מיט דער באַן —

שמועסן וועגן דער ייִדישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

פאַרווערט; דאָס פּרייע, באַוועגלעכע לעבן האָט זיך אָפּגעשטעלט, און פון דעסטוועגן זעען מיר, אַז פאַרן ייִדישן ליד זענען אַפילו אין דער צייט קיין גרענעצן נישט געווען, קיין אָפּשטעל אויך נישט; ווי אַזוי איז דאָס געשען?

אייניקע ביישפּילן וועלן אילוסטרירן דאָס פּראָבלעם:

אין די לאַגערן באַרקיי וויעלקיע, קאַמיאַנקע, סטופּקי (טאַרנאָפּאַלער קרייז, געגרינדעט אין מערץ 1942) האָט מען געזונגען דאָס ליד — אין יעדן פון די לאַגערן, הגם זיי ליגן נאָענט פון זיך, אַן אַנדערן וואַריאַנט — „איכה“.

מיר ברענגען קודם דעם קאַמיאַנקער נוסח:

פאַרוואַלקנט דער הימל,

קיין שטראַלן זעט מען ניט:

עס רוישן אַלע גאַסן

ס'קאַפעט מיט בלוט.

רעפּריין:

איכה — ווי אַזוי ?

פאַרוואַס שווייגסטו דעם גוי ?

ווי איז, טאַטע, דיין רחמנות ?

ראה, אדוני !

די בתי מדרשים

זיי האַבן אָנגעוווּירן זייער ווערט ;

מען מאַכט פון זיי שטאַלן,

מישטעלט אין זיי אַריין פּערד.

רעפּריין: איכה...

די הייליקע ספרים

זיי זענען צוקער־זיס ;

נחמן בלומענטאל

מ'רייסט פון זיי שטיקער
און מזוארפט זיי פאר די פיס.

רעפריין: איכה...

די קליינטשיקע קינדערלעך
פון דער מאמעס ברוסט —
מ'רייסט פון זיי שטיקער
און מזוארפט זיי אויף דעם מיסט.

רעפריין: איכה...

מיר שטייען און בעטן
אין קאמיאנקער לאגער דארט;
„יידן האטס רחמנות,
און לאזט אונדז ארויס פון דעם ארטו“

רעפריין: איכה...

עס איז בעסער צו עסן
א טרוקן שטיקל ברויט,
ווי איידער צו שטארבן
פון דעם לאגערשן טויט.

רעפריין: איכה...

פון דעם הימל גיב א קוק
און אויף די יידן גיב א בליק,
לעש שוין אפ דאס פייער
און לאז שוין זיין גענוג!

רעפריין: איכה...

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

דאָס ליד איז גענוג פאַרשטענדלעך און נייטיקט זיך נישט אין קיין קאָמענטאַרן. עס מאַלט די ביטערע לאַגע פון די יידן אונטער דער דייטשער אַקופאַציע, אין דעם ערשטן פּעריאָד, „בעסערער“, פאַרן אַנטשטיין פון די גאַז-קאַמערן.

די פּראָזע „יידן, האָטס רחמנות“ — מיינט דעם יודענראַט; די ערשטע צייט האָט נאָך דער יודענראַט צוגעשטעלט די אַרבעטער אין לאַגער, גע-ליפּערט זיי פּראָדוקטן, גרוסן פון דער היים, ער האָט נאָך אויך געהאַט די מעגלעכקייט איבערצובייטן זיי — נאָך אַ געוויסער צייט — אויף אַנדערע. עס גייט נאָך נישט אָן די פּולשטענדיקע אויסראַטונג, אַלנפּאַלס די פאַרשפּאַרטע אין לאַגער ווייסן נאָך נישט פון דעם. פאַר זיי איז נאָך דער יודענראַט אַ מאַכטהאַבער.

אין צווייטן נוסח (2) פון באַרקי זענען פאַראַן קליינע ענדערונגען: דאָס וואָרט „קאַמפּאַנקע-לאַגער“ ווערט דאָ, נאַטירלעך, פאַרטראָטן מיט „באַרקער-לאַגער“ און דער אָנהייב קלינגט ריטמישער: „פאַרוואַלקנט די הימלען, מען זעט נישט קיין שטראַל“. אַ חוץ אַ גאַנצער סטראָפּע, וועלכע מיר געפינען נישט אין נוסח (1), מיר ברענגען זי דעריבער אין גאַנצן:

צווישן פעלדער און וועלדער
אונטער אַ סטערטע שטרוי
דאָרט ליגט אַ ישראליקל
באַהאַלטן פאַר אַ גוי.

ביידע לידער האָבן מיר איבערגעגעבן געוועזענע לאַגעריסטן פון קאַ-מפּאַנקע און באַרקי.

פון דעם רעפּריין זענען פאַראַן דריי נוסחאות.

דער צווייטער:

„אחד ווי אַזוי?“ און ווייטער, ווי נוסח 1. „אחד“ — איבערגעהערט פון „איכה“; קען אָבער האָבן אַ זינפולע באַדייטונג אין דעם קאַנטעקסט; „אחד“ — דער אייבערשטער, גאָט, „הד' אחד“ זאָגט מען אין דער תּפילה. אין דריטן וואַריאַנט (איבערגעגעבן דורך אַ פּריילין, וואָס איז אַליין אין לאַגער נישט געווען) גייט דער רעפּריין:

נחמן בלומענטאל

„און אויב אזוי,
וואָס זשע שוויגסטו דעם גוי.
וואו איז טאַטע, דיין רחמנות?
אלוהי, אדוני!“

די ענדערונגען זענען גאַנץ נאַרמאַלע און פאַרשטענדלעכע. זיי נעמען זיך דער עיקר פון שלעכט דערהערן צי איבערגעבן דאָס העברעיִשע וואָרט: „איכה“. אָבער דער זינען פון ליד בלייבט דער זעלבער און די ענדערונגען, וואָס באַשטייען אין ענלעכקייט פון קלאַנג, האָבן באַקומען זייער תיקון אַ דאַנק דעם, וואָס דאָס נייע וואָרט האָט דעם זינען נישט געשטערט.

דאָס דאָזיקע ליד איז פאַר דער לעצטער מלחמה — אין יענע קאַנטן — נישט געזונגען געוואָרן. ווען מיר האָבן ביי אַלע די, וואָס האָבן אונדז אַס ליד — אין אַלע זיינע וואַריאַנטן — איבערגעגעבן (דריי לאַגעריסטן און דאָס דערמאָנטע פרייליך) געפרעגט, ווער האָט דאָס דאָזיקע ליד פאַר-פאַסט, האָבן זיי בפה אחד אָנגעגעבן: אַ יינגל פון זאַלישטיק מיטן נאָמען שמחהלע. (אומגעקומען בעתן ליקווידירן די לאַגערן, סוף 1942. איבעריקנס האָט ער געזאָלט זיין דער מחבר פון נאָך אַנדערע לידער, וועלכע, צום באַ-דויערן — קיינער געדענקט נישט, אַ חוץ איינצלנע פראַזן).

און אַט, אין „יידישע קולטור“, נר' 5, מאי 1944 (ניו-יאָרק) דרוקט בער גריין אין זיינע זכרונות וועגן בעסאַראַביע צוויי סטראַפּעס און דעם רעפריין פון ליד „איכה“ (צי זענען דאָרט מער קיין סטראַפּעס נישט באַ-קאַנט געווען?):

פאַרוואַלקנט די הימלען,
קיין שטראַל זעט מען ניט,
מען וויינט אין אַלע גאַסן,
עס רעגנט מיט בלוט.

איכה — ווי אזוי?
פאַר וואָס שלאַגט אונדז דער גוי?

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

זע, גאַטעניו, האָב רחמנות,
ראה אדוני!

פון דעם הימל גיב אַ קומ,
צו די אוקראַינער אַ בליק,
שטיל-איין דיין צאַרן
און זאַל שוין זיין גענוג.

לויטן מחבר פון די זכרונות האָבן דאָס דאָזיקע ליד „אויסגעדיכטעט“
און מיט אַ וויינענדיקן טאָן אויסגעזונגען יידיש-אוקראַינישע בחורים,
„בעזשענצעס“, וואָס זענען אַנטלאָפן פאַר די פעטליראַ-פאַגראַמען אין די
יאָרן 1920-1919, פון אוקראַינע קיין בעסאַראַביע.

עס איז קלאַר: דאָס באַרק־קאַמפּאַנקער ליד — הגם עס האָט אין זיך
אַקצענטן וועלכע מיר געפינען נישט אין בעסאַראַבער נוסח — איז אַ וואַ-
ריאַנט פון בעסאַראַבער, פאַרברייטערט און צוגעפאַסט צו די „נייע“ צייטן,
פון וואָנען האָט זיך עס גענומען אין די לאַגערן? — דאָס וועט אונדז פאַר-
ענטפערן דאָס אַנגעבן פון זאַלישטיקער יינגל אַלס מחבר פון ליד. עס
ווייזט אונדז אַן דעם וועג, דורך וועלכן דאָס ליד האָט געוואַנדערט פון בע-
סאַראַביע — דורך בוקאַווינע, זאַלישטיק — אין די לאַגערן פון טאַרנאַ-
פּאַלער קרייז. געהאַלפן האָט דאָ אויך מסתמא דאָס, וואָס די דאָזיקע טערי-
טאַריע איז אין די יאָרן (יוני) 1939-1941 (סעפטעמבער) פאַראייניקט גע-
ווען אין איין מלוכה (ראַטן-פאַרבאַנד, אוקראַינע).

וואָס זאָגט אונדז דער פּאַקט פון אַנגעבן אַ פּאַלשן מחבר פון ליד?
קודם-כל: דאָס פּאַלק איז נוטה צו באַטראַכטן פאַרן מחבר דעם יעניקן,
וועלכן זיי הערן זינגען, צי דערציילן אַ „נייע“ זאַך.¹⁸ בפרט אַז דאָס יינגל

¹⁸ פונקט אַזוי גיט מען אונדז איבער געבירטיגס ליד „סיברענט, ברידערלעך,
סיברענט“ (פאַרפאַסט 1938), ווי אַ ליד פון אַ „סאַסנאָויער יודן, וואָס האָט געלעבט
אין אַ זעמליאַנקע. נאָמען אומבאַקאַנט“. פאַרשטייט זיך, אַז אין סאַסנאָויער נוסח פון
ליד זענען פאַראַן געוויסע שינויים אין פאַרגלייך מיטן אַריגינאַל.

נחמן בלומענטאל

איז געווען באקאנט אלס פארפאסער פון אנדערע לידער, און דאס „איכה“ ליד האט מסתמא ער אליין אויך טיילווייז געענדערט. צווייטנס, לערנט אונדז דער פאקט, אז דאס ליד איז ביז צו דער צייט טאקע נישט געווען באקאנט אין די קאנטן, ווי באלד מ'האט געמיינט, אז ס'איז ערשט אנטשטאנען אין... לאגער. איבעריקנס האט די טעמע און דאס אריינפירן אקטועלע מאמענטן טאקע געקענט ברענגען אויפן רעיון, אז ס'איז א ניי ליד.

אבער דאס ליד האט זיך נישט אפגעשטעלט אין טארנאפאלער קרייז. אט טרעפן מיר א נייעם וואריאנט ערגעץ ווייט פון די מקומות, ערגעץ ארום ביאליסטאק, ווו דאס ליד ווערט געזונגען אין די אפשטארבנדיקע געטאס — סוף 1942 און אנהייב 1943. און וואס פאר א ענדערונגען זענען אין לויף פון דער קורצער צייט אין אים פארגעקומען! עס בלייבט דער אַלטער לבוש, אבער דער אינהאַלט איז אין גאַנצן דורכגעוויקט מיט די אַקטועלע פאַסירונגען. עס רעדט זיך שוין אָפּן אי וועגן היטלערן, אי וועגן דייטשלאַנד. שוין נישטאָ וועגן וואָס מורא צו האָבן, סיי ווי אַלץ פאַרלוירן; קען מען זיך כאַטש קילן דאָס האַרץ מיט אַ האַרבן וואַרט!

אַט איז דער — לאַמיר אים אַנרופן „ביאליסטאָקער“ וואַריאַנט:

פאַרוואַלקנט דער הימל,
קײן שטראַלן זעט מען ניט,
עס רוישט אין אַלע גאַסן,
עס בושעוועט, עס ברענט.

קרבות רציחות¹⁴
פון היטלעריסטישע הענט.

רעפּריין:

אַ, ווי אַזוי שווייגסטו דעם גוי?
האַב, טאַטע, רחמנות!

¹⁴ וואַרשיינלעך פּעלן דאָ די ערשטע צוויי שורות.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אויפן (פונעם?) הימל גיב אַ קוק,
אויף דייטשלאַנד גיב אַ בליק,
לעש אויס דעם פייער
און זאַל שוין זיין גענוג.

אַלטיטשקע זקנימלעך
מיט די גרויע בערד,
מען שעכט זיי ווי די רינדער,
מען וואָרפט זיי אין דער ערד.

קליינינקע קינדערלעך
פון דער מוטערס ברוסט,
מען שעכט זיי ווי די רינדער,
מען וואָרפט זיי אויף די מיסט.

רעפריין: אַך ווי אַזוי...

מיר שרייען אַריבער
אויף יענער זייט טייך:
האַט אויף אונדז רחמנות
און נעמט אונדז צו אייך.

מיר וועלן זיך בעניגענען
מיט אַ קליין שטיקעלע ברויט,
אַבי נישט צו קריגן
פון היטלערן דעם טויט.

רעפריין: אַך ווי אַזוי...

עס קען זיין, אַז דאָס ליד איז אונדז נישט איבערגעגעבן געוואָרן אין
פולן קאַמפלעט. עס פעלן געוויסע שורות, און אפשר אויך גאַנצע סטראַפּעס.

נחמן בלומענטאל

אויב אין טארנאָפּאָלער וואַריאַנט וויינט נאָך דער דיכטער איבער די בתי־מדרשים, וואָס ווערן פאַרוואַנדלט אין שטאַלן; איבער די ספרים, וואָס ווערן פאַרשוועכט... און ער רעדט נאָך וועגן יידן, וואָס זאָלן רחמנות האָבן — הערט מען דאָ בלויז דעם שוואַכן רוף צו די יעניקע פון צווייטן זייט טייך (נישט אַקופּירטע לענדער?), וואָס וואָלטן געדאַרפט העלפּן.

אין די טארנאָפּאָלער לאַגערן האָט נאָך געלעבט ביזן סוף די האַפענונג, אַז מ'קען זיך אויסקויפּן מיט געלט (אַזעלכע פּאַלן זענען טאַקע פאַרגעקור־מען) און אַז ס'איז נאָך נישט „עק וועלט“. די פאַרניכטונג־כוואַליע איז נאָך נישט דערגאַנגען צום באַוווּסטזיין...

אַנדערש איז שוין אין ביאַליסטאָקער וואַריאַנט; דאָ טרעפּן מיר שוין נאָר איין טעמע: פּולשטענדיקע פאַרניכטונג — סיי אַלט, סיי יונג — אַלץ איז „שמעליץ“, אַלץ איז באַשטימט פאַרן מיסט... און אויב די יידן האָבן נאָך עפעס אַ שטיקל האַפענונג, איז עס... אויף די ברידער (?) פון יענער זייט טייך (ים?); אַ מאַטיוו, וועלכן מיר געפינען אויך אין אַנדערע לידער פון דער צייט. דער רעפּריין מיט דער רעטאַרישער פּראַגע צום רבּונו־של־עולם איז איצט נישט מער ווי אַ נאַזווער ווונטש, אַ שטילע תּפּילה, אין וועלכער מ'גלייבט שוין נישט צו פּיל.

ווי אַזוי האָבן זיך די וואַריאַנטן איבערגעטראָגן פון אַרט צו אַרט? מיר ווייסן, אַז די מענטשן, פון פאַרשיידענע געגנטן, געטאָס — האָבן זיך געטראָפּן אין לאַגערן, פון וועלכע ס'איז זיי געלונגען אָדער זיך אויס־צוקויפּן, אין דער ערשטער צייט, אָדער אַנטלויפּן און צוריקקומען אין געטאָ. ווערנדיק באַפּרייט פון איין לאַגער, איז דער אַנטלאַפענער טייל מאַל, נאָך איידער ער איז דערגאַנגען צוריק צו זיין היימשטאָט — אַריינגעפּאַלן אין אַ צווייטן לאַגער. דאָס איז מעגלעך געווען אין דער צייט פון פאַר „יודען־ריין“ (אין גאַליציע: אַן ערך ביז פּרילינג 1943) — ווען ס'זענען נאָך גע־ווען געטאָס און אין זיי אַ טייל פון די אַמאָליקע יידן.

אין די שפּעטערדיקע צייטן (אַנהייב 1944) ווערן שוין די יידן, וואָס זענען פאַרט נאָך געבליבן לעבן און האָבן זיך געפונען אין די לאַגערן, חשובּער — מ'דאַרף זיי האָבן ווי אַרבעט־קרעפטן אין די אַלע פאַבריקן, וווּ ס'האָבן ביז דעמאָלט געאַרבעט (אַמוניציע־פאַבריקן אַאָז'וו) פּאַלאַקן, וואָס

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

ווערן אָפגעשיקט אין רייך אויפן אָרט פון די דייטשן, וואָס גייען אויפן פראַנט. עס פעלן אויס מענטשן — מוז מען אַנקומען צום ייִדן, וואָס מען לאָזט צום סוף אָפילו אַריין צוריק אין רייך, פון וואַנען מ'האַט אים פריער פאַרטריבן. און מיר זעען אין דער צייט, ווי ייִדן בשעת אַן עוואַקואַציע פון אַ לאַגער ווערן נישט ליקווידירט אויפן אָרט, ווי פריער, נייערט זיי ווערן טראַנספּאָרטירט ווייטער, אָפילו ביזן סאַמען האַרץ פון דייטשלאַנד, הגם פון אַנהייב האָט מען געציילט "אַפּצושיבן" אַלע ייִדן פון רייך אויף מזרח! אָפילו אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער אין דייטשלאַנד גופא האָט זיך נישט געטאַרט געפינען קיין ייִד (1941-1942). און איצט קומען פאַר די גרויסע, לעצטע — אונטער דער דייטשישער אָקופאַציע — ייִדן־וואַנדערונגען, אין דער צוויי־טער העלפט פון 1944סטן יאָר. עס פאַרן גאַנצע טראַנספּאָרטן ייִדן (פון פּלאַשוו, האַסאַג, לעצטן געטאָ־לאַגער לאַדזש אא"וו), אָבער שוין נישט אין די פאַרניכטונג־לאַגערן, נייערט צו אַרבעט (בוכענוואַלד, מאַוטהאַוזען, ראַ־ווענסבריק, קעניגסוואַסער־האַוזען א"א.). דאָ אויף די נייע ערטער טרעפן זיך ווידער מענטשן פון פאַרשידענע שטעט, לאַגערן — וואָס זענען געווען יאָרן אָפגעריסן פון זיך — און... גיבן זיך איבער, צווישן אַנדערן, אויך די לידער, וועלכע יעדע פון די גרופעס האָבן געשאפן פאַר זיך פריער, ווען זי איז אָפגעשלאָסן געווען פון דער גאַנצער דרויסנדיקער וועלט — — — פאַראַן נאָך אַ פאַרמיטלער פון ייִדישן פּאָלקסליד אונטער דער דייטשי־שער אָקופאַציע.

אין בעלזשיצע (לובלינער קרייז) — צו אונטערשיידן פון בעלזשעץ, אויך אין לובלינער קרייז, וווּ ס'איז געווען דער טויטן־לאַגער, — זינגט מען אַנהייב פון דער צווייטער העלפט 1942 אַ ליד פון... וואַרשעווער געטאָ:

ווהין זאָל איך גיין,

ווער וועט ענטפערן מיר ?

ווהין זאָל איך גיין ?

עס איז פאַרמאַכט אין יעדער טיר.

די וועלט איז גרויס און שוין

נאָר פאַר מיר איז זי קליין.

נחמן בלומענטאל

וזהין זאל איד גיין,
הייסט מען מיר בלייבן,
השיבנו נאזאד!

די לעצטע סטראָפּע איז, קאַנטיק, געשעדיקט.

דאָס ליד האָט גאָר אויסגענומען. מ'געדענקט נאָך ביזן היינטיקן טאָג
דעם רושם וואָס עס האָט געמאַכט, אָבער ווי אַזוי איז דאָס ליד געקומען
פון וואַרשע אַזש קיין בעלזשעץ? — וועגן דעם גיט איבער אַן עד-ראיה.

עס האָט זיך אין אַ העלן זומער־טאָג באַוויזן אויף די גאַסן פון בעל־
זשעצער געטאָ אַן אַרעם, אָפּגעריסן בחורל, געגאַנגען און געוויינט און גע־
זונגען דאָס ליד. דער עולם האָט זיך פאַראַינטערעסירט מיט אים — מ'האַט
אים מקרב געווען, געהערט דאָס ליד און מיטגעזונגען — — עס האָט
אַלעמען גערירט ביים האַרצן. אַ ליד וועגן... אייגענע צרות.

פון וואַנען זאל זיך דאָס האָבן גענומען דאָס בחורל פּלוצים אין אַ
פרעמדער שטאָט? ווער האָט עס אים דורכגעלאָזן דורך די פּאָליצייאישע
קאַרדאָנען? גאַנץ מעגלעך, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ מענטשן, וואָס
אים איז געלונגען צו אַנטלויפן פון אַ טראַנספּאָרט, וואָס איז געגאַנגען פון
וואַרשע קיין טרעבלינקע אין יענער צייט. ער איז דאָס, הייסט עס, געווען
אַ „שפּרינגער“ — לויט דער דעמאָלטיקער טערמינאָלאָגיע.

יאַנאַס טורקאָוו איז מעיד אין זיינע „פאַרלאַשענע שטערן“ (ב. 2, ז' 104/5)
— אין קעגנזאַץ צו אַנדערע — אַז דאָס ליד „וזהין“ (וואָס פאַר אַ
נוסח?) איז געשאַפן געוואָרן אין וואַרשעווער געטאָ (וואָס איז בלי ספק)
דורך י. קאַרנטייער (עס ווערט אָבער אויך אָנגעגעבן אַן אַנדערער מחבר).¹⁵
ווי אַזוי די זאַך זאל נישט זיין, איז קלאָר, ראשית, אַז דאָס ליד האָט
זיך גוט אַריינגעפאַסט אין דער תקופה סיי מיטן אינהאַלט, סיי מיט דער
מעלאָדיע; והשנית, אַז פון דעם ליד האָבן מיר אַ ריי וואַריאַנטן פון פאַר־
שידענע מקומות פון יענער צייט. ד"ה נישט געקוקט אויף אַלע מניעות,

¹⁵ פאַראַן אויך אַ גראַמאַפּאָן־פּליטע פון דעם ליד, וואָס ס'איז מיר נישט געלונגן
גען צו קריגן, אויפגעשפּילט אין ניו־יאָרק.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

וואָס דער דייטש האָט פאַרשאַפּט, האָט דאָס ליד פריי געוואַנדערט איבער
דער אַקופירטער טעריטאָריע.
שמערקע קאַטשערגינסקי ברענגט אין זיין לידער־זאַמלונג: „לידער
פון געטאָס און לאַגערן“, פּאָלגנדיקן נוסח פון דעם ליד:

ווי אַהין זאָל איך גיין,
ווער קען ענטפערן מיר ?
אַז מען לאַזט נישט אַרײַן
און ס'איז פאַרמאַכט יעדע טיר !

דערביי גיט ער צו אַ באַמערקונג: „מחבר — אומבאַקאַנט (וואַרשעווער
געטאָ)“. ז' 279.

די דאָזיקע טעמע „ווי אַהין זאָל איך גיין?“ טרעט אויך אַרויס ביי היינ-
טיקע דיכטער — פון נאַכן אומגליק אונדזערן. איינער פון זיי גיט אַפילו
אַן ענטפער אויף דער פּראַגע: „ווי אַהין?“ — מיטן ליד „נישטאָ ווױהין“.

אַווי איך זאָל זיך נישט געפינען,
אין וואַרשע, אין לובלין.
איך קען נישט פון דיין בראַך אַנטרינען,
מיין פּאַלק — נישטאָ ווױהין.

(מאיר זימל טקאַטש: „בלוט שרייט פון דער ערד“. לידער. פּאַרלאַג
מחבר, ניו־יאָרק 1946).

ווי די יידן פון יענער צייט האָבן נישט געהאַט ווױהין צו אַנטלויפן
פונעם שונא, אַזוי אויך די איבערגעבליבענע ביים לעבן — האָבן נישט
ווױהין צו אַנטלויפן פון זייערן־אונדזערן בראַך, פון דער דערינערונג אין
דעם, וואָס ס'איז געשען.

מ. פייגענבוים: „פּאָדליאַשע אין נאַצי־קלעם“ (בוּענאַס־איירעס, 1953,
ז' 120) דערציילט אונדז און גיט אונדז איבער אַ טעקסט פון אַן אַנדער ליד,
וואָס ס'האַט געזונגען אַ פליט פון וואַרשע, אין ביאַלאַ־פּאָדלאַסקאַ, אויפן

וועג פון בריסק דליטא צוריק קיין וואַרשע. אזוי האָבן וואַנדערער, יידן גע-וואַנדניקעס, געיאָגטע פון גורל, צווישן איין טויט-געפאַר און אַ צווייטער, געבראַכט מיט זיך אויך ייִדישע — אייגענע און פּרעמדע — לידער וואָס מ'האַט אינצווישן-צייט געזונגען. דאָס דאָזיקע ליד איז צום מיינסטן פאַר-שפּרייט געווען אונטער דער דייטשער אַקופּאַציע, און עס ווערט נאָך ביון היינטיקן טאָג געזונגען אויף פאַרשידענע נוסחאות דורך דעם קליינעם הייפל יידן, וואָס איז געבליבן פון די באַזונדערע מקומות, און עס ווערט גערופן — „דאָס טרעבלינקע-ליד“.

דאָס ליד האָט געוואַנדערט איבער גאַנץ קאָנגרעס-פוילן, און אפשר נאָך ווייטער.

אויף דעם ליד „טרעבלינקע“ איז דעריבער כּדאי זיך אַפּצושטעלן. פון צווישן די פּיל, פאַרהעלטנישמעסיקע, וואַריאַנטן פון דעם דאָזיקן ליד קען מען דאַכט זיך אויסטיילן — צוויי הויפּט-נוסחאות: אַ וואַרשעווער נוסח און אַ פּראָווינצער.

עס איז באַוווּסט, אַז דער הויפּט-שטראָם פון יידן קיין טרעבלינקע איז געגאַנגען פון וואַרשעווער געטאָ — און אַנגעהויבן האָט זיך עס דעם 22סטן יולי 1942 (ערב תּשעה-באָב תּש"ב). צו מאַרגנס, ד"ה תּשעה-באָב (!) האָט די גאַז-קאַמער אין טרעבלינקע אַנגעהויבן איר אַרבעט! פון אומשלאַג-פּלאַץ אין וואַרשע גייען אַפּ טאָג-טעגלעך טראַנספּאָרטן (ביז סעפטעמבער פון דעם יאָר: דריי חדשים צייט!) אין אַן „אומבאַקאַנטער ריכטונג“, צען טויזנט מאַן אַ טאָג!

אַבער באַלד ווערט מען געווייר פון אַנטלאָפּענע פון די צוגן און פון די פּוילישער באַנערס, ווּוּהין די טראַנספּאָרטן גייען און וואָס ס'געשעט מיט די יידן. אין זיין בראַשור: „דאָס געטאָ קעמפּט“ (פויליש), שרייבט דער מחבר, מאַרעק איידעלמאַן, ווי אזוי מ'האַט אַרויסגעשיקט פון געטאָ אַ ספּע-ציעלן מענטשן, איבערגעטאָן פאַר אַן אַריער, געווייר צו ווערן וועגן גורל פון די אַרויסגעשיקטע, און ווי אזוי נאָכן צוריקקומען פונעם שליח — זלמן פּרידריך — האָט מען שוין גענוי געוווּסט, אַז די טראַנספּאָרטן גייען קיין טרעבלינקע און זיי ווערן דאָרט פאַרסמט. שפּעטער-צו קומען אויך צוריק אין געטאָ מענטשן, וואָס זענען געווען אין לאַגער גופא און זיי איז געלונ-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

גען מיט נסים אַנטרונען צו ווערן פון דאָרט. מען האָט וועגן דעם געשריבן און געוואָרנט נישט צו שטעלן זיך פּרייוויליק צו די טראַנספּאָרטן אין אַ ספּעציעלן נומער „אויף דער וואַך“ (גר' 2) און בכלל אין דער אונטערער-דישער פרעסע און אין די אומלעגאַלע אויפרופן פון ייִדישן ווידערשטאַנד. טרעבלינקע ווערט פון דעמאָלט אַן אַ שם-דבר — אַ שרעק-וואָרט. איז פאַר-שטענדלעך, אַז וועגן אַט דעם פאַרניכטונג-לאַגער זינגט זיך דאָס טרעבלינג-קע-ליד:

ט ר ע ב ל י נ ק י

אין אַ קליין שטעטל גאַנץ פּרי פּאַרטאַג, מענטשן צערודערט, אַ געוויין און אַ קלאַג. מילויפט ווי משוגע האַלב נאַקעט און בלויז, מיהערט אַ געשריי: „יידן פון שטוב אַרויס“.

זשאַנדאַרמען, פּאַליציי, אוקראַינער פּיל, צו דערמאָרדן די יידן — דאָס איז זייער ציל; מישיסט און מען שלאַגט, אַ מורא, אַ שרעק, מען טרייבט די יידן צום באַן אָוועק.

שרייבן קען זיך נישט קיין פעדער, ווי עס דרייען זיך די רעדער, מען פירט די יידן אויף קידוש-השם קיין טרעבלינקי, קיין טרעבלינקי.

אונדזערע ברידער פון יענער זייט ים, זיי קענען נישט פּילן אונדזער ביטערן טעם, זיי קענען נישט פּילן אונדזער ביטערע נויט, אַז אונדז וואָרט יעדע מינוט דער טויט.

נחמן בלומענטאל

די מלחמה וועט נעמען אַ מאָל אַן עק,
די וועלט וועט דערפאַרן אונדזער אונערזעצלעכע שרעק.
אַנגעפילט מיט ווייטאָג איז דאָס ייִדישע האַרץ;
ווער וועט קענען היילן אונדזער שמאַרץ?!

טייכן טרערן וועלן רינען,
אַז מ'זעט אַ מאָל געפינען
דאָס גרעסטע קבר פון דער וועלט
אין טרעבלינקי, אין טרעבלינקי.

טרעבלינקי, דאָרט איז פאַר יעדן ייד אַן אָרט,
ער קומט און בלייבט שוין דאָרט.
ער קומט שוין נישט ווידער.

דאָס האַרץ טוט וויי,
ווי מען טוט זיך נאָר דערמאַנען,
ווי מען טוט אונדזערע ברידער
און שוועסטער פאַרסמען.

די ייִדישע פּאָליציי
זיי האָבן אונדז געהייסן וואָס שנעלער גיין.
איר וועט נישט ליידן דאָרט קיין נויט,
איר באַקומט דריי קילאָ ברויט.

דאָס האַרץ טוט וויי
ווי דאָס קינד שרייט צו דער מאַמען,
ווי לאַזסטו מיך איבער,
פאַר וואָס נישט ביידע צוזאַמען.

דער דאָזיקער וואַריאַנט און נאָך אייניקע אַנדערע זענען פאַרצייכנט
געוואָרן דורך פאַרטיזאַנער, וועלכע האַלטן, אַז דאָס ליד איז געשאַפן גע-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

וואָרן טאַקע דורך פּאַרטיזאַנער, בפרט אַז אַ קליינער טייל פון די געראַטע-וועטע טרעבלינקע-אויפשטענדלער איז צוגעשטאַנען צו די פּאַרטיזאַנער און זיי וויל מען דאָס באַטראַכטן פאַר די פּאַרפּאַסער פון ליד. אָבער אין תוך איז עס נישט אַזוי.

אין טרעבלינקע איז דאָס „טרעבלינקע-ליד“ נישט געווען באַקאַנט און ממילא האָבן זיך די טרעבלינקע-אויפשטענדלער און שפּעטערדיקע פּאַרטי-זאַנער דאָס ליד אויסגעלערנט ביי אַנדערע.

אָבער וווּ איז דאָס ליד יאָ אַנטשטאַנען? כדי צו פּאַרענטפּערן די פּראַ-גע — לאַמיר נעמען אין באַטראַכט די ענדערונגען, וועלכע ס'פּאַרמאַגט אין זיך דער צווייטער הויפט-וואַריאַנט. ער הייבט זיך אָן:

דאָ הערט מען אַ בלאַקאַדע,
דאָ שטופּט מען זיך נאָך מאַרמעלאַדע,
און מען ווייסט נישט וואָס און מען ווייסט נישט ווען
די גאַסן ווערן לער.

דאָ פּאַרן אוקראַינער אויף יידישע ריקשעס...

און ווייטער:

אַט דאַרט נישט ווייט שטייט דער אומשלאַגפּלאַץ אַליין...

אַט די דאָזיקע רעאַליסטישע בילדער-אויסדרוקן (בלאַקאַדע, ריקשע, אומשלאַגפּלאַץ) ווייזן אונדז אָן, אַז עס רעדט זיך דאָ נאָר וועגן איין שטאַט, וועגן וואַרשע. אויך דער סוף פון דעם וואַריאַנט:

„נאָר הערט מיך און איר זאָלט אַהין שוין מער נישט גיין,
איר בלייבט שוין דאָ מיט מיר אַליין“.

קען אַנגעווענדט ווערן נאָר צו וואַרשע, וווּ די אַקציע פון פירן קיין טרעב-לינקע האָט געדויערט חדשים (ביזן 12טן סעפטעמבער). אין אַנדערע קלע-

נערע שטעט האָט מען אין לויף פון איין טאָג. צי געציילטע עטלעכע טעג — פאַרלאַדעוועט דאָס גאַנצע שטעטל.

פאַראַן אָבער אין ביידע וואַריאַנטן נאָך איין געמיינזאַמער מאַטיוו, וואָס באַפעסטיקט די מיינונג, אַז דאָס „טרעבלינקע-ליד“ שטאַמט פון וואַרשע, נעמלעך, דאָס צוואַגן פון צוויי (אין אַנדערע וואַריאַנטן רעדט זיך וועגן דריי) קילאַ ברויט פאַר יעדן וואָס וועט פרייוויליק זיך צושטעלן צום טראַנספּאָרט קיין טרעבלינקע. דאָס איז טאַקע פאַרגעקומען קודם-כל אין וואַרשע, וווּ דער הונגער איז געווען גרעסער, ווי אין די פּראָווינג-שטעט. עס שרייבט וועגן דעם י. מאַווילט אין זיינע זכרונות פון וואַרשעווער געטאַ (כתב-יד אין אַרכיוו פון דער צענטראַלער ייִדישער היסטאָרישער קאַמי-סיע): „כסדר אַפישן. מ'רעדט צו אַן אויפהער מ'זאַל זיך פרייוויליק מעלדן אויפן אומשלאַג-פּלאַץ. ס'איז פאַראַן אַפילו אַ פּרעמיע פון דריי קילאַ ברויט און אַ קילאָגראַם מאַרמעלאַדע פאַר יעדן פרייוויליקן. אונטערגעשריבן דער קאַמענדאַנט פון דער אַרדענונגס-דינסט“¹⁶ (ז' 41). וועגן דעם פאַקט דער-מאָנט אויך עדעלמאַן אין זיין אויבן דערמאָנטער בראַשור (ז' 32). און ווער ס'ווייסט, וואָס פאַר אַ הונגער ס'האַט געהערשט אין וואַרשעווער געטאַ, קען זיך פאַרשטעלן, וואָס פאַר אַ באַטייט די פּרעמיע האָט געקענט האָבן.

לויט אונדזער מיינונג, איז דעריבער דאָס ליד אַנטשטאַנען אין וואַרשע און דערנאָך אַריבער אין דער פּראָווינג. די אומפאַרשטענדלעכע ווערטער (בלאָקאַדע, אומשלאַג-פּלאַץ, ריקשע) זענען פאַרשוונדן אין דער פּראָווינג-צער אויסגאַבע און עס האָט זיך באַוויזן דער עפישער אַריינפיר „אין אַ קליין שטעטל גאַנץ פרי פאַרטאַג“ (אין אַנדערע וואַריאַנטן געפינען מיר: „אין אַ פּוילישער שטאַט“). אַזוי הייבן זיך צום מיינסטנס אַן די לידער וועגן אַקציעס... די טעמע איז אַלעמען געווען אַ נאָענטע און באַקאַנטע; דעריבער האָט זיך דאָס ליד געקענט אַזוי גיך פאַרשפּרייטן. ווי עס גיט איבער י. טורקאָוו („פאַרלאַשענע שטערן“, ב' 2, ז' 104), זאַל דאָס ליד וועגן טרעב-לינקע האָבן געזונגען אין וואַרשעווער געטאַ ד. זיידערמאַן. (וועזן).

¹⁶ אין צווייטן טייל רינגעלבלום-אַרכיוו, אויסגעגראַבן דעם 1טן דעצעמבער 1950, האָט זיך אויך אָפּגעפונען אַ קאַפּיע פון דער אַריגינעלער פאַראַרדענונג.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אַבער ווער האָט געקענט די דאָזיקע טעמע אַריבערברענגען אויף דער פּראָווינץ? בלייבט דערויף דער איינציקער ענטפּער: די אַנטלאָפּענע פּון די טראַנספּאָרטן, די שפּרינגער. דאָס דערקלערט דעם פּאַקט, וואָס דאָס ליד ווערט געזונגען נישט ווייט פּון דעם טרעבלינקער לאַגער אין מעזריטש און אין ביאַלאָ-פּאָדלאַסקאַ זומער 1943, נאָך פּאַרן אויפשטאַנד אין טויטן-לאַגער פּון טרעבלינקע. אין די מקומות האָבן זיך קודם-כל אַפּגעשטעלט די אַנט-לאָפּענע פּון די טראַנספּאָרטן.

II

נעלמנא

פערדס-מייערן

וויפל מ'זאל נישט ליינען און גריבלען זיך אין די שוידערלעכע גע-
שעענישן פון דער דייטשער תקופה. דאכט זיך אלץ, אז מיר זענען נאך
כסדר אויף דער אויבערפלאך פון די פאסירונגען; אז מיר האבן זיך נאך
נישט דערגרונטעוועט צום יסוד — צום קערן. מיר באשרייבן נאך אלץ די
אויסערלעכע פאקטן, מיר שטייען נאך אלץ אויף דער פערפערע. צום תוך
זענען מיר נאך נישט דערגאנגען. און ממילא קען מען נישט זאגן, אז מיר
האבן שוין אויפגעקלערט און אויסגעטייטשט דעם דאזיקן אפשניט פון דער
מענטשלעכער געשיכטע. און הגם — מ'קען עס נישט לייקענען — די גע-
שיכטע-פארשונג האט אין די לעצטע יארן געמאכט גרויסע טריט אויף
פארויס און נישט איין סוד אויפגעקלערט — קענען מיר נאך אלץ נישט
זאגן, אז מיר פארשטייען דאס אלץ וואס די געשיכטע באשרייבט אונדז.
אמת, מ'קען שוין היינט — פיל ווייניקער — אויפשטעלן א פראגמאטישע
קייט פון די פאליטיש-סאציאלע געשעענישן; מ'קען שוין אין די באזונדערע
געשעענישן אויסטיילן די ווארצלען, די סיבות פון זייער אנטשטיין — מ'קען
אבער בשום אופן נישט זאגן, אז די עפאכע איז פאר אונדז קלאר און פאר-
שטענדלעך, ווי יעדע אנדערע. די דייטשע עפאכע (אזוי מיינ איך, דארף
מען זי אנרופן) האט נעמלעך ארויפגעבראכט אויף דער אויבערפלאך פון
מענטשלעכן לעבן אזעלכע פאקטן, וואס מיר קענען זיי פשוט מיטן מוח
נישט באנעמען. זיי זענען פרעמד אונדזער פסיכיק און מיר פארשטייען זיי
נישט. און איך מיינ, אז דעם שליסל צו פארשטיין זיי וואלט אונדז געקענט
געבן נאך די פסיכאלאגיע פון מענטש, צי גיכער די פסיכאפאטאלאגיע.

און דווקא אויף דעם געביט זענען מיר שטארק הינטערשטעליק. פשוט,
די דאזיקע וויסנשאפט אפערירט נישט מיט די נייטיקע טעאריעס, וואס
זאלן אונדז קענען פארענטפערן די פראגעס וואס מאטערן אונדז. נאך מער,
זי האט אפילו נישט אין איר באגאזש די נייטיקע באגריפן, טערמינען. אט

נחמן בלומענטאל

די נייע פאסירונגען זענען געווען אין גאנצן אומבאקאנט דער ביז איצטי- קער וויסנשאפט, א מין „טעררא אינקאגניטא“. און אויף דעם מאטעריאל, וואס די צווייטע וועלט-מלחמה האט אונדז צום באדויערן אין אזא שפע געליפערט, דארף עס זיך די מאדערנע וויסנשאפט אנהייבן לערנען, פארשן און עווענטועל דערגיין דעם אמת, דעם אמת וועגן מענטשלעכן מהות. ביז די פסיכאלאגיע וועט די פראגע נישט פארענטפערן, וועלן מיר די געשעע- נישט נישט פארשטיין. מיט די ביז איצטיקע טעאריעס לאזן זיי זיך נישט דערקלערן. די עיקר-פראבלעמען פון דער תקופה זענען דאך פאר אונדז פון א פסיכאלאגישן כאראקטער; און זיי לאזן זיך קודם-כל צוזאמענגעמען אין דער פראגע: ווי אזוי האט געקענט געשען, אז א פאלק וואס איז בא- טראכט געווארן ווי איינס פון די קולטורעלסטע, זאל מיט א מאל אזוי ני- דעריק פאלן? וואס פאר א כוחות האבן זיך דורכגעריסן פון מענטשלעכן אונטערבאווסטויין און אפגערוקט אין א זייט דאס אלץ, וואס איז אנגע- וואקסן אין לויף פון דורות און יארטויזנטער און וואס מיר רופן אן „קול- טור“ —

און ווייטערדיקע פראגעס: צי איז שוין פאר די-א פיצטערע כוחות קיין אפהאלט נישטא? צי קען מען זיי בלויז איינשלעפען — אפשר אויף הונדערטער יארן — צי קען מען זיי אפשר גענצלעך פארטיליקן? ווער קען היינט געבן א תשובה אויף די פראגעס?

און אזוי ווי מיר פארשטייען נישט און קענען בשום אופן נישט משיג זיין די „געמיטלעכע“ שטימונג פון א דייטש צי אן עסטרייכער, וואס האט זיך אויסגעלאזן אין די מאסן-שחיתות פון פרויען און קינדער, פונקט אזוי קענען מיר פון דער צווייטער זייט נישט פארשטיין די פסיכיק פון די, וואס זענען געווען באשטימט די ערשטע אויף פארטיליקט צו ווערן, די פסיכיק פון אונדז, יידן. איז דאך אויך דער דאזיקער מין מענטשלעכע איבערלע- בונגען ביז נישט לאנג געווען לחלוטין פרעמד דער וויסנשאפט.

נישט איין מאל — ווען דו באקענסט זיך מיט א נייעם פאקט פון דעם מין, בלייבסטו שטיין פארגאפט און פרעגסט זיך אליין, ווי אזוי איז דאס מעגלעך געווען? ווערסט פארציטערט פון דעם אומפארשטענדלעכן און אי- בערמענטשלעכן.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אַט וועגן איינעם אַזאַ פּאַקט וויל איך דאָ איבערגעבן:

אַן ערך 70 קילאָמעטער פון לאַדזש איז פּאַראַן אַ קליין דערפּל מיטן נאָמען „כעלמנאָ“. דאָס דאָזיקע פּאַרוואָרפענע דערפּל, נישט ווייט פון שטעטל קאַלאָ, איז נישט געווען באַקאַנט דער ברייטער וועלט. אַ דערפּל, ווי טווינג-טער אַנדערע אין מדינת פּוילן, מיט אַ באַפעלקערונג פון אַ פּאַר הונדערט נפשות, פּויערים, וואָס האָבן רוּק געווינט אין זייערע קליינטשיקע שטי-בעלעך, צעוואָרפענע איבער אַ גרויסן שטח. אַזוי אַז פון איינעם צום צווייטן איז געווען אַ מהלך. דאָס דאָזיקע דערפעלע האָט זיך מיט גאַר נישט אויס-געצייכנט — אַ חוץ אפשר מיט דעם, וואָס אין מיטן פּלאַכלאַנד, אויף אַ בערגל, האָט זיך געפונען אַ פּאַרלאָזענער און האַלב-חרובער פּאַלאַץ, אַ נישט קיין איבעריק גרויסער און אַלטער, אַבער פּאַרט אַ פּאַלאַץ אין אַזאַ מין פּאַרוואָרפענעם העק...

האַבן יידישע בחורים און מיידלעך פון די אַרומיקע שטעטלעך ליב געהאַט אַ שבת בייטאָג אַריינצושפּאַצירן אין דעם דערפּל, באַווונדערן פון דער ווייטנס דעם אַ ביסל מרה-שחורהדיקן און פּאַראייננאָמען פּאַלאַץ, וואָס האָט ביי די אַנוועזנדיקע אַרויסגערופן אַן אומהיימלעכן געפיל. דאָס דער-מאַנט רינה אַפּאַטשינסקי, די שוועסטער פון יידישן שרייבער פּרץ אַפּאַ-טשינסקי, וואָס איז אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אין אירע זכרונות פון די קינדער-יאָרן שרייבט זי: „נישט ווייט פון קלאָדאַווע ליגט דאָס דאָרף כעלמנאָ. דאָרט איז פון קדמונים געשטאַנען אַן אַלטער פּאַרוואָרלאַזטער פּריצישער שלאָס... מיט אַן ערך דרייסיק יאָר צו-ריק בין איך אַליין דאָרטן געווען אַנקוקן אַט די היסטאָרישע אַלטערטימ-לעכקייטן... מיר האָבן באַטראַכט די בנינים און די חורבות פון אַט דעם פּאַלאַץ, און עפעס אַן אומהיימלעכקייט האָט אונדז דעמאָלט אַרומגענומען. אין און אַרום שלאָס האָט געהערשט אַ סודותדיקע שטילקייט; אויף מיילן ווייט האָבן זיך געצויגן וועלדער און פעלדער, אַבער אַנשטאַט די נאַטור זאָל אונדז דערפרייען, האָט זי גאַר אַנגעוואָרפן אויף אונדז אַן אומהיימלעכ-קייט. מיר האָבן זיך נישט געקענט דערקלערן די סיבה דערפון. מיר זענען פון דאָרטן ווי אַנטלאָפן און איטלעכער פון אונדז מיט עפעס אַ שווער גע-פיל“... (פּרץ אַפּאַטשינסקי: „געזאַמלטע שריפטן“, ניו-יאָרק 1951, ז' 28).

נחמן בלומענטאל

און אַט דעם דאָזיקן פאַרוואַרפענעם העק, וואָס קיינער האָט פון אים נישט געוואוסט און נישט געדענקט אים, אַפילו רינה אַפאָטשינסקי האָט זיך אין אים דערמאָנט... לאַחר המעשה! איז באַשערט געוואָרן צו ווערן וועלט־באַרימט, צו ווערן אַ נייער באַגריף אין דער געשיכטע פון דער מענטשהייט, אַ נייער טערמין אין אונדזער קולטור־געשיכטע!

אַפנים, די אַנטוויקלונג פון אונדזער קולטור — פון אונדזער גייסטי־קער און מאַראַלישער וועלט, גייט נישט מיט קיין גלייכן וועג באַרג־אַרויף, נייערט באַרג־אַראָפּ און באַרג־אַרויף, אַרויף און אַראָפּ — און די עפאָכע פון כעלמנאָ איז אַזאַ מין קאַטאַסטראַפּאַלער באַרג־אַראָפּ...

ווייל כעלמנאָ איז געוואָרן דאָס אַרט, וווּ ס'איז געעפנט געוואָרן דער ערשטער טויטן־לאַגער אין דער וועלט; כעלמנאָ האָט אָנגעהויבן אַ נייע עפאָכע אין אונדזער געשיכטע, די עפאָכע פון טויטנלאַגערן און מאַסן־פאַר־גאַזירונגען פון גאַנצע פעלקער!

כעלמנאָ, אויף דייטש: קולמהאַף, האָט מיט העכער דריי חדשים מקדים געווען דעם צווייטן נעכסטן אין צייט פאַרניכטונג־לאַגער בעלזשעץ, און מיט העכער אַ האַלבן יאָר דעם דריטן נעכסטן לאַגער — טרעבלינקע. כעלמנאָ האָט אָנגעהויבן איר פּראָדוקציע שוין אין אָנהייב דעצעמבער 1941!

און ווער ס'ווייסט, וואָס פאַר אַ ראַל ס'שפּילט די צייט — דווקא אין אונדזער צייטאַלטער, — וועט וויסן ווי אַזוי אַפּצושאַצן דעם דאָזיקן פּאַקט.

פאַר וואָס עפעס דווקא דאָס אַרט האָבן די דייטשן אויסגעקליבן פאַר אַ פאַרניכטונג־שטעלע? ווער ווייסט דאָס?! אפשר טאַקע האָט דאָ דעצידירט די ראַמאַנטישקייט פון אַרט, די אַפּגעזונדערטקייט, די שטילקייט פון פאַר־לאַזטן פּאַלאַץ, די שיינע אַבער איינטאַניקע און שטילע מענטשן־פרייע נאָ־טור... די דייטשע נאַטור, די דייטשע פּסיכיק איז זייער פּילבאַר, עמפּינד־לעך אויף אַזעלכע זאַכן...

גאַנץ מעגלעך, אַז פאַרן פּשוטן מענטשן איז דאָס געאַגראַפּישע כעלמנאָ נישט מער ווי אַ נאַרמאַל, געוויינטלעך אַרט, ווי יעדעס אַנדערע, אַבער ווען מ'קלערט מיט קאַטעגאָריעס פון מענטשן־פאַרניכטונג, מיט קאַטעגאָריעס פון גאַז־קאַמערן און קרעמאַטאָריעס, איז כעלמנאָ אַפנים אַ מין התגלות, אַ מין גן־עדן מיט אַזעלכע סגולות, וואָס קיין געוויינטלעך אויג איז נישט

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

מסוגל עס אויפצוכאַפן, פשוט עס דערזען. און אַז ס'איז וואַרשיינלעך טאַקע אַזוי געווען, באַווייזט אונדז אַ צווייטער ביישפּיל פון דעם זעלבן מין:

העס, דער באַרימטער גרינדער און ערשטער לאַנגיאַריקער (העכער דריי יאָר) קאַמאַנדאַנט פון לאַגער אוישוויץ, דערציילט אין זיינע זכרונות, ווי ס'איז געקומען צו אים קיין אוישוויץ אַדאַלף אייכמאַן, דער גרויסער רע-אַליזאַטאָר פון פּאַרניכטן דאָס ייִדישע פּאַלק; זיי ביידע, העס און אייכמאַן, האָבן גערעדט וועגן דעם פּראָבלעם, שפּאַצירנדיק איבער די פעלדער אַרום לאַגער אוישוויץ 1. און פּלוצים האָט אייכמאַן דערזען — פון דער הויך פון דער באַן-בריק — אַ שייַן, רוזק און קליין בערעזע-וועלדל, וואָס צווישן דער שטאַט אוישוויץ (אַשוויענטשיים) און דערפּל, וואָס טראַגט טאַקע דעם נאַמען פון דאָזיקן וועלדל, בושעזינקע (פון „בושאַזע“ — אויף ייִדיש „בע-רעזע“). און אַנווייזנדיק אויפן דאָזיקן ראַמאַנטישן ווינקל, האָט אייכמאַן אויסגערופּן: „דאָס איז עס, עורעקאַ!“ געפונען דאָס, וואָס זיי ביידע האָבן געזוכט, זייער טרוים איז אַזוי אַרום דערפּילט געוואָרן...

אויף דעם אָרט זענען אויסגעבויט געוואָרן אין אַ שנעלן טעמפּאָ פיר ריזן קרעמאַטאָריעס, וואָס האָבן פאַרשלונגען, ווערטלעך, מיליאָנען מענטשן... און דאָס אָרט איז באַרימט געוואָרן אין דער געשיכטע פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט — אונטערן נאַמען: Birkenau; אַמטלעך האָט עס געהייסן אַ געוויסע צייט „An [Auschwitz] II“, וואָס האָט מיט דער צאָל קרבנות ווייטווייט איבערגעשטיגן דעם הויפטלאַגער אוישוויץ 1! אָבער צוריק צום ענין.

ובכן, כעלמנאָ!

אַט דאָס דאָזיקע מקום האָט זיך דער דייטשער מאַכט פאַרגלוסט אויס-צודערוויילן פאַר אַן אומקום-אָרט פאַר די יידן פון לאַדזש און דער אַרומי-קער געגנט. געבראַכט האָט מען אַהער די יידן דער עיקר מיט אויטאָס, אַריינגעפירט אין אַ פּאַלאַץ, געהייסן זיי זיך אויסטאַן און גרייטן זיך צום באַד. תיכּף נאָך דעם האָט מען די מענטשן פאַרטריבן אין אַ פאַרמאַכטן לאַסט-אויטאָ „אַג“ גאַזוואַגן“ און זיי געפירט „צום באַד אין וואַלד“. ווען די מאַשין איז אַהין פאַרפאַרן, זענען שוין די מענטשן געווען טויט. אויפן

נחמן בלומענטאל

וועג האָט זיי דער גאָז פון מאַטאַר פאַרסמט! אויף אַזאַ אופן זענען אומגע-
קומען אַן ערך פון אַ צוויי הונדערט פופציק טויזנט יידן!

און דאָס שענסטע און אַריגינעלסטע פאַר דער דייטשער פאַרניכטונגס-
וויסנשאַפט איז דאָס, וואָס אין כעלמנאָ איז בכלל קיין לאַגער נישט געווען.
נישט קיין באַראַקן צו וווינען, נישט קיין „אַרבעט-קאַמאַנדאָס“. דאָ האָט אַ
געבראַכטער ייד געלעבט אין גאַנצן אַ צען-פופצן מינוט און שוין האָט מען
אים אַריינגעוואַרפן אין אַ מאַסן-קבר און שפעטער געברענגט אויף אַ שיי-
טערהויפן אונטער דעם פרייען הימל!

אַפגעטאָן דאָס שטיקל אַרבעט, האָט די דייטשע מאַכט — לויט איר
שטייגער — אַלץ פאַרברענט, פאַרניכטעט אַפילו דעם אומשולדיקן פאַלאַץ,
ווי יידן האָבן זיך אויסגעטאַן; פאַרגלעט, פאַרווישט אַלע שפורן פונעם פאַר-
ברעכן. נישט און נישט געווען קיין טויטנלאַגער. לאַ היה ולא נברא, אַלץ
איז אַן אויסגעטראַכטע זאַך! גרויל-פראַפּאָגאַנדע!

און אַט איז געקומען די צייט, ווען מיט דעם דאָזיקן טויטן-אַרט האָט
זיך פאַראינטערעסירט, שוין נאָך דער באַפרייונג, די פוילישע מאַכט און
אַן אויספאַרשונג-ריכטער האָט אָנגעהויבן צו דערגיין דעם אמת. מ'האַט
אָנגעהויבן צו גראַבן אין די הויפנס מיסט וואָס זענען דאָרט געבליבן, אין
די פאַרשאַטענע קברים און מען האָט געפונען אַ גאַנצע ריי זאַכן, אַן ערך
פון אַ צוועלף טויזנט פאַרזשאַווערטע לעפל, האַלב-פאַרברענטע פּריוואַטע
דאָקומענטן, פאַטאָגראַפיעס און פאַרשידענע אַנדערע שטוב-חפצים. דאָס
אַלץ וואָס מ'געפינט, אייגנטלעך, אין יעדן דייטשן טויטן-לאַגער; זיי האָבן
דאָך שוין זייער נוסח!

און אַט באַקום איך די געלעגנהייט אָנצוקוקן דעם הויפן שמות און
דעם באַרג פאַרשימלטע און פאַרזשאַווערטע לייכטער, שערלעך, מעסערס
אַזווי. איך קוק זיך צו צו די שמות: ס'רוב פאַפירן נישט איבערצוליינען,
פאַרסמאַליעטע, צעריסענע... מ'קען נאָר כאַפן אַ וואָרט, אַ פאַר ווערטער,
אַ נאָמען — אין דייטש, אין פויליש, אַ מאָל אין יידיש. און אַט דערזע איך
דריי בייגעלעך פאַפיר פון אַ לינירטן העפט. די ברעגעס אָפּגעהאַקטע, די
קאַרטלעך באַדעקט מיט געלע פלעקן פון שימל און טייל ערטער געלעכערט.
און פון דעסטוועגן לאַזט זיך דאָס געשריבענע (מיט אַ בלויען כעמישן בליי-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער זייטשער אַקופאַציע

פעדער) כמעט אין גאַנצן אַדורכלייענען. און איך ווער דערציטערט: אַ ליד, צי אפשר גאַר אַ גאַנצע פּאָעמע (פינף זייטלעך פאַרשריבן?). נישט וויכטיק איז דאָ דער אינהאַלט פון דעם ליד, נישט וויכטיק ווער עס האָט עס גע- שריבן; דער פּאָקט אַליין פון געפינען אַ יידיש ליד אין טויטן-לאַגער פון כעלמנאָ איז אַזאַ אויסטערלישער, אַז מיר בלייבן שטיין, ווי פאַר עפעס אומהיימלעכס, נישט מענטשלעכס! און היינט, ווען מ'לייענט נאָך דאָס ליד איבער!

נאָר לאַמיר געבן קודם-כל אַן אַרט דעם אומבאַקאַנטן דיכטער פון טויטן-לאַגער כעלמנאָ:

פ ע ר ד ס מ י י ר ן

אויף די פעלדער נעבן האָהענזאַלצאָ שטיל און בעשיידן,
האַבן פערדס מיירן געוואָקסן רוהיג און צופרידן.
נישט קיינעם געשטערט,
געוויסט דאָס זיי זענען נאָר אַ מאַכל פאַר פערד.
נישט געחלומט פֿין הויכע זאַכן,
מיזאַל פֿין זיי בעסערע פּאַטראָוועס מאַכן,
קומען אויף אַריסטאָקראַטישע טישן
די „איידעלס מענשן“ צו זעטיקן און דערפרישן
אַפילו נישט צי בענוצן צי אַ לעקיך, קוגעל אָדער צימעס,
דעריבער נישט געהאַט צו קיינעם קיין תרעומות.
מיטן גורל געמאַכט שלום,
בעשאַפן געוואָרן צו פּראָסטע מאַכלים,
צו פערשטיפן די מעגן פון פערד,
און זיך געפרוכפערט אויף דער ערד.
אין אַ פּרימאָרגן, די זון האָט גענומען אויפשטייען,
ערוואַכט האָבן די מיירן פול שטוינען,
דערזען אין געשלאָסענע רייען אַ גרויע עולם
מיט קילאַף און לאַפּעטע, אַלערליי אַרבייטס-כלים.

נחמן בלומענטאל

טיגייט אן אַרבייט, מיגראַבט, מישיט לייס, שטיינער, ערד,
סילעפּון די לאַסטן לאַקאַמאַטיוון, זייער פייפּן ווייט זיך הערט.
די מענשן-מאַסע פון ברוטאַלע שומרים ווערן געהיט,
וועלכע שילטן, אונרחמנותדיק שמייסן ביז בליט.
די מירן האַבן געקוקט תּמעוואַטע און נישט פּערשטאַנען
וואָס איז דאָס פאַרע אַרבייט, פאַרע פּלאַנען?
געוואַקסן בהרחבהדיק און גרויס.
זייערע גרינע קעפּ מיט גאווה געוויזן אַרויס. —
ביז איין מאָל דערשפּירט, מיטוט זיי רייסן,
דערפּילט פון מענשליכע ציין דאָס בייסן,
געווינדערט זיך: וואָס איז דאָ געשען?
מיר זענען אַ לעגומינע פאַר בהמות געווען,
און יעצט, מענשן וואָס גרויסן זיך און קליגן,
שלינגען מיט אַפּעטיט און טוען זיך קריגן,
יעדער וויל אונז וואָס מער האַבן
וואָס פאַרע ענדערונג איז עס פאַרגעקומען אין לעבן?
דערהערט דאָס שמיסען פון די מענשן-בהמות...
דאָס זענען קאַנסעקווענצן פון גרויסע מלחמות,
וואָס האַבן זייערע בלוטיקע פּליגעל צעשפּרייט, —
אויף דער וועלט שנאה, נויט און פּעסט געזייט...
אַז מ'הונגערט וויל ער גאָר נישט וויסן,
אַ פּערדס מייער טוט מ'פּערבייסן,
זיי האַבן דעריבער געטיין שטאַלצירן,
אַז זיי זענען אַ וויכטיקע פּראָדוקט געוואָרן,
מעסט, מאַקט זיי אויף פאַרשידענע אַרטן,
זיי שמעקן בעסער ווי קוכן און טאַרטן.
מ'ברענגט זיי טראָץ שטרענגע פּערבאַטן,
מישמוגלט זיי אין לאַגער אַריין כאַטש שטרענגע וואַך-מענער היטן,
אין טונקעלן פאַרטאַגס, אין פּינסטערן אַווענט דורך די דראַטן —
האַלב פּערפּוילט שלינגט מיזי און מיטוט בראַטן.

שמועסן וועגן דער ייזישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

ס'שרעקט נישט קיין דראַהונג פֿין הענגג, שײטג,
מ'כאַפט זאַגאַר פֿאַר אַלע מלקות אויפֿן בלוזן...
אַלע עקזעקוציעס נישט שטערן,
צײַ קלאַווען גאַנצע זעק מײַרן...
(און ווער ס'ברענגט פֿון קאַפּיעץ ווערט געאַכטעט, געשווינט).
אַלס מוטיקן העלדישן „יאַט“ געקרוינט,
דעריבער פֿאַר די גרויסע ווינדער
האַבן די מײַרן יעדער בעזינדער
מיט אַ הייסע תּפּילה געדאַנקט נישט בלוז דעם בעשעפּער פֿון דער וועלט,
נור דעם בערימטן אַכזריותדיקן העלד...
דעם „שטיוועל“ דעם מכלומרשטן קולטור טרעגער פֿון אײראָפּע...
וואָס האָט פּערפּלייצט אַ גיפּטיקע ראָפּע...
דעם מאַדערנעס טיראַן פֿון עמלקישן שטאַם —
וואָס פּאַשעט זײַן פּאַלק מיט „ערזאַצן“ און סס...
דעם שטעפּער פֿון די ערדישע גיהנומס אלאַ סמאל, —
וואָס וויל פּערטיליקן דאָס פּאַלק ישראל.
דערפֿאַר וויל ער האָט זײַ אויף אַזאַ מדרגה דערהויבן,
די מײַרן לידער פֿאַר אײס זינגען אין לויבן.
דערהערט דאָס האָט דער טײוול חוזק געמאַכט
און זיך ציניש ברייט צעלאַכט —
כאַ, כאַ, כאַ, וואָס איז דאָס פֿאַר אַ קאַנקורענט?
כ'מח אײס נאָר נעמען אין מײנע הענט!
לאַמיר נאָר דעם „העכט“ כאַפֿן
האַ, וועל איך אײס מיט מײַן פּערדישע קאַפּיטעס אויף מײַן
נוסח אויסקאַלפֿן.
דער טײפּעלשער מאַיעסטעט בכבודו ועצמו טוט אויף זײַן פּאַנג לײערן...
ווער ווייס ווי לאַנג ס'וועט נאָך דײערן??
אויב „מעפּיסטאַ“ האָט געקענט דעם גרויסן געטהע בעזיגן
(וועט ער אויך) דעם ליגענסגענאַסע אין זײַן נעץ קריגן...)

האַהענזאַלצאַ 27.2.1942

נחמן בלומענטאל

מיר האָבן געבראַכט דאָס ליד אין דער נישט געענדערטער אַרטאָגראַפֿ-
פֿיע. דער מחבר שרייבט: „פֿין“ (פֿון), „צי“ (צו), „אין“ (און) אאז״וו. דאָס
ווינציקע אין די קלאַמערן דערגאַנצט דעם פעלנדיקן טעקסט.

איצט לאַמיר זיך פֿאַרקלערן וועגן אינהאַלט פֿון ליד.

דאָס ליד נייטיקט זיך נישט אין קיין ספּעציעלע הערות. אַלץ איז קלאַר,
אפּשר דער איינציקער זאַץ, וואָס נייטיקט זיך אין אַ קאָמענטאַר, איז דער
פּסוק: („און ווער ס'ברענגט פֿון קאַפּיעץ, ווערט געאַכטעט, געשווינט, אַלס
מוטיקער העלדישער יאַט געקרוינט“ (אין אַריגינאַל טעותדיק „מוטיקן“),
וואָס מיינט, לויט אונדזער אויפפאַסונג, אַז דער יעניקער וואָס קלאַוט די
פּערדס-מייערן נישט פֿון פעלד, ווי אַנדערע, רייסט אַרויס די מייערן נישט
פֿון דער ערד, ניערט נעמט פֿון גרייטן, וואָס איז שוין אָנגעזאַמלט אין אַ
הויפּן, טוויג (אין פּויליש — „קאַפּיעץ“) איז אַ העלד, אַ יאַט! ווייל קודם-
כל דאַרף ער נישט זוכן אין פעלד, רייסן פֿון דאַרט די מייערן, אַרבעטן דער-
ביי, צווייטנס — ווערט דאָך דער קאַפּיעץ זיכער בעסער געהיט, ווי די מיי-
ערן אין פעלד; דער קאַפּיעץ איז אַדער פֿאַרצוימט, אַדער עס שטייט אַ ספּע-
ציעלע וואַך ביי אים אאז״וו. די מייערן פֿון קאַפּיעץ זענען דאָך גרייט אַפּ-
געשיקט צו ווערן אין רייך צי אין אַנדערע מקומות אויף צו פֿאַשען דייטשע
פּערד! דאָס איז דאָך דייטשישער מלוכה-אייגנטום!

קומט דעריבער אַ באַזונדערע לויב דעם יעניקן, וואָס וואָגט צו נע-
מען פֿון קאַפּיעץ הויפּנווייז.

אַ צווייט פּויליש וואָרט „לעגומינע“, פֿאַרלאַנגט אפּשר אויך אויסגע-
טייטשט צו ווערן, דאָס באַדייט אַ „צימעס“, אַדער ווי מ'האַט עס גערופן אין
גאַליצישן ייִדיש: „צושפּייז“.

עס איז קלאַר, אַז דאָס ליד איז אַ סאַטירע און דאָס מיט אַ גאַנץ בול-
טער פּאָליטישער טענדענץ: אין פעלד וואַקסן פּערד-מייערן, געוויקסן, מיט
וועלכע מ'פּיטערט פּערד. זיי וואַקסן זיך רויק מכמה יאָרן — און זענען פֿון
זייער גורל צופּרידן; זיי זענען דאָך אַ מאַכל פֿאַר פּערד.

אומגעריכט באַווייזט זיך אין דער דאָזיקער געגנט אַ מחנה מענטשן,
וואָס אַרבעט שווער אונטער דער השגחה פֿון שלעכטע שומרים, וואָס שמייסן
ביז בלוט. פּלוצים דערפּילן די פּערד-מייערן, אַז ס'קיינען זיי גאָר מענטש-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

לעכע ציין. זיי וויסן נישט, וואָס איז דאָ געשען? זיי דערהערן אַ שמועס צווישן מענטשן און זיי ווערט אַלץ קלאָר: אויף דער וועלט איז אַ הונגער און מענטשן ראַטעווען זייער נפש מיט עסן פּערד־געוויקסן, הגם זיי ווערן נאָך דערפאַר געשלאָגן. מ'שמוגלט, מ'גנבעט די מייערן דורך די דראַטן אין לאַגער, וווּ עס זיצן יידן, נישט געקוקט דערויף, וואָס פאַר אַזאַ פאַרברעכן שלאָגט מען, „מלקות אויפן בלויוז“.

צוליב דעם וואָס די פּערד־מייערן זענען אַזוי נתעלה געוואָרן, געוואָרן אַ מאַכל פאַר מענטשן — ווערן זיי ביי זיך גרויס און הויבן אויף אַ לויב־גע־זאַנג צום רבּונו־של־עולם, דער עיקר אָבער צו דעם יעניקן „שטייול“, וואָס האָט דאָס אַלץ גורם געווען. דערהערט די כּבו־ד־געזאַנגען לכּבוֹד דעם „פּי־רער“ (ס'איז גאַנץ קלאָר אַז אים מיינט דער מחבר), ווערט דער טייוול אויפגעבראַכט, וואָס מ'לויבט אַנשטאַט אים — זיין קאַנקורענט, און ער שווערט נקמה צו נעמען אין זיין קעגנער. אָבער ווער ווייסט, ווען דאָס וועט געשען?

נאָר דער דיכטער איז זיכער, אַז מעפיסטאַן וועט געלינגען צו כאַפּן אין זיין נעץ דעם קאַנקורענט, דעם „ליגענטסגאַסט“, און אים אויסקלאַפּן מיט זיינע פּערדישע קאַפיטעס.

אַגב, ווען איך האָב מיט העכער פּופּצן יאָר צוריק (1948) פאַרעפּנט־לעכט דאָס דאַזיקע ליד, האָב איך אייניקע שטעלעס נישט געקענט אי־בערלייענען און די לעצטע צוויי שורות כלל נישט אַנטציפּערט, פּון וואָס ס'איז נישט גאַנץ קלאָר געווען די אידעע פּון ליד, וואָס האָט דעריבער פאַר־לירן אַ סך פּון זיין פּרעציזוקייט און דער גאַנצער ליטעראַרישער עפּעקט פּון סוף־ליד איז ווי פאַרשווינדן: און ווידער אַ ווונדער, נאָך פּופּצן יאָר — איז מיר דווקא יאָ געלונגען צו אַנטציפּערן דאָס גאַנצע ליד. הגם דער אַרײַ־גינאַל האַלט אין צעפאַלן זיך. מיר ברענגען דעריבער דאָ דאָס ליד צום ערשטן מאָל אין זיין גאַנצן, פּולן טעקסט. די צוויי קליינע בלויוז, אויסגע־ריסענע שטעלעס פּון טעקסט, דערגאַנצן מיר אין די קלאַמערן מיט אונדזער־רע ווערטער, וואָס זענען — מיינען מיר — ווי גענומען פּונעם אַריגינאַל. צי איז דאָס ליד אַ קונסט־ווערק? איך האָב שוין איין מאָל געזאָגט, אַז „טרעבלינקע“, „סאַביבאַר“, צי אין דעם פּאַל „כעלמנאַ“ — זענען ליטעראַ־

נחמן בלומענטאל

רישע קריטעריעס. עס געניגט, אַז מיר זאָלן וויסן, אַז אַ געוויס ווערק איז געשאַפן געוואָרן אין אַ טויטן-לאַגער דורך אַ מענטשן, וואָס איז געשטאַנען אין די גרעסטע נויטן אויפן ראַנד פון טויט (און טאַקע נישט געבליבן לעבן?). כדי מיר זאָלן אויף דעם ווערק קוקן ווי אויף אַ גרויס מייסטערשטיק. עס רופט אַרויס ביי אונדז ייִדן, אַדער ריכטיקער געזאַגט: ביי די יעניקע, וואָס זענען צופעליק ניצול געוואָרן פון מבול — אַזא שולל פון געדאַנקען-אַסאַ-ציאַציעס, אַזא כוואַליע פון עמאַציעס און צוגלייך אַ מין מאַראַלישע דער-הויבונג, וואָס נעמט זיך פון דער דערקענטעניש, אַז אויך אין דעם גיהנום האָבן מיר אַנגעטראַפן אויף פונקען פון — מענטשלעכקייט, צי אפילו אי-בערמענטשלעכקייט — אַז זעלטן ווען אַן אמת קונסט-ווערק קען עס דער-גרייכן.

צוריק גערעדט, אַן „אמת-קונסטווערק“ איז דאָך נישט אַליין פאַר זיך אַ „קונסטווערק“. ס'רוב ווערט עס ערשט אין אונדזערע אויגן אַ קונסטזאַך, ווען מיר פאַרגלייכן עס מיט אַנדערע ווערק, ווען מיר שטעלן עס אַריין אין דער געהעריקער צייט און רוים, ווען מיר נעמען עס אויף אויסער — אַזוי צו זאָגן, — זיך אַליין, און קניפן אין דעם אַן דאָס, וואָס מיר ווייסן וועגן מחבר, זיין לעבן, דער צייט ווען דאָס ווערק איז אַנטשטאַנען, דעם דעמאָלטיקן קולטור-מצב, דעם אופן, ווי אַזוי ס'איז אַנטשטאַנען אַזוי. מערסטנטייל דעצידירן אַט די מאַטיוון מער, ווי די ריין ליטעראַרישע פאַר-מעלע קריטעריעס אַליין. מעסטן אַ ווערק, וואָס איז אַנטשטאַנען בעת דער דייטשער אַקופאַציע מיט די ליטעראַרישע מאַסן פון פאַר דער מלחמה — איז נישט שייך; פונקט ווי מיר קאַנען נישט אויסמעסטן די דייטשע פאַר-ברעכנס מיט די פאַראַגראַפן פון אַ נאַרמאַלן שטראַף-קאָדעקס... אַבער דאָס איז אַן ענין פאַר זיך.

אין אונדזער פאַל, אפילו מ'זאָל צוגיין מיט „נאַרמאַלע“ ליטעראַרישע קריטעריעס, וואָלט מען אויך געמוזט פאַזיטיוו אַפשאַצן דאָס ליד „פערדס-מייערן“. קודם-כל אַן אינטערעסאַנטער סוזשעט, אַ מין פאַנטאַזיע, וואָס שפּיגלט אַבער אַפּ דאָס רעאַלע לעבן פון די ייִדן אין די דייטשע אַרבעט-לאַגערן, און היינט, דער נייער קאַנקורענט פאַרן טייוול. זייער אַ געלונגע-נער איינפאַל דער „ליגענטגענאַסע“, וואָס פאַשעט זיין פּאָלק מיט עראַנצן

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

און 00. און דער סוף — די פּאַענטע. דער דיכטער מאַכט חוזק, שפּעט אַפּ פון גרעסטן שונא־ישראל, ער וויל ווי צוגעבן מוט זיינע ברידער, ער וואָגט — אין אַזעלכע באַדינגונגען! — פּאַרויסזאָגן דעם נצחון פון גוטן. ביים דיכטער אָבער קומט אויס, אַז דער גואל איז גאַר דער טייוול אַליין! אויך זייער אַ געלונגענע וויציקע איראַניע.

אָבער נישט ווילנדיק כאַפט זיך אַרויס ביים דיכטער אַ זיפּן. וועט עס נאָך לאַנג דויערן? מיר זעען ווי דער דיכטער שטאַרקט זיך — באַקעמפט זיין אומגלויבן, וויל פאַרגעסן אין דעם טאַג־טעגלעכן גיהנום, וויל טרייסטן די מיטבירגער, דערציילט זיי אַ שיינע מעשה, וואָס דאַרף צוגעבן כוח און אויסדויער, צוגלייך אָבער פילן מיר, אַז לייכט איז דאָס אים נישט אַנגע־קומען... ס'איז געווען אַ געלעכטער דורך טרערן, אַ יידישער, שלום־עליכמ־דיקער שמייכל...

און ווען מ'לייענט דאָס דאָזיקע משל, וואָס איז צוגלייך אַ סאַטירע, — וויל מען עס פאַרגלייכן פון ריין ליטעראַרישן שטאַנדפּונקט מיט אַנדערע אַביעקטן פון דעם מין אין דער יידישער ליטעראַטור, מ'וואַלט עס געוואַלט אַריינשטעלן ערגעץ צווישן שלמה עטינגער און אליעזר שטיינבאַרג, און פאַררעכענען עס צווישן די שענסטע משלים אין דער וועלט־ליטעראַטור. אָבער מיר זענען ווייט — אין דעם איצטיקן מאַמענט — פון אַ ריין ליטעראַרישן שטאַנדפּונקט. פאַר אונדז איז „פּערדס־מייערן“ קודם־כל אַ דאָקומענט פון דער צייט. אַ יידיש ליד אויסגעגראָבן אין טויטן־לאַגער כעלמנאָ, אַ ליד, וואָס ברענגט אונדז, אַלעמען, נישט נאָר אונדז יידן, נאָר דעם מין מענטש כבוד.

מיר ווייסן, אַז אויך אין דעם טויטן־לאַגער, וווּ נאָר גאַר אַ קנאַפּער טייל פון די געבראַכטע יידן (יחידים!) האָט געאַרבעט ביים באַגראָבן די מתים און געלעבט דעריבער לענגער (אייניקע וואָכן). האָט נישט אויפּגע־הערט צו עגבערן דער געדאַנק וועגן אויפּברויו, קאַמף, וועגן פאַראייביקן דאָס געזעענע, וועגן רופן צו נקמה... זיצנדיק פאַרשפאַרט נאָך דער אַרבעט אין פינצטערן קעלער — האָבן זיי — די נאָך לעבעדיקע, געזונגען תפילות (נאָך דער קבורה האָט מען קדיש געזאָגט), געשריבן טאַגביכער. זיי האָבן אויך אַרויסגעשיקט בריוו, אַרויסגעוואָרפן פון פאַרמאַכטן לאַסטאוואַטאָ, מיט

וועלכן מ'האט זיי געפירט צו דער אַרבעט, פון פּאַלאַץ אין וואַלד אַריין, צו דער "וועלט". וועגן דעם אַלעמען וועט אונדז נאָך אויסקומען צו ריידן. אָבער פון די אַלע זאַכן איז כמעט גאָר נישט געבליבן.

"פּערדס-מייערן" איז — ווי ס'איז אָנגעגעבן אין טעקסט — אַנטשטאַ-נען אין...האַהענזאַלצאַ. און אויך דער פּאַקט איז נישט ווייניקער ווּנדערלעך.

"האַהענזאַלצאַ" — דאָס איז דאָס פּוילישע אינאָוראַצלאָוו. אַ שטאָט, וואָס האָט — דאָכט זיך — קיין מאָל נישט געשפּילט קיין גרעסערע ראָל אין דער ייִדישער געשיכטע. דאָס איז געווען — אין פאַרמלחמהדיקן פּוילן, איינע פון די געציילטע גרעסערע שטעט, וואָס האָט כמעט קיין ייִדן נישט געהאַט. לויט דער לעצטער פּאַלקסצילונג פון 1931, איז דאָרט געווען בסך-הכל 139 ייִדן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז די צאָל ייִדן — צוליבן גרויסן אַנטיסעמיטיזם וואָס האָט דאָרט געהערשט (א ירושה פון אַמאָליקן פּרייסן, צו וועלכן די שטאָט האָט פּריער געהערט), — אַוודאי נישט געשטיגן, נאָר גיכער געפּאַלן. און די ייִדן דאָרט זענען זיכער נישט געווען פון די ייִדיש-ריינדניקע. און מ'דאַרף נאָך צוגעבן, אַז תּיכּף נאָכן איינגעמען די שטאָט דורך די דייטשן, האָט מען זי ווידער איינגעגלידערט אין "רייך" און די ייִדן פאַרטריבן. ווי אַזוי זשע קומט אַהין אַ ייִדיש ליד, געשריבן לויט דער אָנגעגעבענער דאַטע אין כתב־יד: דעם 2טן פעברואַר 1942? — דווקא אין יענער צייט! — מוז מען שוין אויף צו פאַרענטפּערן די דאָזיקע פּראַגע זיך ווענדן צו דער געשיכטע פון לאַדזש, וואָס איז געווען דער רעזערוואַר, וואָס האָט געשיקט ייִדן אויף אַרבעט אין אַנדערע שטעט פון "וואַרטעגאָוו" (פון וואַנען די ייִדן זענען פּריער אַרויסגעשיקט געוואָרן, ווי למשל, פון פּוילזן, לעשנאָ, האַהענזאַלצאַ א"א.). פון דאָרט איז אַ קליינער טייל פון אַנ-הייב צוריקגעקומען קיין לאַדזש, כדי דערנאָך צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע לאַדזשער ייִדן, נאָך אַ מאָל גיין אין אַן אַרבעט-לאַגער. דער רוב פון זיי איז נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט אויפן אַרט פאַרניכטעט געוואָרן, אָדער געשיקט געוואָרן אין טויטן-לאַגער, וואָס איז געווען "צושטענדיק" פאַר דעם קרייז, ד"ה קיין כעלמנאָ...

אַזוי איז אויך, וואַרשיינלעך, געווען מיטן מחבר פון אונדזער סאַטירע: ער קומט סוף 1941, צי אָנהייב 1942 קיין האַהענזאַלצאַ. דאָ זענען געווען

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

אין פאַרשידענע צייטן אָן אַכט אַרבעט-לאַגערן. דער עיקר האָבן די ייִדן געאַרבעט ביי בוי-אַרבעטן (ביי די אונטערנעמער: „שטאַט-בויאַמט“, „רייכס-באַהאַרבייטען“ און ביי פּריוואַטע פירמעס: „אַטאַ גראַף“, „האַכטיף געזעל-שאַפט“, „א. קוואַסט“ און „העבעלע עט קרום“). אויף איינער פון די שטעט לעס האָט געאַרבעט אונדזער דיכטער. די פּרטים, וואָס מיר געפינען אין ליד וועגן דער אַרבעט, אַנטשפרעכט דעם אַרבעט-כאַראַקטער פון לאַגער: „מ'גראַבט, מ'שייט ליים, שטיינער, ערד“.

און אַט אין דעם לאַגער פאַרפאַסט דאָס אונדזער דיכטער לידער... פון דער פאַרעם פון „פּערדס-מייערן“, פון דער פּליסיקער, רייכער שפּראַך, זעט מען, אַז דאָס ליד איז נישט קיין ערשטלינג. ס'איז נישט קיין ליד פון אַן אַנפאַנגער. די קאַמפּאָזיציע פון ליד איז אַ דורכגעטראַכטע, אַ שלימותדיקע; גאַנץ זיכער, אַז דער דיכטער איז געווען אַ מענטש מיט אַ ליטעראַרישער קולטור. זיין בילדונג האָט ער גענאָסן נישט אין ייִדיש, דערפון אפשר די נישט-ריכטיקע אַרטאָגראַפיע (פּוילישער נוסח) — אָבער דער דיכטער איז אַ געניטער.

גאַנץ מעגלעך, אַז די דריי געפונענע קאַרטלעך זענען טיילן פון אַ העפט, וועלכער איז פאַרלוירן געגאַנגען. און צוליב דעם געפינען מיר נישט דעם נאַמען פון מחבר. ער איז אַוודאי געווען אַנגעגעבן אויפן שערבלאַט פון העפט. דערמיט דערקלער איך מיר דאָס פעלן פון אונטערשריפט אויפן כתב-יד, הגם מיר האָבן דאָ אַנגעגעבן דאָס אַרט און די דאַטע. ס'איז אויך מעגלעך די השערה, אַז דער דיכטער האָט צוליב מורא נישט אַנגעגעבן זיין נאַמען, אָבער די דאָזיקע השערה האַלט איך פאַר ווייניקער באַווייזן קרעפטיק. שוין דער אינהאַלט אַליין פון ליד איז געווען גענוג אויף צו ברענגען טויט-שטראַף פאַר דעם יעניקן, וואָס האָט געהאַט ביי זיך דעם כתב-יד.

איך מיין, אַז דאָס ליד „פּערדס-מייערן“ איז דאָס ערשטע ליד אין ייִדיש פאַרפאַסט אין דער שטאַט האַהענזאַלצאַ בכלל. און ווען איז עס אַנט-שטאַנען? — דווקא אין דער „דייטשער תקופה“, אין יאָר 1942.

און איצט נעמט צונויף די אַלע פּרטים, באַקלערט זיך, און... צי פאַר-שטייען מיר זיין עס ווערט אַרויסגעשיקט פון לאַדזשער געטאָ אין יענע

נחמן בלומענטאל

צייטן אַ בחור אויף אַרבעט, און וואָס נעמט ער מיט זיך? — אַ העפט מיט אַ בלייפֿעדער! ער אַרבעט שווער און ביטער (מ'שלאָגט זיי אומברחמנותדיק), אין לאַגער קומען אַפילו פֿאַר עקזעקוציעס פֿאַר גנבענען מייערן צום עסן (זע דאָס ליד און די אַלגעמיין באַקאַנטע פֿאַקטן פֿון לעבן אין די לאַגערן) און וואָס טוט אונדזער בחור? — ער שרייבט לידער!

אין דער צייט — סוף 1941 — הייבט אָן צו אַרבעטן דער טויטן-לאַ-גער כעלמנאָ. אין יאנואַר 1942 גייען אָפּ פֿון לאַדזש גרעסערע טראַנספֿאַרטן אַהער אויף אומקום (העכער צען טויזנט מענטשן); מענטשן ווערן שוין גע-וויר וועגן דעם און מ'רעדט שוין וועגן שרעקלעכן טויט — אָבער נישט אַלע גלייבן אין דעם. ענדלעך ווערט אויך אונדזער דיכטער פֿון אַרבעט-לאַגער אין האַהענזאַלצא אַהער פֿאַרשיקט. און וואָס נעמט ער מיט זיך אין דעם טויטן-אַרט מיט? — זיינע לידער! און אַט דער דיכטער קומט אום, מיר קענען נישט אַפילו זיין נאָמען. אַלץ ווערט פֿאַרטייליקט, אַפּגעווישט פֿון דער אויבערפֿלאַך פֿון דער ערד. אַלץ איז פֿאַרשוונדן. און וואָס געפינט מען נאָך עטלעכע יאָר פֿון נישט זיין? — דעם דיכטערס אַ ליד! זי איז דאָס נישט סימבאָליש, און זי קלינגט נישט די גאַנצע „מעשה“ ווי עפעס אַ לעגענדע? און ווען מען לייענט דאָס דאָזיקע ליד היינט צו טאָג און מ'הערט זיך צו צום סאַרקאַסטישן געלעכטער פֿון דיכטער איבער זיינע הענקער, קלינגט דאָס ווי אַ וואַרענונג פֿון יענער וועלט — מיר זעען פֿאַר זיך די צוויי וועלטן: די הענקערס און די געשאַכטענע; און דער געלעכטער פֿון געשאַכטענע דיכטער איז ווי דאָס טריומף-ליד איבער דעם שעכטער...

***

מיט דער דאָזיקער פֿאַרצייכענונג בין איך אויסן איבערצוגעבן נישט נאָר אַן אינטערעסאַנטע ליטעראַרישע דערשיינונג פֿון יענע צייטן, נאָר אויך באַקאַנט מאַכן אָן אומבאַקאַנטן פֿרט וועגן דער פּסיכיק פֿון יענע יידן. עס דאַרף דינען דער וויסנשאַפט, דער מענטשן-קענטעניש, וואָס שטייט ווייט, ווייט הינטער די געשעענישן, און וועלכע מוז סוף-כל-סוף אַדורכ-מאַכן איר אַנטוויקלונגס-וועג, כדי צו קענען אונדז געבן אַ ריכטיקן פּסי-כאַלאָגישן אַנאַליז פֿון די צוויי טיפּן מענטשן פֿון יענער צייט: פֿון ייד און, להבדיל, — נאַצי-דייטש.

א צ ו א ה

מיר האָבן שוין אין פריערדיקן קאפיטל עפעס-וואָס דערציילט וועגן דער ספעציפישקייט פון לאַגער כעלמנאָ, וואָס איז פאקטיש קיין לאַגער נישט געווען. דאָ האָבן — ווי מיר האָבן באַמערקט — די מענטשן געלעבט געציילטע מינוטן ביז צו זייער אומקום, זעלטענער עפעס מער ווי אייניקע שעה. אזוי פּרעציז האָט דאָ געאַרבעט די אויסראַטונג-טעכניק.

נאָך זעלטענער איז פאַרגעקומען, אַז אַ געוויסער טראַנספּאָרט האָט דאָ איבערגענעכטיקט אַ נאכט (אין דערבייאַיקן קלויסטער), צוליב עפעס אַ פּלוצלינגן דעפּעקט אין דער פּאַרניכטונג-מאַשין (גאַזוואָגן) צי צוליב אַן אַרגאַניזאַציאָנעלן פעלער (פאַרשפּעטיקונג פון דער קליינבאַן, וואָס האָט צו-געשטעלט די טראַנספּאָרטן פון שטעטל קאַלאָ, צי פון די אויטאָס וואָס האָבן געבראַכט די מענטשן פון לאַדזשער געטאַ אַאָ"וו). האָט מען געמוזט דעם פּאַרניכטונג-פּראָצעס פּאַרלאַנגזאַמערן און די געבראַכטע קרבנות האָבן גע-בעך געלעבט איבעריקע שעהן, אַ לענגערן טערמין, ווי דאָס האָט פּאַרויס-געזען די דייטשע „אַרדענונג“. גאַנץ זיכער האָט די דייטשע גערעכטיקייט נאָכגעפּאַרשט יעדע סיבה, וואָס האָט גורם געווען צו אַ דעפּעקט אין דער דאָזיקער מלוכה-אַרבעט און בלי שום ספק דעם שולדיקן צוגעצויגן צו גע-זעלעכער פּאַראַנטוואָרטלעכקייט און... באַשטראַפּט.

און געדענקען דאַרף מען, אַז אין דעם לאַגער זענען אומגעקומען כמעט אויסשליסלעך יידן (אַ 98%), אַ פינף טויזנט ציגיינער, וואָס מ'האַט קודם געהאַלטן אין אַ באַזונדערן אָפּגעשלאַסענעם לאַגער, וואָס האָט זיך געפּונען אויף דער טעריטאָריע פון לאַדזשער געטאַ, און פון דאָרט געבראַכט גע-וואָרן אין אַ באַזונדערן טראַנספּאָרט קיין כעלמנאָ (נישט מיט די יידן צו-זאַמען!) — און אַ פּאַר הונדערט פּאַלאַקן, דערונטער קינדער פון פּויערים פון זאַמאַשטשער קאַנט, וואָס מ'האַט עוואַקוירט פון דאָרט, כדי צו שאַפּן פּלאַץ פאַר אַ קאַלאָניע פון דייטשן.. און איין דייטש, אַ רייכס-דייטש, וואָס

איז צופעליק אריינגעגאנגען אין גאזוואגן אַנקוקן וואָס דאָס איז אַזוינס, האָט מען די טיר פון וואָגן גיך פאַרקלאַפט און — נישט קוקנדיק אויף זיינע גע- שרייען — אים אָפּגעגאַזעוועט; אַזאַ איז געווען דער באַפעל: ווער ס'גייט אַריין אין גאַז-אויטאָ, טאָר קיין לעבעדיקער פון דאָרט נישט אַרויס, מעג עס זיין אַפילו אַ... רייכס-דייטש.

אַ קוריאָז, אָבער אין אַזעלכע פּאַלן איז רייך די געשיכטע פון דייטשן אוימזין.

כדי צו דערווייזן, אַז דער דאָזיקער פּאַקט איז נישט קיין פאַראיינצל- טער, וויל איך איבערגעבן אַן אַנדערע פּאַסירונג, אַ נישט ווייניקער אויס- טערלישע פון אַן אַנדערן לאַגער, בעלזשעץ. די ענגלישע צייטונג Manchester Evening Chronicle ¹⁷ האָט זיינער צייט (אויגוסט 1943) אי- בערגגעגעבן, אַז ווען די אַליאירטע כוחות האָבן אָנגעהויבן צו באַמבארדירן די שטאָט האַמבורג, האָט מען די ציווילע דייטשע באַפעלקערונג עוואַקוירט פון אָרט און זיי געשיקט ווייט פון פּראָנט אין רוֹיקערע ערטער; דערונטער האָט מען איין טראַנספּאָרט פון עכטע אַריער געשיקט קיין לוואָוו, וואָס ליגט אין שכנות פון טויטנלאַגער בעלזשעץ און איז געווען — אין פּרט פון פאַר- זיכטונג — „צוישטענדיק“ צו דעם דאָזיקן פּאַרניכטונג-לאַגער. האָבן די גע- סטאַפּאַ-לייט אין לוואָוו — דערזענדיק אַזאַ מין טראַנספּאָרט, געמיינט, אַז ס'זענען דייטשע יידן (וואָס אונטערשיידן זיך נישט אויסערלעך פון די דייטשן גופא, און נישט מיט דער שפּראַך) און זיי גלייך אָפּגעשיקט קיין בעלזשעץ. און איידער וואָס ווער-ווען, איידער די אָנגעפּאַרענע האַמבורגער דייטשן גופא האָבן זיך אַריענטירט, ווהיין מ'פירט זיי — זיי האָבן דאָך קיין אָנונג נישט געהאַט, וואָס דאָס מיינט בכלל בעלזשעץ, און זיי האָט דאָך כלל נישט געקענט קומען אויפן געדאַנק, אַז ס'קען זיי עפעס שלעכטס געשען אויפן דייטשן געביט — און איידער די אַדמיניסטראַציע פון לאַגער גופא, וואָס האָט דאָך זיך נישט פאַרנומען מיט פאַרשן, ווער און וואָס דער טראַנס- פּאָרט איז — יעדער טראַנספּאָרט איז געווען באַשטימט צום גאַז! — האָט

¹⁷ די מעשה ווערט געבראַכט צ. א. אין: 5705 (תש"ה) American Jewish Year Book, Volume 46. ז' 210.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

זיך געכאַפּט, באַקומענדיק עווענטועל אַ ידיעה פון האַמבורג, האָט מען דעם גאַנצן טראַנספּאָרט עכטע דייטשן שוין געהאַט פאַרגאַזעוועט... אין לאַגער בעלזשעץ האָט מען דאָך זיכער נישט געפירט קיין אויספאַרשונגען, ווער עס זענען די געבראַכטע, דאָס האָט דאָך נישט געהערט צו זיינע קאַמפּע-טענצן, און עס האָט דערצו פשוט געפעלט דער געהעריקער אַפּאַראַט, און די געהעריקע... אינסטרוקציעס; צווייטנס איז אַלץ דאָ צוגעגאַנגען אַזוי סו-דוּתדיק און אין אַזאַ ריזיקן טעמפּאַ, אַז דער געבראַכטער האָט פשוט קיין צייט נישט געהאַט צו עפענען... דאָס מויל. אַלץ איז דאָ געמאַכט געוואָרן אין „לאַפּשריט“ אונטער כּסדרדיקע בייטשן און געשלעגן פון די אוקראַיני-שע שומרים דער עיקר, וואָס האָבן דאָך קיין דייטש נישט געקענט און נישט פאַרשטאַנען און געוואָסט איינס: די טראַנספּאָרטן דאַרפן תּיכּף פאַרגאַזט ווערן אונטער פּערזענלעכער אַחריות... אַט אַזוי האָט די מולך-מאַשין פאַר-שלונגען אויך ריין אַריש בלוט.

אַן אומגלייכלעכע געשיכטע, אָבער דאָך אויפן פּאַן פון דעם אַלעמען, וואָס מיר ווייסן וועגן דעם פאַרניכטונג-מעטאָד פון די דייטשן. אַ גאַנץ פאַר-שטענדלעכע זאַך... צום ענין:

געווען אָבער אין כּעלמנאָ אַ גרופּע פון עטלעכע צענדליק יידן, וואָס האָבן דאָ לענגער געלעבט, אַפילו ביז עטלעכע וואָכן. יידן, וואָס מ'האַט זיך אָן זיי נישט געקענט באַגיין און געמוזט דעריבער מאַכן פאַר זיי אַ יוצא מן הכלל און פּראַלאַנגירן זיי דאָס לעבן. דאָס זענען געווען געזונטע, פעסטע בחורים פון דער „זאַנדערקאַמאַנדאָ“, וואָס האָבן באַדאַרפט גראַבן די קברים פאַר די געטויטע ברידער און שוועסטער, אַרויסציען פון די גאַז-וועגענער די טויטע און אויסלייגן זיי עקאַנאַמיש, ס'זאָל פאַרנעמען ווי צום ווינציקסטן אָרט (אַ ספּעציעלע תּורה איז דאָס געווען — וואָס מיר שטעלן זיך אויף איר אין דעם מאַמענט נישט אַפּ) און שפּעטער-צו, ווען מ'האַט אָנגעהויבן די טויטע פאַרברענען — ס'זאָלן נישט בלייבן קיין שפורן פון פאַרברעכן. האָבן די דאָזיקע בחורים געמוזט אויסגראַבן די קברים, אויפשטעלן אַ ברענ-אויוו (אויך אַ ספּעציעלער לימוד) און ברענען די מתים. און אַזוי ווי צו דער אַרבעט האָט מען געמוזט האָבן אַ שטיקל נסיון און די דייטשן אַליין האָבן זיך געפוילט יעדן טאָג צו לערנען אַנדערע ווי דאָס צו טאָן, האָט מען

נחמן בלומענטאל

ממילא געמוזט האלטן די יידישע בחורים, די ספעצן צו דער אַרבעט, ביז זיי האָבן נישט איבערגעגעבן די סימנים פון דער אַרבעט און נישט איינגע-אַרבעט אַנדערע. דערנאָך האָבן זיי שוין געקענט רויק אָפּטרעטן זייער אָרט צו די פרישע... און אַליין גיין. אויף שמעליץ". נאַטירלעך האָט אויך צו דער אַרבעט-קאָמאַנדאָ געהערט דאָס סאַרטירן די זאַכן פון די אומגעקומענע, וואָס מען האָט גערייניקט און געפּוצט און דערנאָך איבערגעשיקט קיין דייטשלאַנד; די לעצטע אַרבעט האָבן געטאָן אויך די יידן, וואָס זענען נאָך צייטווייליק געבליבן אין לאַדזש און אין פּאַביאַניץ (אַרבעט-לאַגער). נאָר אָפּנים די יידן האָבן זיך נישט איבערגענומען מיט דער אַרבעט, ווייל מיר האָבן דייטשע דאָקומענטן, וואָס דערציילן אונדז, אַז בערלין איז געווען אומ-צופרידן מיט דער אַרבעט, ווייל ס'האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז די מלכוּ-שים, צוגעשיקטע פון לאַדזש, וואָס ווערן צעטיילט צווישן אַרעמע דייטשן, אַדער דייטשע צוריקוואַנדערער אין רייך גופא, האָבן סימנים פון בלוט און טראַגן נאָך אויף זיך דעם געלן "ייִדנשטערן", וואָס די יידן אין לאַדזש האָבן געטראַגן. אַזוי אַרום האָט מען געקענט לייכט דערגיין פון וואַנען די זאַכן קומען, און די גאַנצע אַרבעט פון דער ווינטערהילף-אַקציע האָט געקענט דאָרויך דיסקרעדיטירט ווערן — אַזוי בפירוש דריקט זיך אויס דער דייטשער דאָקומענט, וואָס שטאַמט פון בערלין. זיי דאַרט, אין דער הויפט-שטאַט, האָבן יאָ געוויסט, וואָס ס'איז כעלמנאָ.

די זאָנדערקאָמאַנדאָ אין כעלמנאָ האָט אויך געדאַרפט אַרויסרייסן די גאַלדענע ציין פון די הרוגים און זיי איבערגעבן די דייטשן. דאָס דאָ-זיקע "גאַלד" איז דערנאָך אַריבערגעפירט געוואָרן ביז קיין בערלין און גע-היט געוואָרן אין די סייפן פון דער רייכסדייטשער מלוכה-באַנק. (אויך די דאָזיקע הויכגעשטעלטע מענער, פון דער פינאַנץ-וועלט, האָבן דעריבער גוט געקענט די אַרבעט און די הכנסות פון די טויטן-לאַגערן).

די דאָזיקע יידן פון דער זאָנדערקאָמאַנדאָ האָט מען געפירט פון און צו דער אַרבעט אין פאַרמאַכטע לאַסט-אויטאָס, זיי זאָלן די ליכטיקע שיין נישט זען, און קיינער פון דער דרויסנדיקער וועלט זאל פון זיי נישט וויסן. אין טיפן וואַלד ביי דער אַרבעט איז געווען אַ שטאַרקע שמירה, אַ חוץ דעם

שמועסן וועגן דער ייזשער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

איז דער גאַנצער וואַלד אַרומגעשטעלט געווען מיט דייטשע זשאַנדאַרן און געהיט, קיין זייטיקער זאָל זיך נישט דערנענטערן צום הייליקן אָרט.

און ווען מ'האַט די בחורים צוריקגעבראַכט „אַהיים“, ד"ה אין קעלער פון פּאַלאַץ אין כּעלמנאָ, האָט מען זיי געקאָועט די הענט און די פיס... (פון דעסטוועגן זענען דריי פון זיי אַנטרונען געוואָרן און דערלעבט די באַפרייונג; זיי האָבן פאַרנדיק מיטן אויטאָ צו דער אַרבעט, איבערגעשניטן די פּלאַנ-דעקע פון אויטאָ און אַרויסגעשפרונגען פון לויפנדיקן אויטאָ. די וואַך האָט זיי נישט געקענט נאַכיאָגן, ווייל זי האָט דאָך געמוזט היטן די איבעריקע יידן, וואָס זענען געבליבן אין אויטאָ), און בשעת ס'איז אַנגעקומען אַ טראַנספּאָרט נייע יידן אין „באָד“ אַריין, ד"ה אין פּאַלאַץ אַריין, האָט מען אונדזערע בחורים געהיט, זיי זאָלן זיך נישט טרעפן מיט די ניי-אַנגעקומע-נע און זיי נישט דערציילן, וואָס זיי דערוואָרט דאָ אויפן אָרט, זיי האָבן דאָך געוויסט דעם גאַנצן סוד פון כּעלמנאָ, וואָס די דייטשן האָבן געהיט דער עיקר פאַר די ניי-געבראַכטע יידן, מורא האָבנדיק פאַר אַ ווידערשטאַנד.

פאַרשטייט איר שוין אַליין, אַז אַזעלכע מענטשן, זייער אַמטלעכער נאָ-מען איז געווען געהיימניסטרעגער, האָט די דייטשע פאַרניכטונג-אַרגאַניזאַ-ציע נישט געקענט לאָזן לעבן. זיי ווייסן דאָך צופיל! דערפאַר טאַקע זענען זיי — מער פון אַנדערע, גיכער פון אַנדערע, געווען פאַראורטיילט צום טויט (מיט אַ סיבה), נישט ווי סתם יעדער ייד.

זיי פלעגט מען שוין אומברענגען אויף אַן אַנדער אופן, נישט אין גאַז-וואַגן, זיי האָבן דאָך געקענט דאָס פאַרטל און זיכער נישט געווען אַריינגע-גאַנגען אין אים; זיי פלעגט מען פּלוצים שיסן פון דער ווייטנס, בעת דער אַרבעט, אָדער אויף אַן אַנדער אופן אָפּנאַרן; הגם, ווי געוויינטלעך, האָט מען זיי גענאַרט, אַז זיי, די אויסדערוויילטע, וועלן בלייבן לעבן; מ'דאַרף זיי דאָך האָבן, זיי זענען דאָך גלענצנדיקע אַרבעטער, ספּעציאַליסטן, מייסטערס אין אַ דייטשן „גראַס-אונטערנעמען“.

וואָס אין האַרצן פון די בחורים האָט זיך אָפּגעטאָן — איז שווער אָדער אוממעגלעך איבערצוגעבן. אַ לעבן, וואָס איז נישט געדאַכט געוואָרן און נישט געווען אין קיין שום צייט און אַן קיין שום וועלט נישט! נישט איין מאַל האָבן די בחורים באַגראָבן, צי פאַרברענט זייערע אייגענע קרו-

נחמן . בלומענטאל

בים און באקאנטע. זיי אלע שטאמען דאך און זענען געקומען פון די שטעט-
לעך, וואָס מ'האָט אומגעבראַכט אין כעלמנאָ, און איינער פון דער זאָנדער-
קאָמאָנאָ, וואָס איז געבליבן לעבן, האָט אָפילו געפונען אין גאָוואָגן זיין
אייגענע פרוי און קינד.

און פון דעסטוועגן האָבן אויך די מענטשן אין די-אָ אוממענטשלעכע
באַדינגונגען, וואָס אין זיי איז זיי אויסגעקומען צו לעבן, אין עפעס אַ נישט
רעאַלער וועלט — נישט פאַרלוירן דעם צלם אלקים. זיי האָבן זיך באַמיט
צו וויסן צו טאָן דער דרויסנדיקער וועלט וועגן אמת פון כעלמנאָ; זיי האָבן
געשריבן קוויטלעך... און אַרויסגעוואָרפן זיי אויפן וועג צו דער אַרבעט,
אפשר וועט זיי געפינען אַן ערלעכער גוי און איבערגעבן עס צו אַ יידן...
זיי האָבן אויך באַשריבן די ווענט פון קעלער מיט ידיעות, נייעסן פון
כעלמנאָ.

צווישן זיך זייענדיק, האָבן זיי געדאוונט, געזונגען אין די לאַנגע,
פינצטערע נעכט. אין פאַרשפאַרטן קעלער האָבן זיי זיך דערציילט מעשיות,
אַ מאָל געהערטע אָדער אַליין אויסגעטראַכטע... און נאָך יעדער קבורה,
נאָכן פאַרשיטן אַ מאַסן-קבר — געזאָגט אין דער שטיל קדיש.

איינגעשטעלט דאָס לעבן, האָבן זיי פון ערגעץ-וווּ אַרויסבאַקומען אַ
קליין לעמפל, וואָס פלעגט זיי באַלייכטן מינוטנווייז, בעת ס'איז נישט געווען
קיין קאָנטראָל, דעם פינצטערן קעלער; זיי האָבן אויך פון די מלבושים פון
די אומגעקומענע אַרויסגעגנבעט און אַריינגעשמוגלט אין זייער קעלער פאַ-
פיר, שרייבפענדלעך, אַ פעדער... און מיט די דאָזיקע ליטעראַרישע רעק-
וויזיטן האָבן זיי אָנגעהויבן צו שרייבן: געשריבן די כראָניק פון לאַ-
גער, געפירט די סטאַטיסטיק פון די קרבנות און פאַרצייכנט אויך אייגענע
לידער און תפילות; צונויפגעשטעלט אויפרופן אין פויליש פאַר פאַלאַקן,
אין יידיש פאַר יידן און אַרויסגעוואָרפן זיי פון אויטאָ, בעתן פאַרן מיטן
מלוכה-וועג צום וואַלד. זיי האָבן געגלייבט, אַז די בריוולעך וועלן דערגיין
צו דער וועלט און דעמאָלט וועט קומען די ישועה; ס'איז דאָך נישט מעג-
לעך, אַז די וועלט זאָל דערוויסנדיק זיך וועגן כעלמנאָ און נישט רעאַגירן;
די וועלט אָבער איז וועגן דעם יאָ געווייר געוואָרן און... געשוויגן.
די פאַרשפאַרטע אין קעלער האָבן אָבער זיך געטרייסט, אַז די וועלט

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער זייטשער אַקופאַציע

ווייסט נאָך נישט דעם אמת און ווייטער זיך אָנגעשטרענגט, איר דאָס צו וויסן צו טאָן.

גאַנץ מעגלעך, אַז דער דאָזיקער ווילן — צו געבן צו וויסן דער וועלט דעם אמת וועגן כעלמנאָ, ער זאָל נישט פאַרלוירן גיין אויף אייביק, האָט געגעבן כוח די בחורים צו לעבן אין דעם־אָ גיהנום. דער שאַפונגס־דראַנג, דער גרויסער ווילן עפעס צו טאָן, אַרויסזאָגן דעם אייגענעם פּיין און צער, האָט פאַר זיי פאַרשטעלט דאָס אַרומיקע לעבן... זיי האָבן געזען פאַר זיך די דרויסנדיקע שיינע און פרייע וועלט און נישט די אַרומיקע מיאוסע און מנוולדיקע אַרבעט. זייער געדאַנק און געפיל איז געווען געווענדט צום שיינעם און העלן. צו דעם האָבן זיי געזונגען זייערע לידער, און דאָס מיאוסע געלאָזט פאַר די דייטשן. אַריינגעקומען צו זיך אין קעלער, האָבן זיי אַראָפֿ־געוואָרפֿן פֿון זיך דעם עול פֿון אַרבעט, די דרויסנדיקע וועלט, דאָס מיאוסע און עקלדיקע און געלעבט אין טרוים פֿון שיינעם און ליכטיקן; דאָס איז געווען זייער אידעאַל, זייער בענקשאַפט, זייער... ליטעראַרישע טעמע.

וואָס האָט זיך פֿון דעם אַלעם אָפּגעהיט?

גאָר און גאָר נישט! די אַרויסגעוואָרפענע קוויטלעך און צעטלעך האָבן די פּויערים אויפּגעהויבן, געלייענט און... פאַרניכטעט, מורא האָבנדיק עס צו האַלטן און מורא האָבנדיק צו דערציילן וועגן דעם (ערשט נאָך דער מלחמה האָבן זיך געעפנט זייערע מיילער).

און ייִדן? זיי זענען שוין מיט דעם וועג נישט געגאַנגען; פאַרשפּאַרט אין די געטאָס, האָבן זיי דורכגעמאַכט דעם דאָזיקן וועג... פֿון כעלמנאָ אין וואַלד, אין די גאַז־וועגענער.

און פֿון די שאַפונגען, וואָס די דאָזיקע בחורים האָבן פאַרשטעקט צווישן די ווענט פֿון קעלער, פאַרגראָבן אין דער ערד, איז גאָר נישט אָפֿ־געפונען געוואָרן, ווייל די דייטשן, נאָכן פאַרניכטן די ייִדן, האָבן אויך פאַר־ניכטעט זייער וווינונג־אַרט, פאַרברענט, צעשטערט מיט דינאַמיט — קיין זכר זאָל נישט בלייבן.

און דאָס האָבן אונדזערע בחורים נישט פאַרויסגעזען, נישט געקענט סאַרויסזען! און ווען אַפילו יאָ, וואָס האָבן זיי קעגן דעם געקאַנט טאָן?! אזוי אַרום איז געשען, אַז מיטן צענעמען דעם בנין, ציגל נאָך ציגל,

שטיין נאך שטיין, — די דייטשן האָבן אַזוי אַרום דאָ, ווי אויך ערגעץ אַנ-
דערשױוו, געזוכט פאַרבאַהאַלטענע אוצרות, — זענען פאַרניכטעט געוואָרן
נישט נאָר די בנינים, נייערט מיט זיי אינאיינעם אויך ליטעראַרישע ווערק,
וואָס וואָלטן געהאַט אַן אומגעוויינטלעכן ווערט, איינציק אין זייער מין אין
דער וועלט-געשיכטע. זאָלן מיר כאַטש דערמאָנען און פעסטשטעלן דעם
פאַקט, אַז אַזוי איז עס געווען. זאָל כאַטש די ידיעה וועגן דעם נישט פאַר-
לירן גיין פון דעם מענטשנס געדעכעניש.

פון דעסטוועגן איז עפעס וואָס אויך פון דעם יאָ אָפּגעהיט געוואָרן
און צו אונדז דערגאַנגען. ווי אַזוי? אויך די געשיכטע איז אַן אויסטערלי-
שע און אומגלייכלעכע.

צו מיר, אין דער ייִדישער היסטאָרישער קאָמיסיע אין לאַדזש, איז אין
יאָר 1945 אַריינגעקומען אַ ייִד, אַ בעל-מלאכה און איבערגעגעבן אַ קליין,
לענגלעך בייטעלע (די לענג און פאַרעם ווי פון קליינעם פינגער) פון שוואַר-
צער צעראַטע, וואָס ער האָט געפונען אין דעם אייזערנעם טייל פון אַ ניי-
מאַשין; דער הילצערנער טייל אירער איז געווען פאַרברענט. די דאָזיקע
ניי-מאַשין „זינגער“ האָט עמעץ געבראַכט צו אים צום פאַריכטן.

און אין צעראַטענעם בייטעלע איז געלעגן אַ קליין שטיקעלע פאַפיר,
צונויפגעלייגט אין פינף קנייטשן און פאַרשריבן פון ביידע זייטן. מיר נע-
מען דאָס שטיקעלע פאַפיר און מיר זעען געשריבנס מיט אַ פעדער אין ייִדיש.
און מיר הייבן אָן לייענען. (מיר גיבן איבער דעם דאָקומענט, גענוי ווי ער
איז געשריבן אין אַריגינאַל, אָן שום אויסבעסערונגען):

„דאָס זענען די לעצטע ייִדן וואָס האָבן געאַרבעט פאַר דער געסטאַפּאַ
אין (כעלם) וואָס ליגט צווישן דומביע אין קויל. עס זענען די לעצטע טעג
פון אונזער לעיבן געיבן מיר אַ ציידן מעיגלעך געפינען זיך קרויווים אָדער
בעקאַנטע פין די מענטשן. זאָלט איר וויסן אַלע ידן וואָס זענען אַרויסגע-
שיקט פין ליצמאַנשטאַדט זענען געוואָרן אימגעברענגט אויף זעהר אַ מיסן
אויפן זיי זענען געפייניקט אין געוואָרן פערברענט בלייבצ געזינד אויב איר
וועט איבער לעיבן זאָלט איר נקומה געמען.“

פון דער צווייטער זייט איז אויסלינירט, האַריזאָנטאַל און ווערטיקאַל,

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

פיר רובריקן און 12 שורות אונטערן קעפל: „דאָס זענען די ייִדן וואָס האָבן געאַרבעט אין קולמהאַף (כעלם) צווישן קויל און דאַמביע אין טויטן-לאַגער“. פאַראַן צוועלף נעמען פון די לעצטע ייִדן, יעדער אין אַ קעסטעלע, גענוי בוכהאַלטעריש פאַרצייכנט:

פון קוטנאַ	יאָסיף	הערשקאוויטש	1.
” ”	מוישה	פלאצקער	2.
” ”	פיוול	פלאצקער	3.
” גראַבוו ביי לענטשיץ	שיעה	שלאמאוויטש	4.
” לאַדזש	נויעד-וואַלף	יאַדקעוויטש	5.
” לענטשיץ	חאַסקל	זאראַך	6.
” ”	סימכע	וואכטל	7.
” ”	יסרול זין	וואנטל	8.
” ”	בעניעק	יאסטשעמבסקי	9.
” סאניק	אַרן	נוסבוים	10.
” לוטאַמיערסק	איסער	סטראסיבורג	11.
” טוריק	געצל	שטאיער	12.

דאָס איז אַלץ!

אַפנים נישט געהאַט קיין מעגלעכקייט מער צו שרייבן און צו פאַר-באַהאַלטן, מעגלעך די צייט האָט נישט גענוגנט. עס זענען דאָך די לעצטע מינוטן פון לעבן פון די מחברים פון דער צוואה.

אַ פאַר ווערטער וועגן סטיל, אַרטאָגראַפיע פון בריוו. קענטיק, אַז געשריבן דאָס האָט אַ מענטש, וועמען ס'איז לייכטער צו האַלטן אין האַנט אַ נאָדל-פאַדעם, אַ האַמער און אַ פאַדעשווע איידער אַ פעדער צי בלייער. און גאַנץ זיכערלעך, האָט מען אויפצושרייבן דעם דאָזיקן היסטאָרישן בריוו אויסגעוויילט דעם כתבא רבה, דעם בעסטן פון אַלע צוועלף ייִדן, אַ שרייבער, וואָס האָט געהאַט אי אַ שיינע האַנטשריפט אי געקענט שרייבן ייִדיש.

ער שרייבט פאַנעטיש: „לעיבן“, „געיבן“, „מעגליך“; פאַרשטייט זיך

נחמן בלומענטאל

לויטן פוילישן אויסרייד: „פין“, „אין“ (נישט לויטן ליטווישן, ליטעראַ-
רישן „פון“, „און“ אאז״וו).

שווער קומען אים אָן די העברעישע ווערטער, ער לייגט זיי אויס
אויף ייִדיש. „קריוויים“, „יסרול“, „מוישע“, „שייע“, „סימכע“. „יידן“ —
שרייבט ער מיט איין „יוד“. שוועריקייטן פאַרשאַפן אים דער אות „כ“,
„ך“ — אין מיט־וואָרט שרייבט ער אַ לאַנגן „ך“ אאז״וו.

מיט איין וואָרט, מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ מענטשן, וואָס נאָר די
היסטאָרישע נויטווענדיקייט האָט אים געצוונגען צו ווערן אַ שרייבער. ער
האָט אָבער פאַרשטאַנען דעם געבאָט פֿון שעה און גענומען אויף זיך דעם
דאָזיקן עול. נישט ווייניק מי האָט אים דאָס זיכער געקאָסט, און דערביי
האָט ער דאָך מורא געהאַט, די דייטשע וואָך זאל אים נישט כאַפֿן... און
נישט דערלאָזן צו פאַרענדיקן דאָס ווערק! זיכערלעך איז אויך, אַז ביים
שרייבן דאָס קונסטווערק זענען זיינע חברים געשטאַנען אויף שמירה און
געהיט, דער שונא זאל זיך נישט באַווייזן פלוצים. און זיכערלעך איז אויך,
אַז דאָס ווערק איז קודם אַרומגערעדט געוואָרן: וואָס און ווי אַזוי צו שרייבן.
און ווי אַזוי עס צו באַהאַלטן.

ס'איז אויך זיכער, אַז אַלע האָבן זיך באַטייליקט אין געפינען אַ שטיקל
פאַפיר, אַ בליפעדער און אַריינשמוגלען עס אין זייער אַרבעט־וואַרשטאַט,
און ווער ווייסט וויפל קרבנות עס זענען דערביי געפאַלן.
געשריבן מיט איין האַנטשריפט, דאָרף מען אָבער דאָס ווערק באַ-
טראַכטן ווי אַ קאָלעקטיווע אַרבעט פֿון די אַלע 12 יידן, שותפים פֿון איין
גורל.

וואָס דערציילן אונדז די דאָזיקע יידן?

זיי דערציילן אונדז, אַז זיי זענען די לעצטע יידן אין טויטנלאַגער
קולמהאָף־כעלמנאָ (די יידן ווייסן נישט, אַז דער אָפיציעלער נאָמען איז
כעלמנאָ און רופֿן עס אויף ייִדיש „כעלם“). אויך זיי דערוואָרט דער טויט.
גיבן זיי דעריבער איבער, וואָס ס'איז געשען מיט די יידן, וואָס זענען
אַהער געשיקט געוואָרן פֿריער פֿון לאַדזש. זאָלן דאָס וויסן די באַקאַנטע
און קרובים, אויב זיי זענען נאָך דאָ, אין וואָס די שרייבער פֿון די בריוו
זענען מסופֿק, היטלער האָט דאָך געוואָלט אַלע יידן אומברענגען, איז

אפשר דאָס אים טאַקע געלונגען? זענען טאַקע די 12 לעבנגעבליבענע יידן די לעצטע יידן פון פּוילן?

גיבן איבער די מחברים פונעם בריוו, וואָס ס'איז געשען מיט די יידן. זיי זענען געפייניקט און מיאוס אומגעבראַכט געוואָרן און דערנאָך האָט מען זיי פאַרברענט. עס זאָל קיין זכר נישט בלייבן? די מחברים האָבן מורא, אַז די וועלט וועט וועגן דעם בכלל זיך נישט דערוויסן. פונקט אַזוי האָבן זיי מורא, אַז די וועלט וועט בכלל נישט וויסן וועגן כעלמנאָ און וווּ עס געפינט זיך; גיבן זיי צוויי מאָל איבער, וווּ דאָס אַרט געפינט זיך, נעמלעך, צווישן צוויי קליינע שטעטלעך: קאַלאָ (אויף ייִדיש: קויל) און דאַמביע, און זיין דייטשן נאַמען: קולמהאַף. די מחברים האָבן אין יאָר 1945 (ווי מיר וועלן דאָס ווייטער זען). געווען זיכער, אַז די ברייטע וועלט ווייסט לחלוטין גאַר נישט וועגן טויטן-לאַגער, וואָס האָט דאָך עקסיסטירט זינט דעם יאָר 1941 און געהאַט שוין איינגעשלונגען הונדערטער טויזנטער קרבנות: — יידן, דאַרף מען צוגעבן. ווער זענען די מחברים?

כדי צו קענען פאַרענטפערן די פראַגע, דאַרפן מיר זיך אָפּשטעלן אויפן לעצטן קאַפיטל פון דער געשיכטע פון טויטן-לאַגער כעלמנאָ.

דער לאַגער האָט עקסיסטירט פון 8טן דעצעמבער 1941 ביז 18טן יאַנואַר 1945, מיט אַן איבעררייס פון אַ יאָר צייט: פּרילינג 1943 און פּרילינג 1944. די געבראַכטע יידן זומער 1944 — אין אַ קליינער צאָל, האָט מען נישט פאַרגאַזעוועט, נאָר געלאָזט אַרבעטן ביים צעשטערן די רעשטן פון לאַגער, ביים פאַרברענען די גופים, וואָס מ'האַט נישט באַוויזן צו טאָן פּריער, צו פאַרגלעטן די פאַרשאַטענע, לידיקע קברים אַאָז"וו. די דאָזיקע יידן האָט מען צו ביסלעך נאָכן פאַרענדיקן די אַרבעט, "ליקווי-דירט" שטיל און שאַ.

לעבן צעשטערטן פּאַלאַץ איז געווען אַן איינשטאַטיק געמויערטע גע-ביידע, אַפנים אַן אַמאָליקע קאַמער — וווּ עס האָבן זיך די גאַנצע צייט, זינט מ'האַט ווידער געעפנט דעם לאַגער (אין 1944) ביז צו זיין ליקווי-דאַציע, — געפונען פון אָנהייב אַ 50 יידן בעלי-מלאכות, דער עיקר שניי-דערס, שוסטערס, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט ביים באַדינען די

נחמן בלומענטאל

דייטשע הענקער, וואָס האָבן דאָ, אין כעלמנאָ, סטאַציאָנירט און אָנגע-
פירט מיט דער גאַנצער אויסראַטונג-אַרבעט. פון די דאָ אָנגעזאַמלטע
מלבושים און סחורות האָבן זיי אויסגעקליבן דאָס בעסטע און עס געלאָזט
איבעראַרבעטן פאַר זיך און זייערע משפחות, וואָס האָבן זיך געפונען אין
דייטשלאַנד, וועמען מ'האַט איבערגעשיקט פון מזרח-פראַנט „ליעבעסגאַ-
בען“ פון שענסטן און בעסטן. אַזוי האָבן זיך די הענקער נוהג געווען אויך
אין אַנדערע מקומות.

ווען דער פראַנט האָט זיך דערנענטערט און מ'האַט זיך געריכט, אַז
דער לאַגער וועט היינט-מאַרגן אַריינפאלן אין די הענט פון דער זיך דער-
נענטערנדיקער רויטער אַרמיי, האָט מען אָנגעהויבן אַרויספירן די בעלי-
מלאכות, יעדע גרופע באַזונדער און זיי ליקווידירט. דאָס איז געווען אין
פרימאַרגן פון 18טן יאַנואַר 1945. ווען די איבערגעבליבענע האָבן דער-
זען, וואָס מ'טוט מיט זייערע חברים (מ'האַט די בעלי-מלאכות געהאַלטן
אין באַזונדערע צעלן). האָבן זיי געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, נישט גע-
לאָזט זיך אַרויספירן פון בנין; געהרגעט צוויי פון די דייטשע זשאַנדאַרן
און זיך פאַרבאָריקאָדירט אין שטיינערנעם בנין. די דייטשן האָבן אָבער
פאַרשפאַרט די טירן, נישט באַמיט זיך אַריינצורייסן אין בנין, און אים
אונטערגעצונדן פון דרויסן. אַזוי איז אָפגעברענט געוואָרן דער בנין (נאַר
די ווענט זענען פאַרבליבן) און אין איינעם מיט אים אויך די יידן, וואָס
זענען דאָרט געווען. ד"ה די צוועלף מחברים פון אונדזער ברייוו.

דאָס פאַרברענען הייזער מיט די מענטשן אין זיי, איז געווען אַ גוט
אויסגעפרוווט מיטל פון די דייטשן, נישט צו רייזיקירן מיטן אייגענעם
פחדנישן לעבן, נאַר אומברענגען דעם שונא פון דער ווייטנס אָן שום
ככנות פאַר זיך אליין. אַזוי האָבן זיי זיך נוהג געווען אין וואַרשעווער גע-
טאָ בעתן אויפשטאַנד; אַזוי אומגעבראַכט די העפטלינגען אין ראַדאָגאַש-
טשער (לעבן לאַדזש) געפענקעניש; די פאַרטיזאַנער-גרופע א"נ אַנילע-
וויטש אין די ווישקאָווער וועלדער, און אַזוי אין אַ סך אַנדערע מקומות.

אויפן אָרט פונעם לאַגער זענען געבליבן פיר פאַרסמאַליעטע ווענט
און צווישן זיי אַ הויפן קוילן, אַש און שטיקלעך כלים, וואָס דאָס פייער
האַט נישט באַוויזן צו פאַרלענדן; אייערנע הענטלעך פון רענצלעך, קור-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

פּערטן, אַרבעט־מכשירים און צווישן זיי די איינזערנע טיילן פון די ניי־מאַשינען, וואָס דאָס פּייער האָט נישט געקאָנט פאַרשלינגען. — אַלץ אויסגעמישט איינס מיטן אַנדערן, צוזאַמען מיט די גאַנץ און האַלב־פאַר־ברענטע גופים —

אַ שריד ופּליט פון אַ דייטשן אַרבעט־לאַגער.

פון דאַנען איז איינע פון די ניי־מאַשינען, האַלב פאַרשרפהט, גע־בראַכט געוואָרן צום פאַרריכטן קיין לאַדזש דורך אַ פּויער, וואָס האָט געהאַט געווען פונעם הפקר, וואָס איז געבליבן פון די יידן, וואָס היטלער («גע־לויבט איז גאַט, ער און נישט מיר, האָט אָפּגעטאַן פאַר אונדזערטוועגן דאָס שטיקל אַרבעט») האָט אומגעבראַכט. געבראַכט האָט ער זי צו אַ יידישן בעל־מלאכה, וואָס האָט זיך באַוווּזן נאָכן חורבן אויף דער פּוילישער ערד.

איצט קאָנען מיר שוין פאַרענטפּערן די פּראַגע, ווען איז געשריבן געוואָרן אונדזער צוואה.

דאָס זענען די לעצטע יידן אין כעלמנאָ; דאָס זענען די לעצטע טעג פון עקסיסטענץ פון לאַגער גופא — דאָס הייסט, בכּו, יאַנואַר 1945, אפּשר טאַקע דער לעצטער טאַג פון זיין עקסיסטענץ, דעם 18טן יאַנואַר 1945.

די יידן ווייסן, אַז ס'דערנענטערט זיך זייער סוף. קיין נייע טראַנס־פאַרטן יידן קומען שוין נישט אָן פון לאַנג. צי האָבן שוין פאַרפּעלט יידן אויף דער וועלט? — זיי הערן אויך נישט די קולות (דאָס אַרויספאַרן פון און צו דער אַרבעט) פון דער זאָנדערקאָמאַנדאָ, ד"ה אויך זיי זענען שוין נישט ביים לעבן; מעגלעך אויך, אַז אונדזערע לעצטע יידן, די צוועלף, האָבן אויך געהערט, ווי מ'דערשיסט זייערע מיטהעפּטלינגען, וואָס האָבן זיך אויך געפונען אין דעם בנין און אויך געאַרבעט פאַר דער געסטאַפּאַ. ווייט פירן די קרבנות האָבן שוין די דייטשן נישט באַוווּזן, געווען צו שפּעט און דערצו שוין קיין צייט נישט געהאַט. די סכּנה פון בלייבן אויפן אָרט איז שוין געווען צו גרויס.

געבליבן איז נאָר בלויז די לעצטע גרופּע, אונדזערע צוועלף יידן — זיי האָבן שוין נישט קיין שום אילוזיעס, אַז זיי קען נאָך עפּעס וואָס ראַ־טעווען. זיי בלייבט נאָר דאָס איינציקע: געבן צו וויסן דער וועלט, אַז דער

נחמן בלומענטאל

כוף זייערער דערנענטערט זיך. מיטן לעצטן געדאנק זענען זיי ביי דער ברייער וועלט און רופן צו נקמה.

מיר זעען אַט די צוועלף יידן, וואָס שטייען איינגעבויגן איבערן שריי-בער פון בריוו, העלפן אים ביים צוקלייבן אַ וואָרט. טרייבן אים אונטער, ער זאָל עס טאָן ווי צום גיכסטן און זיי דיקטירן אים איינציקווייז זייערע נעמען און די שטעטלעך פון וואָנען זיי שטאַמען — דאָס זענען דערביי-איקע ישובים, פון וואָנען מ'האַט זיי געשיקט אויף אומקום קיין כעלמנאָ. צוועלף איז זייער צאָל, צווישן זיי אַ טאַטע מיט אַ זון... וואַכטל יש-ראל, זון פון שמחה וואַכטל.

די צייט לויפט, די סכנה איז גרויס; דער מלאך-המוות שטייט שוין אויף דער שוועל פון זייער הויז. דערפון דער קורצער, געפרעסטער סטיל (קיין איבעריק וואָרט נישט!). אַלץ איבערגעגעבן אין געציילטע ווערטער: אי פון וואָנען די יידן-קרבות זענען געקומען, אי וואָס מ'האַט מיט זיי געטאָן (אַ מיאסער טויט). גאַנץ מעגלעך, אַז די מחברים אַליין האָבן גע-נוי נישט געוואָסט, וואָס מ'טוט מיט די יידן, ווי אַזוי מ'הרגעט זיי. זיי זע-נען פאַרשפּאַרט אין בנין און האָבן נישט קיין מעגלעכקייט צו באַגעגענען זיך מיט אַנדערע יידן און נישט צו זען, וואָס מ'טוט מיט זיי. און צום סוף דער רוף צו נקמה! עס בלייבט זיי נאָך איבער צו באַפרידיקן זייער לעכצן נאָך השארת-הנפש, שטעלן זיך אַליין אַ מצבה — דערפון די רשימה פון די נעמען; איבעריקנס, ווילן זיי דאָך צו וויסן טאָן אויך זייערע קרובים און באַקאַנטע, אפשר לעבט נאָך עמיץ פון זיי? אפשר אַ פריינט, אַ גואל; אפשר אַ טאַטע, צי אַ זון, וואָס וועט אַמאָל קדיש זאָגן נאָכן אומגעקומע-נעם, דערמאָנען אים. פון דער צווייטער זייט האָט דער דאָקומענט, דורך די נעמען, געוואָנען און פאַרשטאַרקט זיין היסטאָרישן (און יורידישן) ווערט. ס'איז נישט קיין אַנאַנימער דאָקומענט, עפעס אַ געשריפטס — אַן אחריות געשריבן, וואָס מ'קען צווייפלען אין זיין אויפריכטיקייט; דאָ האָבן יידן מיט זייערע נעמען און פאַרנעמען, מיטן אַנגעבן זייער וווינאַרט, געהתמעט דעם אמת פון זייער עדות. ווי אַזוי אַנדערש האָבן זיי דאָס געקענט טאָן אין יענעם מאָמענט?!

ס'איז צו באַוונדערן די באַזינונג און באַטראַכטקייט פון די פּראָסטע

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

יידן, וואָס האָבן געהאַט אין זיך אַזוי פּיל ישוב־הדעת, אַזוי פּיל פּאַר־
שטענדעניש פּאַר צייט און געשיכטע, אַז זיי האָבן געקענט איבערלאָזן נאָך
זיך — ממש אין לעצטן מאָמענט פון זייער לעבן, אַזאַ מין איידל, מיושב־
דיק, אינטעליגענט און ליטעראַריש שיין צונויפגעשטעלט ווערק אין אַ
געפרעסטן אינהאַלט.

מיר געפינען דאָ נישט קיין ווייגעשרייען, קיין וויינען איבערן אייגע־
נעם גורל, קיין באַקלאַגן זיך. וועמען וועט דאָס רירן? — טרוקענע פּאַקטן
זענען מער ראיות, ווי טרערן און זיפּצן. און דאָס האָבן אונדזערע שריי־
בער־העלדן דערפילט אין לעצטן מאָמענט פון זייער לעבן. איבעריקנס,
וואָס פּאַר אַ באַטייט האָט דאָ דאָס לעבן פון יחיד, פון פרט, ווען דאָס גאַנ־
צע פּאַלק איז אונטערגעגאַנגען? — אויך דאָס שטייט פּאַר די אויגן פון
אונדזערע לעצטע יידן.

עס פעלט אין דאָקומענט די דאַטע.

אפשר נישט באַוווּזן זי צוצושרייבן; אפשר זי פשוט נישט געוואוסט.
ווי אַזוי זאָלן יידן — פּאַרשפּאַרטע חדשים־לאַנג אין אַ קאַרצער, וואָס
זענען נישט די שיין פון דער וועלט, וויסן וואָס פּאַר אַ טאַג דאָס איז. מה
נפּקא־מינה? און נאָך דעם ווי די מחברים האָבן אַלץ וועגן זיך און אנדער־
רע איבערגעגעבן, בלייבט זיי נישט מער, ווי געזעגענען זיך מיט דער
וועלט. און אויך דאָ ווערן מיר נשתומם פון דער מאַראַלישער הויך פון
די מחברים: נישט זיי פּאַרשילטן די וועלט און די מיטמענטשן, וואָס האָבן
דאָך פּאַר זיי צוגעגרייט אַזאַ מין ביטערן גורל; פּאַרקערט, זיי געזעגענען
זיך מיטן האַרציקן ברידערלעכן „בלייבן געזונט“. און ערשט צום סוף,
נאָכן געזעגענען זיך מיט אַלע גוטע פּריינד און מיט דער גאַנצער וועלט,
דערמאָנען זיי זיך אין שונא און רופן צו נעמען אין אים נקמה. — „אויב
איר וועט איבערלעבן“, איז דער באַדינג צו נעמען נקמה. די מחברים
צווייפלען, צי די, צו וועלכע ס'איז געווען געווענדט זייער בריוו, וועלן
בכלל בלייבן לעבן; זיי צווייפלען, צי וועט בכלל נאָך ממשלת היטלער
בלייבן אַ זכר פון יידן אין אייראָפּע. זיי זענען, וואַרשיינלעך, אויך נישט
געווען זיכער, צי דער בריוו זייערער וועט בכלל צו עמיצן דערגיין, ווייל,
ווי אַזוי און וויפל האָט געפעלט, ער זאָל בכלל נישט אָפּגעפונען ווערן?

נחמן בלומענטאל

און וויפל אַזעלכע בריוו זענען טאַקע פאַרלוירן געגאַנגען אין כעלמנאָ גופא צי אין אַנדערע מקומות, און מיר האָבן זיי נישט אָפּגעפונען?! אפשר טאַקע צוליב אונדזער שולד! פון דעסטוועגן שרייבן זיי דעם בריוו; עס רייסט זיך פון זיי אַרויס די באַדערפעניש איבערצוגעבן ידיעות דער דרויסנדיקער וועלט, אָפּגעזעגענען זיך מיט די פריינד, אויב זיי לעבן, און צום סוף רופן צו נקמה פאַר דעם „מאוסן טויט“, וואָס ייִדן האָבן געליטן פונעם צוּרר היהודים. דער רוף איז אַ רוף פון מענטשן, וואָס לעבן שוין נישט, אַ רוף ווי פון יענער וועלט, אַ באַפעל, אַן אַנווייזונג פאַר אונדו לעבעדיקע; אַ ציוואה.

נישט לייכט איז אָנגעקומען אונדזערע ייִדן די קונסט פון שרייבן. מיר זעען, ווי געוויסע אותיות קומען נישט אַרויס, ווי ס'באָדאַרף צו זיין. שווערע אותיות! מיר זעען ווי ביים שרייבן דאָס רינגעלע, וואָס מאַכט „סאַמעך“, קלעקט די פעדער. זי איז נישט געוויינט צו אַזאַ האַנט-מלאַכה! נישט ווייניק מי האָט דאָס דעם שרייבער געקאַסט אַנצושרייבן דאָס אַליק, אָבער זיין פליכט, זיין נאַציאָנאַלע אויפגאַבע, האָט ער געטאַן — זיכער נישט פאַר זיך, נייערט פאַר אונדו.

און נאָכן אַנשרייבן דעם בריוו און נאָכן אָפּגעזעגענען זיך מיט דער וועלט, זענען זיי אַוועק פון דער וועלט מיט אַ געפיל פון גענוג-טואונג, סיפּוק... זיי האָבן נישט קיין טענות צו דער וועלט. אַזוי איז זי; נאָר וואָס דען? מיט אייגענע כוחות דאַרף מען זי בעסער מאַכן, מיט אייגענע כוחות קעמפן קעגן שלעכטס; נישט וואַרטן אויף קיין ניסים, נישט וואַרטן עמיץ זאָל פאַר אייך די זאַך טאָן — אויך דאָס איז פאַרבאָהאַלטן אין דער צוואה. נקמה דאַרפן נעמען די, וואָס האָבן געליטן, אויך די תּורה גיבן אונדו אַי-בער די פּראַסטע ייִדן, די לעצטע פון טויטנלאַגער כעלמנאָ.

**

ווען מיר לייענען דעם דאָזיקן בריוו צום וויפלסטן מאל, דערמאַנען מיר זיך אין אַ פּריעדליקער ענלעכער דערשיינונג, וואָס ס'האַט אונדו אַי-בערגעלאָזט די אַלטערטימלעכע געשיכטע פון גריכנלאַנד. דריי הונדערט

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

מענטשן פון ספּאַרטאַ זענען געקומען צו הילף אַטען, ווען זי איז געוואָרן באַפֿאלן דורכן אַכזריותדיקן און אַנצאַליקן פּערסישן שונא. די ספּאַרטאַנער באַזעצן דעם ענגן דורכגאַנג צווישן די הויכע בערג, טערמאַפּיל, און קעמפּן ביז צו לעצט; אַלע פֿאלן ביים פּאַרטיידיקן גריכנלאַנדס פּרייהייט און דעם אייגענעם כבוד. נאָר פֿאַרן אומקום קריצן זיי אויס אויף די ווענט פון די בערג אַ ווענדונג צום דורכגייער, ער זאָל איבערגעבן אין זייער היימ-שטאַט, אַז זיי זענען טאַקע אַלע געפֿאלן, אָבער זיי האָבן דערפֿילט זייער פליכט ביז צום סוף... אַ שיינע און דערהויבענע לעגענדע.

אַזאַ מין ווענדונג איז אויך אונדזער צוואה פון די יידן אין כעלמנאָ, מיטן אונטערשייד, וואָס די ספּאַרטאַנער זענען געווען קעמפּער, געשיקט אויפן פּראָנט, בעת אונדזערע יידן — פשוטע אַרבעטער, וואָס די מלאכה פון הרגענען מענטשן איז זיי געווען פּרעמד, אָבער נאָכגייענדיק דעם נאָ-טירלעך איינגעבוירענעם אינסטינקט, האָבן זיי אויך דאָס געטאָן, ווען די אומשטענדן האָבן זיי דערצו געצווונגען.

און נאָך אַן אונטערשייד: אונדזער צוואה איז נישט קיין לעגענדע.

**
**

צי האָט די דאָזיקע בריוו-צוואה אויך אַ ליטעראַרישן ווערט? אין ליכט פון אויבן-געזאַגטן איז אין דעם נישטאַ קיין צווייפל. איבעריקנס, איז גענוג דאָס לייענען אַליין פון דער צוואה מיט דער געהעריקער פֿאַר-שטענדעניש און צוגאַנג, וואָס יעדעס קונסטווערק פֿאַרלאַנגט (און נישט קיין סענסאַציע-ליטעראַטור!), כדי צו זוערן פון איר באַאיינדרוקט, ווי פון יעדער גרויסן קונסטווערק. איר ווערט באַאיינפלוסט און מאַראַליש דער-הויבן פיל מער, ווי פון נישט איין גרויס און וואָגיק קונסטווערק.

געטהע האָט אַמאָל געזאָגט, אַז „דער מקור פון עכטער קונסט ליגט אין דעם אַנטקעגנשטעלן זיך פונעם יחיד קעגן די צעשטערנדיקע כוחות פונעם כלל“. צי פֿאַסט נישט די דאָזיקע דעפיניציע פונעם גרעסטן דיי-טשן דיכטער צו דעם דאָקומענט, וועלכער איז אונדז איבערגעלאָזט גע-

נחמן בלומענטאל

וואָרן פון צוועלף (א סימבאָלישע ציפּער!) ייִדישע פּשוטע האַרעפּאַשני-
קעס פון יענע גרויסע און שוידערלעכע צייטן?!

און דו שטייסט פאַר דעם דאָקומענט, ווי פאַר אַ ווּנדערלעכער נאַטור-
דערשיינונג, און דו פּרעגסט זיך: ווי אזוי האָבן צוועלף ייִדישע בעלי-
מלאכות פון די קליינע פּוילישע פּראָווינק־שטעטלעך געקענט זיך דער-
הויבן צו אַזאַ הויכער קינסטלערישער, ליטעראַרישער און מאַראַלישער
מדרגה?

דו שטייסט און דו ווּנדערסט זיך: ווי אזוי האָבן זיי דאָס דערגרייכט?!

III

ב ע ל ז ש ע ז

בעלזשעץ

פון אלע טויטן-לאַגערן, וואָס האָבן עקסיסטירט אונטער דער דייטשי־שער אַקופאַציע, איז אפשר דער אימהדיקסטער, וואָס איז געווען אין בעלזשעץ. איך ווייס נישט, צי קאָן מען זיך אזוי אויסדריקן; איך ווייס אויך נישט, צי לאָזן זיך און צי מעג מען בכלל די טויטן-לאַגערן גראַדוירן: שרעקלעך, שרעקלעכער אאז"וו. וואָס קען דען זיין ערגער פון טויט? און וואָס קען דען זיין שרעקלעכער פון אַ דייטשן טויטן-לאַגער? — און פון דעסטוועגן — — —

ביים אַריינטראַכטן זיך אין די געשיכטעס פון די דייטשע טויטנלאַגערן, ביים אַפּוועגן דעם באַזונדערן מהות פון יעדן פון זיי, כאַפט אַן אַ באַזונדערער ציטער, ווען מ'קומט צו צום קאַפּיטל בעלזשעץ. נישט דער-פאַר, ווייל אין דעם לאַגער זענען אומגעקומען מער מענטשן; אין דעם פּרט קען זיך בעלזשעץ נישט פאַרגלייכן מיט אַשוויענטשים צי טרעבלינקע-קע. אויך נישט צוליב דעם, וואָס אין דעם לאַגער זענען די מענטשן גע-הרגעט געוואָרן צוויי צי דריימאַל. אַזאַ מעטאָד פון הרגענען האָט נאָך די דייטשע פאַרניכטונגס-וויסנשאַפט ביז דעמאָלט נישט געהאַט באַוויזן אויס-צוגעפּינען.

בעלזשעץ ווירקט אויך נישט מיט דעם, וואָס ס'אונטערשיידט זיך פון אנדערע לאַגערן מיט באַזונדערע אופנים פון מאַסן-הריגות. ניין, אין דעם לאַגער האָט מען, ווי אין סאַביבאָר, צי אין טרעבלינקע, געסט מענטשן אויף אַ גאַנץ פּשוטן און נאַרמאַלן פאַר יענער צייט אופן, — נעמלעך, מיט די גאַזן וואָס ס'גיבן אַרויס דיזל-מאַטאָרן געטריבן מיט בענזין.

בעלזשעץ אונטערשיידט זיך אויך נישט מיט דעם, וואָס אין אים איז די אכזריותדיקייט פון די דייטשן דערגאַנגען צו עפעס גאַנץ נייע ביז דע-מאַלט אומבאַקאַנטע פאַרמען. ניין, די מעטאָדיק פון הרגענען מענטשן אינ-דיווידועל אין יעדן טויטן-לאַגער איז געווען אַזאַ פאַרשיידנאַרטיקע און

נחמן בלומענסאָל

אַזאָ דערפּינדער־ישע, אַז אין דעם פּרט לאָזט זיך נישט דורכפירן קיין שום פּאַרגלייך. יעדער לאָגער איז אַ תּהום פּאַר זיך. טאָ, וואָס וועסטו דאָ פּאַר-גלייכן? און ווי ס'האַט זיך אויסגעדריקט איינער פּון די ווינציקע, וואָס האָבן אַזאָ לאָגער דורכגעמאַכט און על-פי נס ניצול געוואָרן, איז יעדער "העפּטלינג" אומגעקומען אויף אַן אַריגינעלן, באַזונדערן, אינדיווידועלן אופּן.

און מען דאַרף נעמען אין אַכט, אַז אומגעקומען זענען דאָך מיליאָנען, טאַקע מיליאָנען. ווייסט איר וואָס דאָס באַטייט?!

בעלזשעץ ווירקט אויף אונדז דערמיט, וואָס מיר ווייסן כמעט גאַר נישט וועגן דעם לאָגער. און מיר ווייסן נישט דערפּאַר, ווייל פּון דאָרט איז קיינער נישט אַרויס לעבעדיק, אַ חוץ איינעם...

אַט האָט מען עפעס אין אַ פינצטערן מקום דערשטיקט צום טויט עט-לעכע הונדערט מענטשן און שאַ-שטיל, מען ווייסט נישט, מען רעדט נישט וועגן דעם, נישטאָ קיין זכּר, קיין סימן דערפּון וואָס ס'איז פּאַרגעקומען. און אַט די סודותדיקייט ווירקט שוידערלעכער פּון אַלץ.

לאַמיר נעמען אַנדערע טויטן-לאָגערן און זיי אויספרווון פּון דעם קוק-ווינקל: אַשוויענטשים. נאָך דער באַפּריינג האָבן זיך אַפּגעפּונען עטלעכע טויזנט לעבעדיקע יידן וואָס זענען דאָרט געווען — אַ לענגערע צי אַ קור-צערע צייט, — און געבליבן לעבן, ווייל... דער דייטש האָט זיי נישט באַ-ווזן צו פּאַרטיליקן. טייל געבליבן טאַקע אויפּן אַרט, אין לאָגער. אַנדערע שיינע עטלעכע טויזנט האָבן דורכגעמאַכט דעם לאָגער און פּריער אַרויס-געשיקט געוואָרן דורכן דייטש אין אַנדערע לאָגערן און דאָרט געבליבן לעבן. אייניקע — זייער ווינציקע, איז געלונגען צו אַנטלויפּן אינעם וועג. אַט די אַלע לעבגעבליבענע דערציילן אונדז, באַשרייבן זייער פּיין, שרייען אויס פּאַר גאַר דער וועלט זייער ווייטיק, פּון וואָס מ'קען לערנען וואָס עס איז אַזוינס געווען אַשוויענטשים. און דאָס איז אַ שטיקל נחמה. אַז אַך און וויי צו אַזאָ נחמה, אָבער פּאַרט אַ זכּר.

טרעבלינקע: פּון דעם לאָגער זענען געבליבן לעבן אַ פּופּציק יידן. יידן, וואָס זענען ס'רוב געווען אַנטיילנעמער אין טרעבלינקער זיגרייכן אויפשטאַנד, וואָס האָט צעשטערט דעם לאָגער. די העלדישקייט פּון די

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

לעצטע „מאָהיקאַנער“ האָט געוואָרפֿן אַ העלע שייַן אויף דעם מאַרטירער־וועג פֿון הונדערטער טויזנטער ייִדן. דער אויפשטאַנד האָט דאָס באַשיינט, אַזוי צו זאָגן, די פינצטערניש פֿונעם אומקום. מיר זעען אויפֿן קבר פֿון טרעבלינקע די העלדן־גלאַריע פֿון די קעמפֿער־מאַרטירער.

און דאָס איז אַ טרייסט...

דאָס זעלבע לאַזט זיך זאָגן וועגן לאַגער סאַביבאָר, וואָס פֿאַרנעמט אַ קלענערן אָרט לויט דער צאָל קדושים. אויך אין דעם לאַגער איז אויסגע־בראַכן אַן אָפענער רעוואַלט, וועלכער האָט גורם געווען דעם טויט פֿון אַ צענדליק דייטשע הענקער און אַזוי האָט זיך אַ טייל פֿון די אויפשטענד־לער געראַטעוועט פֿון טויט. זיי זענען דערנאָך ס׳רוב אומגעקומען, אָבער פֿאַרט לכל־הפחות עטלעכע צענדליק פֿון זיי לעבן נאָך ביז הייַנטיקן טאָג, אַ גרויסע טייל פֿון זיי אין ישראל.

און פֿון טויטן־לאַגער כעלמנאָ האָבן זיך נאָך בשעת דער וועלט־מלח־מה אַרויסגעריסן געציילטע ייִדן, וואָס זייער עדות־זאָגן איז אַריבער די גרענעצן פֿון דייטשלאַנד און „אַלאַרמירט“ די וועלט וועגן דעם לאַגער. אין פּוילן זענען אויך געבליבן נאָך דער מלחמה געראַטעוועטע דריי ייִדן, מיט וועלכע מיר איז אויסגעקומען צו ריידן. וועגן כעלמנאָ גיבן אויך אי־בער פֿרטים פֿאַליאַקן, וואָס האָבן געלעבט נישט ווייט פֿונעם לאַגער. אויך דאָרט איז געווען צום סוף, אין לעצטן מאָמענט, אַ שטיקל מרידה. און די „לעצטע“ דריי ייִדן פֿון כעלמנאָ געפינען זיך הייַנט צו טאָג אין ישראל (איינער געשאַסן, אָבער נישט ביז צום טויט). איז וואָס־נישט־וואָס ווייסן מיר וועגן דעם לאַגער... און אָט דאָס וויסן אַליין איז אַ שטיקל נחמה... „זאָל כאַטש די וועלט דערפֿון געווייר ווערן“, איז דאָך געווען דער לעצ־טער ווונטש פֿון אַלע אונדזערע אומגעקומענע.

און בעלזשעץ! פֿון גאַנצן לאַגער איז געבליבן לעבן ביז צו דער באַ־פֿרייונג (צי לעבט ער נאָך?) נישט מער — אויף וויפֿל איך ווייס, ווי איין איינציקער עדות; איין איינציקער מענטש פֿון די הונדערטער טויזנטער, וואָס זענען דורכגעגאַנגען דורך דעם לאַגער, איז געבליבן ביים לעבן. טאָ פֿון וואַנען זאָלן מיר שעפֿן אונדזערע ידיעות וועגן דעם לאַגער, און אויך

נחמן בלומצנטאל

די שכנים פון דעם לאַגער, וואָס איז געווען אָפּגערוקט אין אַ זייט, ווייסן און געדענקען כמעט גאַר נישט...

און צום סוף, וואָס איז איבעריקנס אַ פּועל־יוצא פון די צוויי אויבן־געבראַכטע פּאַקטן, קענען מיר אויך נישט די נעמען פון די בעלזשעצער מערדער און מיר קענען זיי אויך נישט צוליב דעם אָפּזוכן, און דאָס איז גורם, אַז מיר קענען פון זיי אויך נישט באַקומען קיין ידיעות וועגן דעם, וואָס איז געווען. אַגב, דערמאַן איך זיך, אַז אייניקע פון די אַשוויענטשי־מער מערדער זענען עטלעכע מאָל געמשפּט געוואָרן דורך די פּוילישע גע־ריכטן. אויף איין משפּט זענען אויף דער באַשולדיקונג־באַנק געזעסן פּער־ציק דייטשן מיט אַ מאָל! פון זיי אַליין האָט מען דאָך געקענט שפּען קוואַלן מיט פּאַקטן, הגם, פּאַרשטייט זיך, דעם פּולן אמת האָבן זיי נישט געוואַלט און נישט געקענט איבערגעבן. העכער זעקס הונדערט פּאַרברעכער פון דעם לאַגער אוישוויץ האָבן דורכגעמאַכט אַ משפּט, און אַ טייל וואַרטן נאָך אויף דער ריי.

און בעלזשעץ? — קיין עדות, קיין באַשולדיקער, דעריבער טאַקע אויך נישט קיין באַשולדיקטער, קיין פּאַרברעכער! די אַרבעט איז דאָ אַפֿ־געטאַן געוואָרן בשתיקה, מיט דער דייטשער פּינקטלעכקייט, גענויקייט און פּולשטענדיקייט, פשוט צום שטוינען! פּולשטענדיק איז געווען די פּאַרניכטונג פון יידן אין דעם לאַגער, פּולשטענדיק זענען באַזייטיקט גע־וואָרן די סימנים פון מאָרד, און דאָס וואָס דעם פּאַרברעכער איז די אַר־בעט אַזוי פּיל געלונגען, אַט דאָס טוט צום מיינסטן וויי; איך רייך שוין נישט וועגן שפּורלאָזן אומקום פון די הונדערטער טויזנטער.

וועגן דעם אָנהייב־פּעריאָד פון דער טעטיקייט אין דעם לאַגער, שרייבט ד״ר עמנואל רינגעלבלום אין זיינע נאָטיצן מיט דער דאָטע פון 10טן יוני 1942: „אויב לכתחילה האָט מען דערשאָסן טויזנטער יידן אין מיטן שטאַט אָדער הינטער דער שטאַט, ווערט עס לעצטנס געטאַן לויטן פּאַלגנדיקן פּלאַן: די נישט־פּראָדוקטיווע עלעמענטן, קינדער ביז 10 יאָר און זקנים איבער 60 יאָר, ווערן פּאַרלאָדן אין פּלאַמבירטע וואַגאַנען, וואָס ווערן געהיט דורך אַ דייטשער מאַנשאַפּט, און אוועקגעפּירט אין אַן אומ־באַקאַנטער ריכטונג, געוויינלעך איז עס אין דער ריכטונג פון בעלזשעץ.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

ווי עס בלייבט נישט קיין שום שפור פון די אויסגעזידלטע יידן. דער פאָקט, אַז ביז היינט איז קיינעם נישט געלונגען צו ראַטעווען זיך פון דעם טויטנלאַגער אין בעלזשען, אַז ביז היינט איז נישטאָ קיין איין יידישער אָדער פּוילישער עדות פון דער פּאַרניכטונגס-אַרבעט, וואָס ווערט אָפּגע-טאָן אין בעלזשען, איז דער בעסטער סימן, ווי שטאַרק עס ווערט געזאַרגט דערפאַר, אַז די ידיעות זאָלן נישט מפורסם ווערן צווישן אייגענע... אויף דעם זעלבן קלאַנג זיך אויך אַנדערע שרייבער פון יענע צייטן, און דאָס זעלבע קענען מיר באַשטעטיקן אויך היינט צו טאָג. צוואַנציק יאָר נאָכן ענדגילטיקן ליקוידירן דעם לאַגער דורך די דייטשן גופא. וועגן דעם לאַגער האָבן מיר אויך כמעט גאַר נישט קיין דייטשע דאָ-קומענטן; אַ סך ווינציקער, ווי פון יעדן אַנדערן באַזונדער. אָבער וואָס ווייסן מיר יאָ וועגן דעם לאַגער?

קודם-כל: אין בעלזשען זענען געווען אין צוויי פאַרשיידענע צייט-אַפּשניטן — צוויי באַזונדערע טיפּן לאַגערן. אין דער ערשטער צייט, סוף 1939, אָנהייב 1941 — איז דאָ געווען אַן א"ג אַרבעט-לאַגער, אָדער ריכ-טיקער: לאַגערן אין דער אַרומיקער סביבה אונטער איין אַנפירונג, ווי אין בעלזשען. אָהער האָט מען געשיקט אויף אַרבעט יידן, קודם-כל פון באַענטן לובלינער קרייז. עס האָבן זיך אָבער אויך דאָ געפונען יידן פון וואַרשע און פון ראַדעם. די יידן האָבן געוויינט אין פאַרשיידענע באַראַקן און געווען באַשעפטיקט דער עיקר ביים גראַבן לאַנגע און ברייטע גרי-בער קעגן טאַנקען. בעלזשען איז דאָך געלעגן אויף דער דעמאָליטיקער גרענעץ צווישן צוויי „אינטערעסן-געביטן“: גענעראַל-גובערנעמענט און ראַטן-פאַרבאַנד. און די דייטשן האָבן זיך שוין דעמאָלט אָנגעהויבן גרייטן צו דער שפּעטערדיקער מלחמה מיטן סאָוועטן-פאַרבאַנד. אַנדערע ווידער גרופּעס יידן זענען דאָ געווען באַשעפטיקט ביי לאַנדווירטשאַפטלעכע אַר-בעטן, אין דער מיל, ביי באַן-אַרבעט אאז"וו.

אין די לאַגערן האָבן יידן געאַרבעט, ווי אין אַ דייטשן לאַגער אין דער ערשטער „גוטער“ צייט. דער ייד איז פאַרשוואַרצט געוואָרן פון דער אַרבעט, אָן צו באַקומען עפעס געצאָלט; וועגעטירט אין הינטישע באַדינ-גונגען, אָבער, זוי זאָגט אַ ייד: „אַן סכּנה“. די יודנראַטן פלעגן צושיקן

פון צייט צו צייט פעקלעך. דייטשן האָבן גענומען „אין יד“ און די יידן האָבן גערן געגעבן: „ער נעמט — איז עס דאָך אַ גוטער סימן“. און טייל מאל האָט עס טאָקע געהאַלפן: אַ ייד איז פון דער אַרבעט באַפרייט גע- וואָרן! אַפילו דער בלוטיקער גלאַבאָטשניק, וואָס האָט אָנגעפירט מיט דער גאַנצער אויסראַטונג פון די יידן אין גענעראַל-גובערנעמענט, האָט פאַר 40.000 גילדן באַפרייט פון לאַגער אַ פאַר הונדערט יידן, ס'רוב פון זא- מאַשטש. אזוי גיט איבער דער געוועזענער פאַרזיצער פון יודענראַט אין זאַמאַשטש און אויף דעם איז אויך מרמז אַ דייטשער דאָקומענט. יידן, הייסט עס, האָבן זיך ווי נישט איז אַן עצה געגעבן. און אויב עמיץ איז טאָקע אוועקגעפאַלן אין לאַגער, איז עס אויך געווען אַ גאַנץ נאַרמאַלע דערשיינונג אין אַ דייטשן אַרבעט-לאַגער: מ'איז געשטאַרבן פון די קלעפּ, מ'איז אומגעקומען פון די „נאַרמאַלע“ — אין אַזעלכע דייטשע באַדינגונג- גען — עפידעמיעס, וואָס האָבן דאָרט כסדר אָנגעהאַלטן. מ'איז אויסגע- גאַנגען פון הונגער, אַלץ לויט דער דייטשער אַרדענונג. אַבער גאַז-קאַ- מערן, קרעמאַטאַריעס — האָט מען אַפילו אין די פינצטערסטע מחשבות פון יענער צייט נאָך נישט געזען. ס'האָט נאָך דעמאַלט געהערשט די „גיל- דענע צייטאַלער“ פון דער דייטשער אַקופאַציע.

אַז די אַלע גרוילטאַטן זענען נישט געווען קיין צופאַל און אַז אַפילו די דייטשע צענטראַלע מאַכט האָט אָנגעפירט מיט אַט דער „אַרדענונג“ און גענוי געוויסט וועגן אַלץ וואָס קומט פאַר אין די לאַגערן, קען מען כאַטש זען פון פּאָלגנדיקן זייער באַלערנדיקן עפיוזאָד: אויף אַן אַנפראַגע פון דער רעגירונג פון ג. ג. (גענעראַל-גובערנעמענט) אין קראַקע צום לובלינער גובערנאַטאַר, אויף וועמענס טעריטאָריע בעלזשעץ האָט זיך געפונען, צי דער לאַגער עקסיסטירט נאָך און וואָס עס הערט זיך דאָרט, האָט מען אַמטלעך געענטפערט (דעם 21סטן אַקטאָבער 1940), אַז מ'קען נישט דערגיין קיין טאַלק! אַז מ'האָט פון דאָרט צוריקגעשיקט אַ גרעסערע צאָל יידן, נאָר דערפאַרן צום ציל איז נישט מער ווי אַ העלפט, וווּ די אַנדער העלפט איז אַהינגעקומען — ווייסט מען נישט. ס'איז דאָך נישט מעג- לעך — פילאַסאָפירט דער געהעריקער דייטשער רעפערענט, ספּעציאַליסט פון אַזעלכע ענינים, — אַז מ'זאָל האָבן אַזאַ גרויסע צאָל אויסגעשאַסן

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

אויפן וועג! נישט אַנדערש — איז דער זעלבער מחבר זיך משער, עמיץ האָט די יידן באַפרייט פאַר... געלט. אָבער דאָס, שטרייכט ער אונטער, איז נישט מער ווי אַ סברה. בקיצור, ווי עס דריקט זיך אויס דער מחבר פון דעם באַריכט — דאָס אַלץ, וואָס עס קומט דאָרט פאַר, קען מען באַ- צייכענען מיט איין וואָרט: „צירקוס“. טאַקע באמת אַ שיינע געשיכטע! מ'שיקט אַרויס 900 יידן און עס דערפאַרן בלויז 500! פאַרן דייטשן „אַר- דענונגס-ליבנדיקן שכל“ איז עס טאַקע נישט מער, ווי אַ פריילעכע גע- שיכטע, אַ שפּאַס, אַ צירק! כאַ, כאַ, כאַ!

און מיר האַלטן דאָך ערשט ביים סוף פון יאָר 1940.

אָבער סוף-כל-סוף איז טאַקע דער אַרבעט-לאַגער אין בעלזשעץ ליך- ווידירט געוואָרן. די יידן זענען צוריקגעשיקט געוואָרן,¹⁸ אָבער נישט אַלע זענען אַהיים געקומען; ווער ס'איז פאַרפאַלן געוואָרן אונטערוועגס און ווער ס'איז נאָך פריער אויפן אָרט אומגעקומען. די יידן אין לאַגער האָבן

---

¹⁸ די צוריקגעקומענע פון דעם לאַגער קיין וואַרשע זינגען דאָ לידער וועגן בעלזשעץ. בעלזשעץ זעט דאָ אויס ווי אַ מקום-פורעניות, אַ גיהנום, אַ שרעק-נאַמען (דאָס איז די צייט, ווען מ'קען נאָך נישט טרעבלינקע, דעם „קבר פון וואַרשעווער יידנטום“, וואָס איז אַנטשטאַנען פיל, פיל שפעטער און נישט בעלזשעץ פון דער שפעטערדיקער תקופה!). פון די לאַגעריסטן ווערן די לידער איבערגענומען דורך די פילצאָליקע אין וואַרשעווער געטאָ הויף-זינגער, וואָס זענען אין לאַגער נישט געווען, און וואָס צעטראָגן דעם גרויל פון דעם לאַגער איבערן גאַנצן געטאָ, ווי אַמאָל מיט יאָרן צוריק די לידער וועגן קעשעניווער פאַגראַם; וועגן די אַקראַזנער פאַגראַמען פון פעטלירעס באַנדעס אאז"וו.

פאַרשטייט זיך, אַז אין דער געגעבענער סיטואַציע קען מען נישט אָנגעבן, וואָס האָבן די לאַגעריסטן געבראַכט פון בעלזשעץ און וואָס זיי האָבן מוסיף געווען, צי געענ- דערט דורך די הויף-זינגער, וואָס ס'איז געשאַפן געוואָרן אין לאַגער גומא אין וואָס אוי- סער אימ. לידער-טעקסטן וועגן בעלזשעץ, דעם אַרבעט-לאַגער, וואָס ס'איז אַ ספק צי זיי זענען טאַקע בעלזשעצער לידער, האָבן זיך אָפּגעהיט פון יענער צייט; דער עיקר זענען זיי פאַרצייכנט געוואָרן טאַקע אין וואַרשעווער געטאָ.

צו דעם ענין וועלן מיר זיך נאָך אומקערן, ווען מיר וועלן שרייבן וועגן די ליי- דער פון דער ערשטער אָקופאַציע-תקופה, וועגן דער „רויקערער“ צייט. איצט פאַר- נעמען מיר זיך דערהויפּט מיט דער צווייטער תקופה, מיט דער ליטעראַטור פון די טויטן-לאַגערן.

נחמן בלומענטאל

די אַרבעט פאַרענדיקט. דער פעסטונג-וואַל קעגן ראַטנפאַרבאַנד איז אויפֿ-געשטעלט געוואָרן (טיילווייז זעט מען אים נאָך ביזן היינטיקן טאָג (1948), און מ'וואַרט אויפן מאַמענט, ווען מ'וועט אַליין אָנפאַלן אויפן ראַטנפאַר-באַנד. דערווייל גייטיקט מען זיך נישט אין קיין יידן, נישט אין זייער אַר-בעט, נישט אין זייער נאַענטקייט און נישט אין דער נאַענטקייט פון קיין שום מענטשן. ס'איז קריגס-געביט! ס'איז אַ מיין הפסקה, אַן אויסנעמעניש. די צוגרייטונג-אַרבעטן צו אַ נייער מלחמה זענען פאַרענדיקט. מ'וואַרט נאָר אויף אַ גינסטיקער צייט און אויפן געהעריקן סיגנאַל. פון דער צוויי-טער זייט איז נאָך צו פרי אַנצוהייבן מיט דער פאַרניכטונג פון די יידן. איבעריקנס, האָט מען אין דעם מאַמענט קיין צייט נישט דערצו. נישטאַ קיין קאַפּ! זאָל נאָר די מלחמה מיטן ראַטנפאַרבאַנד זיך גיך און גליקלעך פאַרענדיקן, וועט שוין זיין צייט אויף אַלץ. זאָלן יידן געניסן פון דער קליינער הפסקה. דאָס נוצט אויך צום שפּעטערדיקן ציל: זי שטילט איין די יידן, פאַרבאַרט זיי. אַנטלויפן וועלן זיי דאָך אויך נישט. נישטאַ ווהיין. האָט מען טאַקע דעם לאַגער אין בעלזשעץ (זיין אָפיציעלער נאָמען איז: AL (Arbeitslager) Belzec. אויפגעלייזט און די יידן אָפּגעלאָזן).

ס'איז סוף 1940, אָנהייב 1941.

און אַט ברעכט טאַקע אויס די מלחמה מיטן ראַטנפאַרבאַנד (דעם 22סטן יוני 1941). די דייטשע אַרמיי האָט אַ שפּאַר געטאָן אויף מזרח און מיט אירע חיילות פאַרפלייצט ריזיקע שטחים.

די דייטשן זענען מצליח. זיי גייען מיט ריזיקע שריט פאַרויס. עס קומט דער זעניט פון זייערע דערגרייכונגען אויפן פראַנט. די קאַמפּסגע-ביטן זענען: מאַסקווע, קאַווקאַז, טויזנטער קילאָמעטער פון דייטשלאַנד. דער דייטש — דערגרייכנדיק דעם הויכפונקט פון זיינע קאַמפּ-דערפאַלגן, האַלט, אַז ער האָט שוין געזיגט, און ער נעמט זיך ענדגילטיק צו לייען דאָס „יודענפראַבלעם“, כדי פטור ווערן איין מאָל פאַר אַלע מאָל פונעם איבערלעבן שונא. און אויב ס'וועט געלינגען צו באַזיגן דעם אויסערלעכן שונא, ווער וועט דעמאָלט קענען זיך אַנטקעגנשטעלן דעם טויזנטיאָריקן ריידן און מ'הייבט אָן בויען טויטן-לאַגערן. קודם-כל אין כעלמנאָ, דערנאָך אין בעלזשעץ, דערנאָך...

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

יאָ אָבער פאַר וואָס דווקא אין בעלזשעץ?

איך מיינ, אז דאָ האָט געווירקט נישט נאָר די גינסטיקע געאָגראַפישע לאַגע, אין וואָס ס'נייטיקט זיך אַ טויטן-לאַגער, און אָפּגערוקט ווינקל, פאַר-וואַקסן מיט ביימער, נישט ווייט פון אַ באַן-קאַמוניקאַציע אַאז"וו. סוף-כל-סוף אַזעלכע באַגינסטיקטע דורך דער נאַטור אַליין (!) ערטער קאָן מען געפינען אַ סך. עס פעלן נישט אויף גאַטס וועלט ערטער, וואָס זענען ווי ספּעציעל באַשאַפן געוואָרן אויף פאַרוואַנדלט צו ווערן אין... טויטן-לאַ-גערן.

איז דאָך טאַקע אַ שאלה, מיט וואָס האָט בעלזשעץ זוכה געווען אַזוי נתעלה צו ווערן?

איך רעכנ, אז דאָ האָט געמוזט שפּילן אַ ראָל עפעס מער, ווי די נאַ-טור גופא, עפעס מער וויכטיקערס פאַרן דייטש, — נעמלעך, די עקאָנאָ-מישע זייט פון פּראָבלעם, די דייטשע שפּאַרזאַמקייט. אין בעלזשעץ זענען דאָך שוין געווען גרויסע אָפענע, נאָך נישט פאַרשאַטענע ברייטע גריבער, וואָס זענען אַמאַל (צוריק מיט אַ יאָר, אַנדערהאַלבן) געבויט געוואָרן קעגן סאָוועטישע טאַנקען; אָבער היינט, ווען דער זיגרייכער מאַרש איז אַוועק גאָר ווייט, אויף טויזנטער קילאָמעטער ווייט, זענען דאָך די גריבער גע-בליבן ליידיק, אָן אַ פאַרווענדונג. שטייען זיי מיט אָפענע מיילער, די אומ-נייטיקע באַשעפּענישן און דאַרשטן נאָך זייערס. אַזוי פיל מי און אַרבעט אין זיי אַריינגעלייגט און דאָ... „נוצלאַז“.

האָט דער דייטשער מוח געטראַכט און געטראַכט און — געפונען! מ'וועט דאָ בויען אַ טויטן-לאַגער, אַ האַלבע אַרבעט איז דאָך שוין אָפּגע-טאָן געוואָרן, די גריבער וואָס שטייען גרייט, וועט מען קענען נוצן ווי קברים פאַר די גופים פון די פאַרגאַזטע. וועט עס זיין אי עקאָנאָמישער, אי „שנעלער“, אי פיינער. מיט אַלע מעלות. וועגן צווייטן טייל פון דער אַרבעט לוינט זיך אַפילו נישט צו טראַכטן, ס'איז ממש אַ קלייניקייט, ווייל וואָס פאַר אַ באַטייט קאָן האָבן פאַר דער גרויסער דייטשער קריגסמאַשין דאָס אַהער ברענגען מיט צוגן פון דער נישט ווייטער סביבה אַ פאַר הונד-דערט טויזנט יידן און זיי אויף אַ מעכאַנישן, אינדוסטריעלן אופן אומ-ברענגען?

נחמן בלומענטאל

אויך דאָס איז אַ קריגס־וויכטיקער ענין און מוז אין דער ערשטער ריי דערליידיקט ווערן. און אזוי איז טאַקע געשען. די גריבער האָבן — לויטן דייטשן וועלטבאַנעם, באַקומען זייער תיקון... און בעלזשעץ איז ווי־דער נתגלה געוואָרן. און גלייכצייטיק ווי דערהויבן געוואָרן; נאָך מער געטלעכער, ווי געווען.

פון אַן אַרבעט־לאַגער, וווּ די טויט־פּראָדוקציע איז אַ דעטאַלירטע, נאָר פאַר יחידים, — ווערט עס אַ טויטן־לאַגער, אַ מאַסן־פּראָדוקציע, אַ גרויסע „מאַסן־אונטערנעמונג“ (אַ דייטשער טעכנישער אויסדרוק). דער אַרבעט־לאַגער האָט צוגעגרייט דעם באַדן. געווען ווי אַ מין פּראָלאַג.

דער הויכפונקט פון דער אונטערנעמונג וועט ערשט קומען. אין מערץ 1942 איז שוין דער טויטן־לאַגער פאַרטיק. קיין בעלזשעץ הייבן אַן צו לויפן פון אַלע עקן וועלט טראַנספּאָרטן יידן „צום איבער־זידלען“.

נישט לאַנג האָט געדויערט די אַרבעט פון דעם לאַגער, סך־הכל ביז זומער 1943. אָבער אין משך פון אַזאַ קורצער צייט האָט דער לאַגער באַוויזן צו ווערן דער קבר פאַר די יידן פון „דיסטריקט גאַליציע“; טייל־ווייז אויך פאַר די יידן פון מערב־גאַליציע, לובלינער קרייז און אַפילו פאַר אַ טייל אויסלענדישע יידן. ער האָט באַוויזן איינצושלינגען הונדערט־טער טויזנטער יידן. כ׳מיין אַז אַן ערך פון 250.000 ביז 300.000 אַט דאָס הייסט דייטשע טעכניק! דייטשע עקאָנאָמיק!

אַ דאַנק דעם, וואָס דער לאַגער האָט אזוי פּריציטיק אָנגעהויבן צו אַרבעטן, ווען ס׳זענען נאָך אומעטום געווען יידן, נישט ווייט אַפילו פון בעלזשעץ גופא, איז מען פרי געווייר געוואָרן וועגן דער עקסיסטענץ פון טויטן־לאַגער בעלזשעץ. אָבער וועגן אינערלעכן „לעבן“ אין לאַגער האָט מען גאַרנישט נישט געוויסט. מ׳מוז זאָגן, אַז בעלזשעץ האָט באַקומען טאַ־קע תיבת, שוין אין יאָר 1942, אַ שם אין פּוילן און אויסער פּוילן. עס האָבן וועגן אים גערעדט און געהערט נישט נאָר יידן פון די פּוילישע באַן־אַנגעשטעלטע (דער לאַגער ליגט אַ האַלבן קילאָמעטער פון דער באַן־ליניע; לעמבערג—לובלין, נישט ווייט פון דער סטאַנציע בעלזשעץ), האָט

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

זיך דער אמת צעטראַגן אויך צווישן די פּאַלאַקן און אַנגעוואַרפן אַן אימה. בעלזשעץ איז צוליב דעם געוואָרן צו יענער צייט מער פּאַפּולער, ווי אַב־דערע לאַגערן. ס'איז געוואָרן אַ שרעק־וואַרט. ס'איז אַריין אין פּאַלקלאַר, מ'האַט וועגן דעם אָרט דערציילט לעגענדעס. אַגב, האָט מען שוין אין יאָר 1942 גערעדט וועגן דעם, אַז אין דעם לאַגער אַרבעט מען אויס זייף פון מענטשן־פעטס אַאָ"וו. מ'האַט אויך דערציילט וועגן די אופנים פון הרגענען די מענטשן דאָרט: מיט עלעקטריע, און די פּאַל הייבט זיך מע־כאַניש אַליין אויף און שיט אויס די מענטשן אין גרוב אַריין אַאָ"וו. אַט די ידיעות וועגן בעלזשעץ פון יענער צייט באַווייזן טאַקע, אַז דעם אמת וועגן דעם לאַגער האָט מען נישט געוואוסט, ווייל אַ גרויסע טייל פון זיי האָט זיך שפּעטער, אויף ווי ווייט מיר ווייסן היינט צו טאָג, — אַרויסגע־וויזן פאַר נישט ריכטיקע.

שפּעטער צו זענען די טויטן־לאַגערן אין פּוילן געוואָרן אַ טאַג־טעג־לעכע דערשיינונג, אַ מעשה שבכל יום און מ'האַט זיך אויפגעהערט צו ווונדערן און מיט זיי זיך צו אינטערעסירן. בפרט, אַז ס'זענען אַנטשטאַנען אַלץ נייערע און מער פּולקומענערע...

בעלזשעץ איז אַפּגערוקט געוואָרן אין אַ זייט, זיין שטערן איז פאַר־טונקלט געוואָרן דורך די שפּעטער אַנטשטאַנענע און מער מאַדערנערע פאַרניכטונג־ערטער, ווי: אוישוויץ, טרעבלינקע, מאַיאַדאַנעק.

און בעלזשעץ איז צו ביסלעך פאַרגעסן געוואָרן. אין אַזאַ קורצער צייט, אין משך פון צוויי־דריי יאָר אין גאַנצן, — אַזוי פיל שינויים, אַזוי פיל קאַפּשווינדלענדיקע דערגרייכונגען און רע־קאָרדן. אין אַ נאָרמאַלער צייט וואַלט מען געדאַרפט דערצו צענדליקער יאָרן, אויב נישט מער.

דער טויטן־לאַגער בעלזשעץ ווירקט דעריבער אויף אונדז ביז אויפן היינטיקן טאָג מיט זיין האַסטיקייט, אימפעט, קורצאַטעמדיקייט און מיט זיין סודותדיקייט. ביז היינט זענען אונדז, ווי געזאָגט, אַ סך פּרטים וועגן אים נישט באַקאַנט.

אַט די אַלע מערקווירדיקייטן געפינען מיר אויך אין דער ליטעראַטור פון און וועגן בעלזשעץ.

נחמן בלומענטאל

צי איז אויך פון דעם לאַגער, וואָס האָט קיין לעבעדיקן מענטשן פון זיך גישט אַרויסגעלאָזט, אויך עפעס געבליבן לדורות? דאָכט זיך, אָו יאָ. און אַט וואָס כ'קען וועגן דעם איבערגעבן:

פאַר מיר ליגן צוויי טעקסטן פון אַ ליד „בעלז“, כמעט אידענטישע, וואָס איינס פון זיי האָט מען געהערט זינגען אין קראַצאָו (טשעכאָסלאַ-וואַקיע), דאָס צווייטע אין לובלינער אַרבעט-לאַגער „פלאַגע“ לאַשקיעוויטש. אַט איז דער טעקסט פון ליד:

אויף אַלע וועגן פון אייראָפּאָ באַנען
דאָרט לויפן, צוגן גאָר אָן אַ שיעור.
און אַלע לויפן און אַלע גייען
צו דיר, מיין שטעטעלע,
אומגליקליך שטעטעלע צו דיר.

רעפריין:

בעלז, די לעצטע סטאַציע בעלז,
פון וואַנען ס'איז נאָך קיינער נישט צוריקגעקומען,
ווי מיין פּאַלק איז אומגעקומען.

די לאַקאָמאָטיוו סאַפּעט, אָן אַלטער ייד כראַפּעט;
דאָרט גוססט איינע מיט איר קינד.
דאָס קינד שרייט: „מאַמע, איך וויל צו דיר“.
זי איז געשטאַרבן, וויל איז צו איר.

רעפריין:

די לאַקאָמאָטיוו סאַפּעט, קוים וואָס זי רירט
וויל אַזוי פיל צרות האָט זי נאָך ניט געפירט.
צייט די באַנען גייען און צייט די וועלט שטייט
האַט נאָך אַזאַ מערדער ניט געזען די מענטשהייט.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

רעפריין:

און אַז דו וועסט וועלן אַ מצבה אויפּשטעלן,
זאָלסטו מיליאָנען ציגל באַשטעלן.
די מצבה זאָל זיין ווי די טאַטרעס הויך,
ווייל קיין אַנדערע מצבה פאַרשטייט ניט מיין מוח.

רעפריין:

און אַז דו וועסט דאָ פאַרבלייבן,
זאָלסטו די מצבה פאַר אַנדערע פעלקער ווייזן.
זיי זאָלן געדענקען נקמה נעמען
פאַר דיין פאַלק, וואָס איז אומגעקומען
אויף קידוש־העם.

רעפריין:

בעלז, ווי טרויעריק איז דאָרט יעצט,
ווען דער ווינט בלאָזט איבער די פעלדער,
איבערן ברידערליכן קבר
זאָגט ער אל מלא רחמים.

די פרוי, וואָס האָט געהערט זינגען דאָס ליד אין יאָר 1943 אין לאַ-
גער „פלאַגע-לאַשקיעוויטש“ (אין דעם לאַגער האָט מען סאַרטירט און גע-
רייניקט די זאַכן, וואָס זענען אַנגעקומען פון די טויטן-לאַגערן: סאַביבאָר,
בעלזשעץ, מאַיאַנעק, איידער מ'האַט זיי איבערגעשיקט אין אַן „אַנשטענ-
דיקער פאַרעם“ פאַר דייטשן קיין דייטשלאַנד), גיט איבער, אַז דאָס ליד
פלעגן זינגען קינדער, וואָס האָבן דאָס געהערט פון צוויי פרויען, וואָס
זענען אַנטלאָפן פון בעלזשעץ, בכּן זאָל דאָס ליד שטאַמען טאַקע פון בעל-
זשעץ גופא.

די אַנדערע פרוי, וואָס האָט עס געהערט אין קראַצאַו (סוף 1944),
גיט שוין אַן אַ נאַמען פון אַ מחברטע, וואָס זאָל עס האָבן פאַרפאַסט טאַקע
אין קראַצאַו. אָבער דאָ האָט זי שוין אַ טעות. עס איז שוין אַזוי, אַז דער

נחמן בלומענטאל

יעניקער, וואָס הערט אַ ליד פון עמיצן צום ערשטן מאל, האָט אַ נטיה צו באַטראַכטן אים פאַר דעם מחבר. דאָס וואָס מ'האָט געזונגען דאָס ליד קודם אין לובלין, נישט ווייט פון בעלזשעץ, דערנאָך אין בעמען און מעגלעך אויך אין נאָך ערגעץ-וווּ, — ווייזט אָן אויף דעם שטראָם ייִדישע אַר-בעטער, וואָס מען האָט געיאָגט — פאַראַלעל צום צוריקציען זיך פון דער דייטשער אַרמיי פון מזרח, — פון די באַזעצטע פּוילישע געביטן קיין מערב, קיין דייטשלאַנד, בעמען אַזוי.

איז טאָקע דעריבער מעגלעך, אָ דאָס ליד איז אַנטשטאַנען אין בעל-זשעץ צווישן די ייִדן, וואָס זענען דאָרט געווען אידער מ'האָט זיי פאַר-גאַזט, און וואָס אַ שטיקל צייט האָט מען זיי באַשעפטיקט אין לאַגער. ס'איז אָבער אויך מעגלעך — און דאָס איז וואַרשיינלעכער, — אָ דאָס ליד איז אַנטשטאַנען ערגעץ אַנדערשוו, נישט ווייט פון בעלזשעץ, פון וואַנען מ'פלעגט כסדר שיקן טראַנספּאָרטן קיין בעלזשעץ (למשל, פון שטעטל איזביצע, וווּ מ'האָט געשאַפן אַ זאַמל-לאַגער, אַ רעזערווואַר פאַר די ייִדן פון די אַרומיקע שטעטלעך און פון אויסלאַנד); אויף דעם, אָ דאָס ליד איז אַנטשטאַנען מחוץ דעם לאַגער, ווייזט אָ דער אינהאַלט פון ליד. דער מחבר באַשרייבט דאָ נישט דאָס אינעווייניקסטע פּונעם לאַגער, נאָר דאָס וואָס מ'האָט געקענט הערן און זען פון דרויסן; באַנען לויפן; מאַמע און קינד; אַלגעמיינע ידיעות וועגן דעם, וואָס דאָרט קומט פאַר. דאָס זעלבע איז שייך דעם פאַרלאַנג צו שטעלן אַ מצבה, כדי אַנדערע פעלקער זאָלן נקמה נעמען אַזוי. צי האָט שוין דער מחבר נישט געגלייבט אין קיום פון אייגענעם ייִדישן פּאָלק? אין יענער צייט איז עס געווען גאַנץ מעגלעך. בכלל מאַכט דאָס ליד דעם איינדרוק, אָ ס'איז אַנטשטאַנען לאַחר המעשה: מ'האַלט שוין ביי דער מצבה...

אין ליד קען מען אויך דערזען געוויסע רעמיניסצענצן פון „טרעבלין-ליד“: ערשטנס, דאָס קינד, וואָס רייסט זיך צו דער מאַמען, וואָס איז שוין טויט; אין „טרעבלינקער ליד“ זאָגט זיך: „דאָס האַרץ טוט וויי, ווי דאָס קינד שרייט צו דער מאַמען; וווּ לאַזטו מיך איבער, פאַר וואָס נישט ביי-דע צוזאַמען?“ און צווייטנס — דער מאַטיוו פון „קידוש-השם“. אָבער די ענלעכקייט איז נישט אַזאַ, מ'זאָל דאַרפן אָננעמען דעם איינפלוס פון איין

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

ליד אויפן צווייטן. ס'קען געמאלט זיין, אַז די אַלגעמיינע באַדינגונגען, וואָס זענען דאָך געווען זייער ענלעך צו זיך, האָבן אַרויסגערוּפן ענלעכע מאַ-טיוון ביי פאַרשיידענע פּאָלקסדיכטער.

פאַר דער מלחמה און בעת דער מלחמה איז אין פּוילן געווען זייער פּאָפּולער אַ סענטימענטאַל ליד (מ'פלעגט עס זינגען סיי אויף יידיש, סיי אויף פּויליש) זועגן „בעלזא, מיין שטעטלע בעלזא“, נאָך וועלכן ס'האַט געבענקט דער אָפּשטאַמיקער פּון דעם שטעטל, וואָס איז פאַרוואַגלט גע-וואָרן אין דער גרויסער שטאָט. אין מלחמה-צייט האָט אין קאַפּע גערטנער, אויף טלאָמאַצקע 13, דאָס ליד געזונגען דוד זיידערמאַן (1940). צוליב דעם, ווי אויך מחמת דעם, וואָס בעלזא איז געווען מער באַקאַנט (דער בעלזער רבי), האָט מען דעם טויטן-לאַגער גערופן בעלזא, נישט בעלזשעץ, וווּ ער האָט זיך פּאַקטיש געפונען. ביידע שטעטלעך ליגן, אַגב, נישט ווייט פּון זיך, גאַנץ וואַרשיינלעך, אַז דער רוב יידן האָט טאַקע נישט אונטערגע-שיידט צווישן די ביידע ערטער.

ה. פענסטער, וואָס איז אַליין געפירט געוואָרן אין אַ פאַרמאכטן וואַ-גאַן קיין בעלזשעץ, סעפטעמבער 1942, און וועמען ס'איז על-פי נס גע-לונגען אַרויסצושפּרינגען פּון וואַגאַן אין לויף, האָט נאָך אין יאָר 1944, אונטער דער אָקופאַציע, אַנגעשריבן אַ לענגער ליד, א"נ „קיין בעלזשעץ“. און דאָס ליד הייבט זיך אָן:

„באַנען פּאַרן, באַנען פּירן

ביי פאַרהאַקטע פענצטער, טירן —

באַנען ציען, באַנען שפּאַנען

פּון אַלדי עקן און פּון דאַנען.“

מיר זעען דאָ, אַז אויך דער דיכטער, וואָס האָט נישט געקענט דאָס פּריער געבראַכטע ליד, האָט זיך אויך אָפּגעשטעלט אויף דער אויסטער-לישקייט פּון שיקן מאַסן טראַנספּאָרטן, גאַנצע צוגן מענטשן קיין בעל-זשעץ אויף אומקום. פאַראַן עפעס טיילוואַנישעס אין אַרגאַניזירן, אין אַזאַ

נחמן בלומענטאל

שווערן פאר דער דייטשער מלוכה-מאמענט, ספעציעלע צונגן מיט יידן צו טויט-לאגערן, אין אַ מאַמענט, ווען דאָס דייטשע פּאָלק האָט געפירט „א קאַמף אויף לעבן און טויט“. און ווען יעדע קלייניקייט האָט זיך גע-קענט אַרופן אויפן גאַנג פון דער מלחמה. ספעציעלע לאַזונגען, אויפ-רופן, בראַשורן האָבן געלערנט און גערופן די דייטשן נישט צו פאַר-שווענדן נישט קיין צייט, נישט קיין מאַטעריאַל, נישט קיין כוחות — אַלץ דאַרף געשטעלט ווערן אין דינסט פון פּאַטערלאַנד, פאַרן „גלאַררייכן זיג“. צווישן די לאַזונגען האָט זיך אויך געפונען דער פּאָלגנדיקער: Alle Räder rollen für den sieg. אויך די רעדער, וואָס פירן די יידן אין די טויטן-לאַגערן, „ראַלען“ פאַרן נצחון פון דייטשלאַנד.

און עס מאַכט דעם איינדרוק, ווי אין אַט דעם שדיס-טאַנץ פון די אַנ-צאַליקע טראַנספּאָרטן צום אומקום, וואָס האָבן זיך געצויגן אָן אַ סוף, האָט דער דייטש פּאַרלוירן דעם שכל-הישר; ער האָט פאַרגעסן, פאַר וואָס ער קעמפט, צו וואָס ער שטרעבט; דער ווירואַר, דער טיילולאַניס-טאַנץ פון די וואַגאַנען, וואָס האָבן געפירט מענטשן פאַר דער גרויסער טויט-אינדוסטריע, פאַר די גרויסע גאַז-קאַמערן, איינגעאַרדנטע לויט די לעצ-טע דערגרייכונגען פון דער „פאַרניכטונג-וויסנשאַפט“, די גראַנדיעזע קרעמאַטאָריעס, אויסגערעכנטע אויף צענער טויזנטער מענטשן אַ טאַג, — אַט דאָס אַלץ האָט אים, דעם שונא, אַזוי איינגעשלונגען, אַז ער האָט אין אַלעם אַנדערן, אַפילו וועגן אייגענעם פּאַטערלאַנד, אַפילו אין די אייגע-נע אינטערעסן פאַרגעסן.

אַבי די אינדוסטריע זאָל גיין, אַבי די טעכניק זאָל אַרבעטן.

אַט דאָס איז דער ציל, צו וועלכן מ'שטרעבט און צוליב דעם טאָר מען נישט אַפּשטעלן אויף קיין איין רגע דעם פּראַצעס פון מאַרדן. די טעכניק, די מאַשין, האָט ביים דייטש צוגענומען אי דאָס האַרץ, אי דעם מוח; געבליבן איז נאָר דער אויטאָמאַט, דער „ראַבאָט“, דער גולם, וואָס קען זיך אַליין נישט באַפרייען פון דער פאַרניכטונג-מאַשין, וואָס ער אַליין האָט אויפגעשטעלט און וואָס האָט אים אַליין סוף-כל-סוף דערפירט צום אַפּגרונט.

**

1. ענלעכע מאַטיוון, ווי אין בעלזשעצער ליד, ווי אין ליד פון נישט-דערפאַרענעם קיין בעלזשעץ יידישן שרייבער, געפינען מיר אויך ביי אַ פרייליך, סאַלאַ גרינבערג, וועלכע איז אויך געשפרונגען פונעם צוג הינטער בעלזשעץ און אירע איבערלעבונגען אויסגעגאַסן אויפן פאַפיר, ווען זי איז דערנאָך, אין יאָר 1943, געווען באַהאַלטן ביי אַ פוילישער משפּחה. דאָס ליד, — געשריבן צוליב פאַרשטענדלעכע טעמים, אין פויליש — הייבט זיך אָן: Lokomotywa szarpnela obojetnie swe wagony... אַלץ דער מאַטיוו פון לויפנדיקע צוגן:

2. וועגן דער דייטשער לאַזונג: Alle Räder rollen für den Sieg וואָס איז אומעטום געווען אויפגעשריבן מיט גרויסע אותיות און אויך אויף דער אַקופירטער טעריטאָריע פון פוילן, איז צווישן די ייִדן און פאַליאַקן אַרומגעגאַנגען אַ וויץ: Alle Räder rennen zum Sieg! — ריכטיק! אָבער די אַקס?

אַן אַנצוהערעניש צו דעם פאַקט צווישן היטלערן און דעם „דויטשע“ מוסאַליני, וואָס איז באַצייכנט געוואָרן מיטן נאָמען „אַקס“, ווייל נישט געקוקט אויפן פאַרניכטונג-פּראָצעס פון בעלזשעץ און אַנדערע לאַגערן, האָבן די ייִדן — און טאַקע דער עיקר זיי, — נישט פאַרלוירן אויף קיין איין מינוט די האַפענונג, אַז סוף-כל-סוף וועט ער דאָך די מלחמה פאַר-שפּילן. דער איינציקער ספק, וואָס האָט דעם ייִדן דעמאָלט געפלאַגט, איז געווען, צי וועט ער עס דערלעבן.

IV

טרענלינקע

ט ר ע ב ל י נ ק ע

כ'מוז באַטאַנען, אַז אין דעם טייל פּאַלקסשאַפּן גייט נישט אַרײַן דאָס באַקאַנטע ליד „טרעבלינקע“, ווייל ווי איד האָב אין אַ פּאַריקן קאַפיטל זיך באַמיט צו דערווייזן, איז דאָס דאָזיקע ליד נישט אַנטשטאַנען אין טרעבלינקע גופּא, הגם סײַ פּאַלקסמענטשן, סײַ ייִדישע שרייבערס, קרײַ-טיקערס באַטראַכטן עס פּאַר אַ ליד פּון טרעבלינקע.

מיר וועלן זיך דאָ דאַקעגן פּאַרנעמען בלויז מיט צוויי לידער, וואָס זענען יאָ אַנטשטאַנען אין טרעבלינקע. ווייל מער איז צו אונדז נישט דער-גאַנגען, הגם מיר ווייסן, אַז אויך אין טויטן-לאַגער האָבן ייִדן געשאַפּן נאָך אַנדערע ליטעראַרישע ווערטן.

פּון וואַנען שטאַמען די לידער?

פּריינד שמואל רייזמאַן, וואָס האָט אַליין דורכגעמאַכט אַ שטיק „טרעבלינקע“ און אַנטייל-גענומען אין אויפשטאַנד (אויגוסט 1943), האָט אונדז איבערגעגעבן צוויי לידער געשריבן מיט אַ בלייער אויף אַ בלאַט פּון אַ העפט און דערציילט, אַז ער האָט עס געפונען אין דער קעשענע פּון אַ מלבוש, וואָס האָט געהערט צו מ. שענקער, אַ וואַרשעווער ייִד, וואָס איז געווען אַ שטיקל דיכטער, אַ שטיקל קאַמפּאָזיטאָר, מיט איין וואָרט: אַ מענטש מיט גאַר גרויסע מעלות. שענקער איז מיט זיין משפּחה (אַ ווייב און אַ קינד) פּאַרשלעפט געוואָרן פּון וואַרשע בעת דער גרויסער אויס-זידלונג, זומער 1942, קיין טרעבלינקע. דאָ איז דאָס ווייב און קינד תּיכּף געגאַנגען, ווי מ'רופּט עס דאָ אָן — צום גאַז, ווי נישט אַרבעטס-פעיקע. דער פּאַטער, דער דיכטער אַליין, איז פּאַראורטיילט געוואָרן נאָך צום לעבן אין טויטן-לאַגער טרעבלינקע. צו לעבן און אַרבעטן. די אַרבעט איז באַ-שטאַנען אין דורכנישטערן, סאַרטירן, צונויפלייגן און איינפאַקן די זאַכן פּון די ייִדישע קדושים און איבערשיקן זיי קיין דייטשלאַנד.

נחמן בלומענטאל

דער דיכטער האָט אַזוי לאַנג געאַרבעט ביי דער מלאכה, ביז ס'איז געקומען די ריי אויך אויף אים אַליין. נאָך זיין אומקום זענען די בגדים ווידער אַריינגעפאלן אין דער זעלבער „עפעקטען-קאַמער“ (אַזוי האָבן גע- הייסן די מאַגאַזינען פון זאַכן, וואָס זענען געבליבן נאָך די געהרגעטע) און ווידער האָט ביי זיי געאַרבעט אַ יידישער העפּטלינג. און ווען ער האָט גענישטערט אין די קעשענעס (לויטן באַפעל פון די דייטשן, האָט מען געמוזט גענוי אַדורכזוכן, צי אין די מלבושים געפינען זיך נישט קיין פאַרשטעקטע אוצרות. פאַר דורכלאָזן אַ נישט-געזעענע, פאַרנייטע זאַך, האָט געדראָט טויט-שטראַף אויפן אַרט!), האָט ער אָנשטאַט ווערטזאַכן געפונען אַ בויגן פאַפיר מיט פאַרשריבענע צוויי לידער.

דעם אוצר האָט אָבער אונדזער פריינד רייזמאַן די דייטשן שוין נישט אָפּגעגעבן. ער האָט אים געהיט די גאַנצע צייט, ווי אַן אויג אין קאַפּ.

שלאַף מיין קינד

דאָס ערשטע ליד, וואָס מיר ברענגען דאָ, טראַגט דעם נאָמען: „שלאַף, מיין קינד.“ פון דעם קעפל איז צו זען, אַז ס'איז אַ וויגליד. אַזעלכע וויגלידער זענען שכיח ביי אַלע פעלקער. זיי זענען דאָס די ערשטע לידער, מיט וועלכע דער מענטש באַגעגנט זיך אין זיין לעבן. ער געדענקט זיי געוויינטלעך פון דער פריסטער קינדהייט און זיי בלייבן ביי אים אין זכרון אויף אייביק, ווי אַ זכר פון דעם גאַלדענעם צייטאַלטער.

דאָס וויגליד קניפט זיך צונויף מיט דער געשטאַלט פון דער מוטער, וואָס זינגט פון דער משפּחה, פון דער היים. לויטן קלאַנג, מעלאָדיע און ריטמיק איז עס באַשטימט פאַרן קינד. עס דאַרף ווירקן אויף אים באַ- רויקנדיק, איינשלעפּערנדיק; האָט צוליב דעם אַ כאַראַקטעריסטישע קאַנ- סטרוקציע, מאַנאַטאָן, רויק און ס'ווערט געזונגען לאַנגזאַם. דער קלאַנג פון די ווערטער ווירקן אויפן קינד, דאַקעגן זייער אינהאַלט איז פאַרן קינד נישט פאַרשטענדלעך. אין זיי דריקט אויס די מוטער אירע גע- פילן צום קינד, אירע האַפּענונגען וועגן זיין צוקונפט, די מורא פאַר אַלדאָס אומגעריכטע און שלעכטע, וואָס קען טרעפן דעם קינד אין לעבן אַזוי. היות די לידער זענען פּאַלקסלידער, וואָס גייען איבער פון דור

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

צו דור כמעט נישט פאַרענדערט, דריקן זיי אויס דעריבער דאָס אַלגעמיינע געפיל פון דער פּאָלקס-מאַמען: דאָס געפיל וואָס יעדע מאַמע האָט צו איר קינד; די האַפענונגען אויפן קינד איז גלייכצייטיק דער אידעאַל, וואָס דאָס פּאָלק וויל זען אין קינד פאַרווירקלעכט. קיין שום אַנדער ליד איז נישט אַזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר אַ פּאָלק, ווי אַ וויגליד. לאַמיר נעמען פאַר אַ ביישפיל דאָס אַלגעמיינ-באַקאַנטע:

„אונטער (דאָ גייט דער נאַמען פון קינד) וויגעלע
שטייט אַ קלאַר, ווייס, ציגעלע.
תורה וועט ער לערנען,
ספרים וועט ער שרייבן,
אַ גוטער פרומער ייד וועט ער בלייבן.“

(געבראַכט ביי מענדעלע מוכר ספרים אין
„אַ גרויע האַר“!).

אין אַן אַנדער וויגליד זינגט מען, אַז „תורה איז די בעסטע סחורה“;
„תורה וועסטו לערנען, דרשות וועסטו זאָגן“ אַזױ. (מענדעלע: „שלמה
ר' חיימס“, 2טע טייל). פאַרשטייט זיך, אַז אַזוי ווי דאָס ליד ווערט גע-
זינגען „פאַרן קינד“, באַנוצט זיך די מוטער מיטן „קינדערשן לשון“
(„פאַרציזונגען“, אַנאַמאַטאָפּעישע אויסדרוקן אַזױ) הגם, פאַרשטייט זיך,
אַז אויך די דאָזיקע ווערטער זענען דעם קינד פרעמד.

אויפן סמך פון די פּאָלקס-וויגלידער שאַפן דיכטער ביי יעדן פּאָלק
אויך אינדיווידועלע וויגלידער, וואָס זענען ס'רוב סטיליזירטע קינסטלע-
רישע שאַפונגען, וואָס האַבן אַבער אין זיך „עפעס“ פון פּאָלקסטימלעכן
וויגליד. ווי אַזוי אַבער זעט אויס אַ וויגליד געשאַפן אין אַ דייטשן טויטן-
לאַגער, וווּ דאָס קינד איז קודם־כל געווען באַשטימט צו גיין אין אויוון
אַריין, און מיט אים אינאיינעם זיין מאַמע?

אויף דעם ענטפערט אונדז דאָס ליד:

נחמן בלומענטאל

שלאף מיין קינד

שלאף מיין קינד, שלאף,
ניט אין בעטאלע דיין,
נור אין בערגאלע אַע,
מיין קינד, שלאף איין.

דו האַסט ליב געהאַט
צו שלאָפן מיט דיין מאַמען,
צי ליגסטו כאַטש היינט
מיט איר צוזאַמען?

ס'לאַזט דיר ניט שלאָפן
דער בייזער ווינט.
ער צעטראַגט דיך
אַזוי גיך און געשווינד.

אין דיינע פינף יאָר
האַסט נישט געהאַט קיין רוה,
און נאָך דיין טויט
ווי ביסטו, וווּ?

אַז ס'קומט אָן אַ ווינט,
פרעג איך אים שוין,
האַסט נישט צעטראַגן אַמאָל
מיין קינד, מיין קרוין?

איך פרעג דעם הימל,
איך פרעג די ערד:
האַט איר נישט אַמאָל
מיין קינדס געשריי געהערט?

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אַז עס וויינט דער ווינט
אַמאָל ביי דער נאַכט,
ס'וויינט דורך אים מיין קינד,
אַזוי עס מיר דאַכט.

אַ, וואָלט איך וועלן
אַ ווינט שוין ווערן,
דיך שוין צו געפינען
און אויסוויינען די טרערן.

וואָלט איך כאַטש געהאַט
אויך דיין מאַמען,
וואָלטן מיר געוויינט
אַזוי צוזאַמען.

ס'וואָלט מיר גרינגער געוועזן,
אַזוי טו איך קלערן,
און אַזוי מוז איך אויסוויינען
אויך אירע טרערן.

ר ע פ ר י י ן :

אוי, וויי, קינדעניג,
וויי איז צו מיר, דיין טאַטעניג.
ס'זעט קומען די שעה,
פאַר מיר אויך דאָ,
כ'זעל צו דיר שוין גיין.

כ'זעל ברענען אַזוי געשווינד,
דאָס אַש וועט צוטראַגן דער ווינט,
כ'זעל זיך טרעפן אַצינד
מיט דיר, מיין קינד.

נחמן בלומענטאל

דער דיכטער־פאָטער זינגט אַ וויגליד זיין קינד, וואָס די דייטשע רוצחים האָבן דערמאָרדעט און אויפן שייטערהויפן פאַרברענט אויף אַש, וואָס ווערט צעטראָגן דורכן ווינט אויף אַלע שבעה ימים. אויך זיין מאַ-מען האָט געטראָפן דער זעלבער גורל, אָבער צי ליגן זיי אויך איצט צור-זאַמען אין איין הויפן, ווי אַמאָל אין לעבן — אין איין בעט? און צי איז דאָס אַש בכלל נאָך ערגעץ בנמצא, צי איז עס נישט מער ווי שטויב, וואָס טראָגט זיך אויפן ווינט?! נאָר דער ווינט ווייסט דאָס און דעריבער איז אים דער דיכטער מקנא. דאָס קול, דאָס געוויין פון קינד טראָגט זיך נאָך אפשר אין דער לופטן, אָבער ווער הערט עס, דער הימל? די ערד? און דער טאַטע, דער דיכטער, באַוויינט זיין קינד אי פאַר זיך, אי פאַר דער מאַמען. ער איז דאָך געבליבן אַליין. ער טרייסט דאָס קינד, אַז נישט לאַנג איז צו וואַרטן, וועט אויך ער קומען צום קינד.

דער פאָטער ווייסט, וואָס עס דערוואַרט אים, אָבער ער וויל זיך נישט אַפּזאָגן פון זיין גורל פאַרברענט צו ווערן. אַדרבה, דאָס איינציקע וואָס ער באַגערט, איז ווי צום גיכסטן זיך פאַראייניקן מיטן קינד און דאָס קען געשען, ווען ער וועט ברענען געשווינטער און דאָס אַש וועט צעטראָגן דער ווינט, ווי דאָס אַש פון קינד און דעמאָלט וועלן זיי זיך טרעפן...

אַט אַזוי זעט אויס אַ וויגליד אין היטלערס צייטן!

איך דערלויב זיך דאָ אויף אַ ליטעראַרישער דיגרעסיע.

ווי ווונדערלעך ס'זאל נישט זיין, נאָר אין דער ייִדישער ליטעראַטור געפינען מיר אַ דוגמא פון אַ וויגליד געזונגען פאַר אַ טויט קינד און דאָס — ביים זיידן פון דער ייִדישער ליטעראַטור, ביי מענדעלען, וואָס האָט — ווי אין אַ סך אַנדערע פּאַלן, אויך דאָס אומגליק אונדזערס, דאָס איצ-טיקע, פאַרויסגעפילט. אין „דאָס קליינע מענטשעלע“ חלומט זיך דעם העלד די געשטאַלט פון זיין פרוי, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אין נויט, ווי זי זיצט און וויגט אַ ליידיק וויגל, ווייל דאָס קינד אירס איז געשטאַרבן, און זי זינגט דערביי:

„אַליו־ליו־ליו, בידנע קינד,

ווי איז דער מאַמע, ווי און ווינד!

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אינעווייניק אין וויגעלע
ליגט אַ קלאַר ווייס ציגעלע
ציגעלע מע! ציגעלע מע!

ניט־זשע שריי, ניט־זשע וויין,
ביסט דאָך עלנט ווי אַ שטיין —
ציגעלע מע, ציגעלע מע!

— — — — —
ליידיק, ליידיק איז דאָס וויגעלע,
אוי, נישטאָ מיין קלאַר, ווייס ציגעלע!
אַליו־לירליו, בידנע קינד —
ווי איז דער מאַמען, ווי און ווינד”.

**
*

פ. ס.

אין זיין בוך „מיט דער שארית־הפליטה“ (ניו־יאָרק, 1946, ז”ז 206/7) ציטירט ה. לייזיק דאָס אויבן געבראַכטע ליד אויפן סמך פון אַ קאַפּיע, וואָס ה. רייזמאַן האָט אים צוגעשטעלט, מיט קצורים, און ווי ער איז זיך אַליין מודה, מיט אַ „ריי אויסבעסערונגען“. ה. לייזיק איז זיך באַגאַנגען מיט שענקערס ביידע לידער, ווי מיט אַ ריי אַנדערע, וואָס ער ברענגט אין בוך, ווי מיט אַ ליטעראַריש ווערק, וואָס אַ שרייבער־אַנפאַנגער שיקט אין רעדאַקציע אויף געדרוקט צו ווערן „פאַר יעדן פּרייז“, אַפילו פאַרן פּרייז פון... „אויסבעסערונגען“.

איך מיין, אַז אַזאַ צוגאַנג צו דער ליטעראַרישער ירושה פון דער אַקופאַציע־צייט איז בלי שום ספק נישט קיין פאַסיקער, נישט רייזנדיק שוין וועגן דעם, אַז דורך אַזעלכע אויסבעסערונגען ווערט פאַרקריפלט אי דאָס ווערק פאַר זיך, אי דאָס ווערק ווי אַן אַפּשפיגלונג פון דער צייט, אי די צוואה, וואָס דער שרייבער האָט אונדז געוואָלט איבערלאָזן. איך מיין, אַז די פאַר קליינע ריטמישע פעלערן צי שפּראַכלעכע גרייזן, וואָס דער

נחמן בלומענטאל

דיכטער ליוויק פאָרריכט אין אַזאַ ליד, זענען נישט מכפר די עוולה, וואָס ער באַגייט קעגן דעם דיכטער פֿון יענער צייט און קעגן דער היסטאָרי־שער געטרייקייט.

אַגב, אין זיין „טאַגבוך פֿון וואַרשעווער געטאַ“ (ז"ו 208-251), שרייבט ד"ר הלל זידמאַן, אַז אין זיין אַרכיוו, וואָס ער האָט געפֿירט אין וואַרשעווער געטאַ, האָט זיך געפֿונען אַ וויגליד פֿון ירוחם בערלינער, צוגעשיקט פֿון לאַדזש, וואָס דער דיכטער האָט אָנגעשריבן פֿאַר זיין טויט קינד. אויב אַזוי, וואָלט מען געקענט ריידן וועגן אַ ספּעציעלער גאַטונג פֿון וויגלידער פֿאַר טויטע קינדער, ווייל אויך פֿון אַנדערע מקומות הערט מען וועגן אַזעלכע שאַ-פֿונגען, אַ ליטעראַרישער מיץ, וואָס האָט געקענט אַנטשטיין נאָר אין דער דאָזיקער פינצטערער תקופה פֿונעם נאַציזם.

דער דאָזיקער זשאַנער האַלט נאָך אַן ביי אונדז אויך נאָך דער מלחמה. זענען דאָך די נאַכווייענישן נאָך דער עפֿאַכע נאָך נישט פֿאַרגאַנגען. און ווען אין אייראָפּע איז שוין דער זשאַנער פֿאַרשווונדן מיטן פֿאַרשווינדן פֿון די יידן, טראָגן זיך איצט אַריבער צוזאַמען מיט דער שאַרית־הפֿליטה די ידיעות פֿון אונדזער בראַך אין די נייע מדינות און רופן אַרויס אַן אַנטשפּרעכנדיקן ליטעראַרישן אָפּקלאַנג. זע, צ"ב, „דאָס וויגליד פֿון אַ ייִדישער מוטער אין פּוילן“:

וווּ איז, קינד, דיין וויגעלע?

וויגעלע — ניטאָ!

אויפֿן אָרט פֿון ציגעלע

שטייט אַ חיה־רעה!

(מאיר זימל טקאַטש: „בלוט שרייט פֿון דער ערד“. לידער, ניו־יאָרק (1946). חיה־רעה ווערט דאָ אַרויסגערעדט, ווי אַמאָל אין קאַנגרעס־פּוילן „כאַיע־ראָ“ און דערפֿאַר גראַמט זיך עס מיט „ניטאָ“.)

דער מאַטיוו פֿון „פֿאַרצוקטן ציגעלע“ טרעפֿן מיר אויך ביי אַנדערע ייִדישע דיכטער: איציק מאַנגער, קאַדיע מאַלאַדאָווסקי א"אנדר.

ב'שעם זיך

אונטער דער דייטשער אָקופאַציע זענען אומגעקומען זיבן מיליאָן יידן: מענער, פרויען און קינדער, אַלט און יונג. אַלע יידן, אָן אויסנאָם, זענען גע- ווען פאַרמשפּט צום טויט און ווי ווייט די דייטשע ממשלה האָט געגרייכט, איז דער פּסק-דין דורכגעפירט געוואָרן. יעדער ייד איז געהרגעט געוואָרן אָן קיין שום סיבה, אָן אַ פאַרוואַס, אָן אַפילו אַ פּרוווי צו דערווייזן אים זיין כלומרשטע שולד. דאָס איז גרויזאָם, דאָס נעמט אַרום מיט שרעק אַיעדן, וואָס טראַכט זיך אין דעם אַרײַן, אָבער נאָך גרויזאָמער און אומפאַרשטענד- לעכער איז דער וועג, וואָס האָט געפירט דעם יידן צום אומקום.

דער דייטש האָט גענוי אַרומגעטראַכט, אויסגעפאַרשט די מעטאָדן פון אויסמאַרדן אַ גאַנץ פּאָלק. ער האָט איינגעפירט אַ גאַנצע ריי אינסטיטור- ציעס, געזעצן און אַ צאָל אַנדערע מיטלען אויף צו פאַרהיימלעכן דעם טייוולאַנישן פּלאַן פון פעלקער-פאַרניכטונג. אַט די צביעותדיקע טייוולאַ- נים-פּאָליטיק לגבי די יידן איז נאָך ערגער פון עצם פאַקט פון מאָרד.

און נאָך שוידערלעכער זענען די מעטאָדן פון דורכפירן דעם טויט- אורטייל.

אַ נאַרמאַלער מוח פון אַ מענטשן קאָן נישט באַגרייפן די אַלע אופנים פון מאָרד, וואָס דער דייטש האָט צוגעטראַכט און אָנגעווענדט, און ס'איז נישט מעגלעך צו באַשרייבן די אַלע עינויים און דעם פיין, וואָס ס'האַבן זיך אָנגעליטן די קרבנות פאַרן טויט זייערן. אַט דער גיהנום, וואָס די יידן האָבן דורכגעלעבט פאַר זייער ענדגילטיקן טויט, איז פיל שוידער- לעכער פון דעם עצם פאַקט: טויט. ער פאַרדינט אויך, מ'זאָל זיך אויף אים אַפּשטעלן, גענוי אויספאַרשן, ווייל אין דעם פאַקט אַנטפלעקט זיך די דייטשע נשמה מיט אַלע אירע פאַרברעכערישע מאָרד-אינסטינקטן, ווייל אין דעם האָט זיך אויך אויסגעווינקט די... גרויסע דייטשע קולטור, וויסנ- שאַפט, אינטעליגענץ.

און דער דאָזיקער מאָרד-אינסטינקט פון דייטש, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק בעת די "יידן-אַקציעס", איז שרעקלעכער פון אַלץ, ווייל דער אינסטינקט איז דאָך אַ נאַטור-כוח, וועלכן ס'איז שווער צו באַקעמפן.

נחמן בלומענטאל

מיר קענען נישט זיינע סיבות, ווי אויך נישט זיינע אַנטפלעקונגס-מעג-
לעכקייטן. ער קען דרימלען לאַנגע יאָרן, מ'זאָל פון אים גאָר נישט וויסן
און פּלוצים, ביי געהעריקע באַדינגונגען, וואַקסט ער אויס, באַווייזט זיך
און כאַפט אַרום די וועלט מיט אַן אַלץ פאַרלענדדיקן פייער. אויב איצט
— נאָך דער מלחמה, זענען די באַדינגונגען פון מאַרד באַזייטיקט גע-
וואָרן (צייטווייליק!), איז אַבער דער מאַרד-אינסטינקט ביים דייטשן פּאַלק
נישט אַנגערירט געוואָרן. מען שמועסט און מען דעבאַטירט ערשט וועגן
דעם, ווי אַזוי דערציט מען איבער דעם דייטש, אַבער ווי אַזוי זאָל מען
ביי אַ פּאַלק סובלימירן אַ מאַרד-אינסטינקט?

אויף דער פּראַגע האָבן מיר נאָך נישט קיין תשובה.

ווער וויסט, צי די גאַנצע אויסראַטונג פון פעלקער איז נישט גע-
ווען מער אַן אויסדרוק, אַ רעזולטאַט פון מאַרד-אינסטינקט, ווי פון פּאָ-
ליטישע-עקאָנאָמישע אַדער, ברייטער גענומען — וועלט-אַנשוילעכע פּרינ-
ציפּן. אַלנפּאַלס, נאָר אַזאַ טעזע קען אונדז פאַרענטפּערן די גרויסע פּרייד,
די הנאה, וואָס דער דייטש האָט געהאַט בעתן אויספירן די צוגעטראַכטע,
אויסגעקליגלטע און דערפּינדערישע מעטאָדן פון פיין, וואָס האָבן שטופּנ-
ווייז דערפירט צו אַ פּאַמעלעכן, בהדרגהדיקן טויט. און אויב אין די גרוי-
סע טויטן-לאַגערן האָט מען זיך באַמיט צו פאַרגיכערן דעם פּראַצעס פון
טויט, איז דאָס געווען אַ רעזולטאַט פון נויטווענדיקייט; די צייט האָט גע-
נויט דערצו און די מאַסן-קרבנות, באַשטימטע צום טויט, האָבן נישט גע-
קאַנט וואַרטן. דער שנעלער טעמפּאָ פון מאַסן-מאַרד אין אַ מאַדערנעם
טויטן-לאַגער איז געווען דער פּועל-יוצא פון דער הויך-אַנטוויקלטער
אינדוסטריע. דער טויט-באַטריב, איינגעריכטעט לויט די לעצטע דער-
גרייכונגען פון דער דייטשער וויסנשאַפט, האָט דערצו געפירט און דאָס
איז גאַנץ זיכער געשטאַנען אין סתירה צום מאַרד-גענוס, וועלכן דער
דייטש האָט געהאַט ביים דורכפירן דעם מאַרד שטופּנווייז, במנוחה.

בעל כרחו איז דער דייטש געווען געצוונגען צו בויען גאָד-קאַמערן
פאַר הונדערטער, צי אַפילו טויזנטער מענטשן אויף איין מאָל; די צייט
האָט דאָך אים נישט דערלויבט צו פאַרנעמען זיך מיט יעדן איינעם אינ-
דיווידועל. אַבער פון דער נאַטור איז ער געווען נוטה צו פירן אַן אייגע-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקאָפּאַציע

נעם, אליין צוגעקלערטן מעטאָד פון טויטן. מיר זעען דאָס צווישן אַנדערן פון דעם אופן, ווי אַזוי דער דייטש האָט דורכגעפירט די א"ג סעלעקציעס. די סעלעקציע איז געווען דער ערשטער עטאַפּ, דער אַריינפיר צו דער מאַרד-אַקציע. ער איז באַשטאַנען פון אַפּקלייבן דערוואַקסענע געוונטע אויף „אַרבעט“, קינדער אין „קינדער-גערטענער“, אַלטע אין „אַלטער-היימען“. ערשט פיל שפעטער האָט מען זיך איבערצייגט, אַז די סעלעקציע מיינט — זיכערער טויט.

ווי אַזוי איז פאַרגעקומען אַזאַ מין סעלעקציע?

אַנגעהויבן האָט זי זיך נאָך אין די געטאַ-צייטן, אַדער אַפילו פאַרן איינפירן דאָס געטאַ. איבעריקנס איז דאָך נישט אומעטום געווען אַ געטאַ. צוליב „אַבוועקסלונג“ איז דער דייטש געווען בכוח צו ליקווידירן אַן עדה יידן אָן אַ געטאַ אויך!

מ'הייסט יידן קומען זיך רעגיסטרירן אויף אַ באַשטימטן פּלאַץ. דער אַרבעטס-אַמט דאַרף וויסן, ווער פון זיי טויג צו אַרבעט און ווער נישט. אַלע יידן קומען, ווייל פאַר נישט קומען דראָט דאָך אַ האַרבע שטראַף. זיי ווערן פּלוצים אַרומגערינגלט פון אַלע זייטן דורך באַוואַפנטע זעלנער, ס. ס. לייט, פּאַליצייאַנטן א"א. פּלוצים באַווייזט זיך אַ קאַמיסיע פון אַ פאַר העכערע אַפיצירן, באַאַמטע, וואָס באַטראַכטן דעם עולם און טיילן אָפּ איי-נעם אויף רעכטס, איינעם אויף לינקס. אַפּגעטאַן דאָס שטיקל אַרבעט, ווערט אין טייל באַפרייט, דער אַנדערער פאַרהאַלטן. און דאָ קענען פאַר-קומען פאַרשידענע וואַריאַציעס. עס ווערן פאַרהאַלטן די שטאַרקערע און יינגערע און זיי ווערן טאַקע דערנאָך געשיקט אויף אַרבעט אין אַרבעטס-לאַגער. די איבעריקע גייען אַהיים צופרידענע: באַפרייט פון דער אַרבעט!

אַן אַנדערש מאַל ווידער, ווערן די שוואַכערע פאַרהאַלטן און די גע-זינטערע לאָזט מען אָפּ. וואָס טוט מען מיט די שוואַכערע? זיי ווערן אַדער גלייך אַרויסגעפירט אויף אַ באַשטימטן אָרט (געוויינטלעך אויבן בית-עולם, אַדער אין אַ וועלדל אויסער דער שטאָט) און ווערן גלייך ליקווי-דירט, אַדער מ'שיקט זיי אָפּ צו אַ דערצו באַשטימטן מקום.

עס קאָן אַבער געמאַלט זיין אַן אַנדערע וואַריאַציע: קיינער פון די

נחמן בלומענטאל

גרופעס ווערט נישט אָפּגעלאָזט, אָבער גלייכצייטיק — נאָך דער סעלעקציע, ווערט איין גרופע אָפּגעפירט צו אַרבעט און די צווייטע — צום טויט. כדי אַריינצופירן דעם עולם אין אַ טעות, בפרט ווען מענטשן האָבן זיך שוין געהאַט עפעס־וואָס דערוווסט און פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן פאַר אַזעלכע רעגיסטראַציעס, האָט דער דייטש צוגעקלערט אַ ניי שפיצל. ער האָט די מענטשן, וואָס האָבן זיך יאָ צוגעשטעלט, אַרויסגעגעבן ספעציע־לע פאַפּירלעך, די באַרימטע „שינען“¹⁹, וואָס האָבן נישט ווינציק צוגע־האַלפּן צום פאַרטומלען די יידן, זיי באַפרייט און דערביי געלאַכט פון די יעניקע, וואָס האָבן מורא פאַרן דייטש און זיך בכלל נישט צוגעשטעלט.

שפעטער מיט אַ שטיקל צייט האָט זיך די רעגיסטראַציע איבערגע־חזרט, עס האָט זיך שוין צוגעשטעלט אַ גרעסערער עולם. עס איז נישטאָ וואָס מורא צו האָבן. אויך דאָס מאָל ווערן זיי באַפרייט: זיי באַקומען נייע „שינען“, אָדער מ'לייגט אַ נייעם שטעמפל אויפן אַלטן „שיין“. אָן אַזאָ שטעמפל אין דער אַלטער שיין נישט גילטיק און אַ ייד אָן אַ שיין איז בכלל נישט לעבנס־באַרעכטיקט.

איז אויך די צווייטע רעגיסטראַציע אַדורך בשלום, טאָ פאַר וואָס מורא האָבן פאַר דער דריטער? אָט ערשט דעמאָלט, ווען די יידן האָבן שוין באַקומען דעם געהעריקן צוטרוי צו דער דייטשער מאַכט און שטעלן זיך צו כמעט אָן אויסנאָם, ווערט דורכגעפירט די אמתע סעלעקציע לויטן פּרזער אָנגעגעבענעם נוסח.

בכן, פירט מען דורך ביי אַ סעלעקציע דעם איינטייל: ווער צו „אַר־בעט“ און ווער נישט.

מיט דער צייט האָבן שוין די מענטשן פאַרשטאַנען דעם אמתן זינען פון נישט זיין אַרבעט־פעיק און זיי האָבן זיך באַמיט אויסצוזען ווי צום שטאַרקסטן, צום יינגסטן. אַ דייטשער דאָקומענט פון לאַדזשער געטאָ באַ־

---

¹⁹ ס'איז אינטערעסאַנט, אַז שוין ביי מענדעלען געפינען מיר דאָס וואָרט „שיין“ מיט דער ספעציפישער באַדייטונג: „קומט פּלוצים אָן גורת־הבלעטלעך, מלמדים טאַרן נישט קנעלן אָן אַ „שיין“, אַ בלעטל הייסט עס. שלעכט“ („שלמה ר' חיימס“, 18טער טייל, קאַפּ' 15). נאָר פאַרשטענדלעך, מיר זענען אַוועק ווייטער פון מענדעלעס צייטן...

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

שרייבט, ווי אזוי אַלטע פרויען באַמיען זיך אויסצווען וואָס יינגער, מאַלן זיך, פּודערן, טוען זיך שיינ אָן — אַלץ, כדי נישט אַריינצופאַלן אין דער קאַטעגאָריע, וואָס טויג שוין צו גאָר נישט, סידן „אויף שמעליץ“, אזוי האָט מען דאָס גערופן אין לאַדזשער געטאָ.

ביי אַזאַ סעלעקציע האָט זיך תמיד דער דייטש באַמיט צו צעטיילן די משפּחות, וואָס האָבן זיך געהאַלטן צוזאַמען, ווען אַפילו זיי זענען אַלע פעיק געווען צו אַרבעט. אַ מאַן מיט אַ פּרוי? — טאָ איינער צום לעבן, איינער צום טויט! סידן זיי ווילן ביידע גיין צום טויט. דעם חסד האָט דער דייטש מיט די יידן יאָ געטאָן — אַבער אויך נישט תמיד.

קומט אַ מאַמע מיט קינדער? — די מאַמע אויף רעכטס, מעג זי זיין אַפילו נישט קיין אַרבעטס־פעיקע. נישקשה, מ'וועט זיך מיט איר דערנאָך אויך קענען אָן עצה געבן. די קינדער אויף לינקס — צום טויט.

ס'איז פאַרשטענדלעך און מ'קען זיך משער זיין, וואָס פאַר אַ סצענעס עס האָבן זיך דערביי אָפּגעשפּילט. מכל שכן ביי אַ קינדער־אַקציע (למשל, אין לאַדזשער געטאָ, סעפטעמבער 1942, פּלאַשאַווער לאַגער, מאי 1943), ווען מ'פלעגט נעמען קינדער נאָר ביז 10 יאָר און אַרויסשיקן אויף „דער־ציונגל מחוץ דעם געטאָ, ווייל וואָס פאַר אַ מענטשן קענען אויסוואַקסן אין די געטאָ־באַדינגונגען...

מענטשן חלשן, שטאַרבן אויפן אָרט. מענטשן ווילן זיך נישט לאָזן צעשיידן, און דער דייטש שטייט און האָט הנאה פון זיין שטיקל אַרבעט. ער פאַרגינט זיך זייער אָפט אויף פאַרשיידענע המצאהלעך, פאַרווילונגען. ער גיט, למשל, דער מוטער פון צוויי קינדער דאָס רעכט אויסצוווילן איינס פון זיי, כדי עס קאָנען מיט זיך מיטנעמען.

וויפל טייוולאַנישע אַכוריות עס שטעקט אין אַזאַ מין פאַרשלאַג, גע־מאַכט דער מוטער, זי זאָל אַליין באַשטימען, וועלכעס קינד אירס דאָרף גיין צום טויט.

און ווען איין מוטער (אין סאַנדאָמיר) האָט זיך נישט געקענט גלייך דעצידידן אויפן אָרט וואָס צו טאָן: דאָ געכאַפט דאָס עלטערע מיידעלע, וואָס פאַרשטייט דאָך שוין וואָס עס קומט פאַר, און דאָ דאָס קלענערע יינגעלע, וואָס וועט דאָך אַליין קיין טאָג נישט קענען איבערלעבן אָן דער

נחמן בלומענטאל

מוטער און דאָס עלטערע מיידעלע וועט זיך דאָך אפשר אַליין אָן עצה געבן, — איז דאָס דעם דייטש געוואָרן איבערדריסיק נאָך דעם, ווי ער האָט אַ לענגערע צייט אָנגעקוואַלן פון דער שפּיל צווישן מוטער, טאָכטער און זון — און אַלע דריי דערשאַסן אויפן אָרט.

אַגב, אויף צו הרגענען משפּחות זענען אַפּנים אויך געווען גענויע פּאַרשריפטן. קודם האָט מען געהרגעט דאָס יינגסטע קינד, דערנאָך דאָס עלטערע און צום סאַמע סוף די מוטער (עלטערן). אַזאָ סדר גיבן איבער פּאַרשיידענע עדות און פּאַרשיידענע מקומות.

דערנאָך, ווען קיין געטאָס זענען שוין נישט געווען און דאָס ביסל ייִדן האָט זיך געפונען אין לאַגערן, האָט מען דאָ אויך דורכגעפירט די סע־לעקציעס. די געוואָרענע נישט־אַרבעטפעיקע, א״ג מוזולמענער, פּלעגט מען אויסקלייבן און גלייך שיקן אין אויוון.

ביים אָנקומען אין לאַגער, צי שפּעטער, נאָך אַ געוויסן אַרבעט־פּע־ריאָד, פּלעגן פּאַרקומען סיסטעמאַטישע סעלעקציעס פון די העפטלינגען. מ'פּלעגט הייסן דורכגיין דער מאַסע מענער און פּרויען — גאַנץ נאַקעט, אַפּילו בעת אַ ווינטער־טאָג, פּאַר דער קאַמיסע, אין וועלכער ס'האָט זיך נישט איין מאָל געפונען אַ דאָקטער־מעדיצין, און אויפן אויג, צי מיט אַ פּאַך פון אַ שטעקעלע, אַפּגעשיקט איינעם אויף רעכטס, אַ צווייטן אויף לינקס. נישט איין מאָל האָט מען אַפּילו געהייסן מאַכן ספּאַרט־איבונגען, לויפן איבער שטערונגען, שפּרינגען, ווער עס האָט דאָס נישט דורכגע־פירט ווי ס'דאַרף צו זיין, דער איז שוין במילא געווען אַ פּאַראַורטיילטער. און וויפּל הנאה זיי האָבן געהאַט, די דייטשע אַרגאַניזאַטאָרן פון קאָ־מישן לויף. עס לויפן עלטערע אַפּגעשוואַכטע פּרויען, וואָס האַלטן זיך קוים אויף די פּיס. ״דאַנערוועטער, נאָך איין מאָל! איין קעסטליכעס בילד״ (אַן אמתער אויסדרוק פון אַ דייטשן מאַכטהאַבער).

אַט דאָס איז אַ סעלעקציע, געזען מיט די אויגן פון אַ דייטש. וואָס ס'האָבן דערביי געפּילט די ייִדישע קרבנות — דאָס קאַנען מיר ייִדן, זיך משער זיין, הגם אַריינלעבן זיך אין דעם איז פּאַר איינעם, וואָס איז דאָרט נישט געווען — אוממעגלעך. מיר פּאַרשטייען דאָס, אָבער מיר קענען דאָס נישט פּילן. איבעריקנס זענען גרויסע פּסיכישע איבערלעבונג־

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

גען איינמאַליקע, זיי חזרן זיך נישט איבער אַפילו נישט ביי דעם זעלבן יחיד און אין די זעלבע באַדינגונגען.
ווען מען נעמט דאָס אויבן געזאַגטע אין אַכט און מ'זעט פאַר זיך די דורכגעפירטע סעלעקציעס, קענען מיר ערשט פאַרשטיין דאָס צווייטע ליד פונעם דיכטער מ. שענקער.

כ'שעם זיך

ליבע פרוי מיין,
כ'האַב דיר געברענגט אַהער
אין האַרצן אַ ווייטאַג
אויף די באַקן אַ טרער.

איך האָב שוין געוווּסט,
אַז מ'גייט צום טויט אַצינד.
און איך האָב דיר געלאָזן אַליין
צוזאַמען מיטן קינד.

און דו ביזט געגאַנגען אַזוי
מיטן קינד אויף דער האַנט,
געגאַנגען אַזוי שטיל אין דעם
יודענלאַנד.²⁰

איך שענס זיך פאַר דיר,
ס'איז פינצטער מיין טעה,
כ'האַב דיך געשיקט צום טויט
און איך בין געבליבן דאָ.

---

²⁰ „יודענלאַנד“, דאָס איז דער יידישער רעזערוואַט, ווהיין מ'האַט געשיקט די יידן, זיי זאָלן קענען רויק אַדורכלעבן די מלחמה. דאָ זענען עס אַנטשטאַנען די טויט-לאַגערן.

נחמן בלומענסטאל

כ'שעס זיך פֿאַרן הימל,
כ'שעס זיך פֿאַר דער ערד,
צי בין איך דען שוין
צו לעבן ווערט ?

כ'שעס זיך פֿאַר די בויער
בייס בערגל וואָס שטייען,
די וואָס האָבן געהערט
דיינע לעצטע געשרייען.

דאָס קינד האָט זיך געטוליעט
צו דיין קאַפּ צו
און ס'האַט געפרעגט אַזוי,
ווי איז דער טאַטע, ווי ?

כ'שעס זיך אַזוי,
איך האָב נישט קיין רו,
די בויער זיי פֿרעגן מיך
ווי ביסטו טאַטע, ווי ?

ווי איך גיי, ווי איך שטיי
זע איך זיך אויף וואָר,
דיינע פֿאַרווונדעטע אויגן
און די אָפּגעשוירענע האָר.²¹

איך זע זיך אין רויך
איך זע זיך אין פֿלאַמען.

---

²¹ פֿאַרן פֿאַרגאַזן די פֿרויען האָט מען זיי אָפּגעשוירן די האָר, וואָס מ'האַט דערנאָך פֿאַרווענדט אין די דייטשע פֿאַבריקן אויף צו מאַכן פֿון זיי שטריק און מאַטראַצן.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

איך זע דאָס קינד זיך טוליען
צו דיר, זיין מאַמען.

כיזע דיך ביים בערגל
אויף די בוימער אַלע,
כיזע דיך אַצינד
ווי דו ביסט געווען מיין כלה.

סיאיז דיר שוין בעסער פאַר מיר,
מיין טייערע, מיין זיסע,
ביסט שוין פטור געוואָרן
די שרעקלעכע תפיסה.

ליבע! איך בין דיך מקנא,
סיאיז דיר שוין גוט.
דו זעסט נישט אַצינד
די טרערן און דאָס בלוט.

ביסט פריי געוואָרן
פון אַלע צרות צוזאַמען,
דו זעסט נישט אויך
דעם רויך און די פלאַמען.

דו האַסט נישט אין האַרץ
אַז טיפע ווונד,
ווי איך האָב דאָ
פון דיר מיטן קינד.

ווען ס'וועט קומען די צייט,
מ'וועט מיך אויך טויטשלאַגן,
וועט אַפילו נישט זיין
ווער ס'וועט קדיש זאָגן.

נחמן בלומענטאל

דער דיכטער שעמט זיך פאר דער פרוי און קינד, וואס מ'האט זיי צו-גענומען אין זיין אנוועזנהייט, בעת דער סעלעקציע. ער האט שוין יא גע-ווסט, וואס ס'באטייט דאס דאזיקע ווארט. ער שעמט זיך, וואס ער האט געלאזט דער פרוי און קינד אליין אוועקגעפירט ווערן און ער איז געבליבן צווישן די לעבעדיקע. מעגלעך, אז אים האט אפגעהאלטן פון מיטגיין מיט זיי דער אינסטינקט פון לעבן, מעגלעך: ער איז אזוי צעטומלט געווארן, אז ער האט נישט תיכף זיך אריענטירט און געקענט תיכף ומיד מיטגעריסן ווערן. די דייטשן האבן נישט געגעבן קיין סך צייט אויף צו קלערן. זיי האבן דעם אפגעקליבענעם עולם תיכף געטריבן מיט קללות, חרמות און מיט קלעפ, אדער צו ארבעט, אדער אין גאזקאמער; און ביז דער דיכ-טער האט זיך געכאפט, איז שוין די פרוי און דאס קינד נישט געווען, און ער שעמט זיך.

דער פאטער קען נישט פארגעסן דאס בילד, ווען ער האט צום לעצטן מאָל געזען זיין משפחה. ער חזרט איבער די ווערטער פון פינפֿיאַריקן קינד, וואס פרעגט זיך אויפן טאטן. אויב שטארבן, טאָ די גאנצע משפחה. אזוי זענען צום מערסטן אומגעקומען יידישע משפחות. זיי האבן זיך ביזן טויט נישט געלאזט צעשיידן. נאָך אין די גאזקאמערן האבן זיי זיך גע-האלטן אינאיינעם, ביי די הענט, צי אַרומגענומען, מ'זאל זיי חלילה, נישט צעשיידן, אַפריסן איינעם פון צווייטן:

דער דיכטער האט דאס נישט געטאָן און ער האט חרטה, געוויסנס-ביסן. אומעטום זעט ער זיין פרוי און קינד. ער הערט זייערע שטימען, זייערע לעצטע געשרייען און ער טרייסט זיך: „זיי, די טויטע, איז בעסער, זיי ליידין שוין נישט, זיי זענען שוין נישט דעם שוואַרצן רויך פון קרעמאָ-טאָריע“, וואס שלאָגט פון די ברענענדיקע גופים.

אַט דער שוואַרצער רויך, די פלאַמען, וואס האבן געזעצט פון די קומענס, צי פון די שייטערהויפנס און וואס מ'האט געזען אויף קילאָ-מעטערס ווייט, האבן דערפירט די „העפטלינגע“ צו משוגעת. ער, דער רויך, איז דאס געווען דער סימבאָל פון אומקום. ער איז די טעמע פון נישט איין ליד, פון נישט איין דערציילונג אין דער וועלט-ליטעראַטור. ער ווערט אויך אויסגענוצט, ווי אַ מאַלערישער סוזשעט דורך אַ גאַנצער

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

ריי קינסטלער (אויך נישט־יידן), וואָס האָבן דורכגעמאַכט אוישוויץ. נישט אומזיסט הייסט איינס פון די דערשיטערנדיקסטע ביכער אויף דער טעמע פון מאַרטיראָלאָגיע אין טויטן־לאַגער: „דער רויך איבער בירקע־נאָר“, אַ שילדערונג פון דער פּוילישער שרייבערין סעווערינאַ שמאַגלעוו־סקאַ.

דער דיכטער זעט נישט פאַר זיך קיין אַנדערן וועג, ווי מיטגיין, נאָכ־גיין זיין פּרוי און קינד. ער איז איבערצייגט, אַז דאָס וועט אין גיכן קור־מען און דאָס איז טאַקע געשען. זיין איינציקע זאַרג: ווער וועט זאָגן נאָך אים קדיש?

די דאָזיקע זאַרג האָט עס דעמאָלט באַגלייט נישט איין יידן. נישט איינער איז געווען זיכער, אַז אַלע יידן קומען אום, אַז ס'וועט אַפילו נישט בלייבן קיין זכר פון זיי, אַז די וועלט וועט אַפילו נישט וויסן, ווי אַזוי און ווען זיי זענען אומגעקומען.

***

ה. לייוויק, וואָס ברענגט אויך דאָס ליד מיט אַ קיצור זאַגט, אַז דער דיכטער האָט געהאַט דעם שולד־באַוווּסטזיין און אַז בדרך־כלל האָבן זיך די מוטערס מער געאַפּפּערט און מיטגעגאַנגען מיט די קינדער, בשעת די פּאַטערס האָבן זיך מער אָפּגעהיט און דערפון נעמט זיך דער שולד־באַ־וווּסטזיין ביי די מענער.

איך ווייס נישט, צי די מיינונג איז אַ ריכטיקע. עס פעלן אונדז צו דער פּראַגע מאַטעריאַלן, סטאַטיסטיקעס; און צי איז דאָ בכלל שייך צו ריידן וועגן סטאַטיסטיק.

איך וויל נאָר דאָ איבערגעבן איין בילדל (וואָס זעט שוין היינט אויס ווי אַ לעגענדע) פון דער גרויסער „אויסזידלונג“, זומער 1942, אין וואַר־שע.

דורך דער סעלעקציע־קאָמיסיע גייט דורך אַ הויכער געזונטער מאַן מיט אַ זאַק מטלטלים אויף די פלייצעס. די קאָמיסיע קוואַליפיצירט אים צום לעבן. דער ייד גייט אויף רעכטס.

נחמן בלומענטאל

פלוצים דערזעט דער ס. ס. מאן, אז אין זאק רירט זיך עפעס. ער שטעלט אָפּ דעם מאן, נעמט צו דעם זאק, עפנט אים און דערזעט אַ לעד-בעדיק אָבער אַרבעטס-אומפּעיק קינד, וואָס דער „פאַרפּלוקטער יודע“ האָט געוואָלט אַדורכשמוגלען קעגן דייטשן געזעץ. ער שיקט אָפּ דאָס קינד אויף לינקס.

דער פּאַטער, אַ פאַרלוירענער, אַ גרויסער און געזונטער, וואַרפט זיך צו די פּיס פון ס. ס. מאן מיט תּחנונים און געוויינען, ער זאל אים דער-לויבן מיטגיין מיטן קינד. דער ס. ס. מאן שלאָגט אים, טרייבט אים אָבער צו דער זייט פון די צום לעבן-באַשטימטע. דער מאן טרעט נישט אָפּ, ביז לסוף דערלויבט אים דער ס. ס. מאן אַריבערצוגיין אין דער זייט פון די קינד-דער. אַ דייטשע נשמה קען מען דאָך נישט אָפּשאַצן! און דער ייד לויפט מיט פּרייד צו צום קינד, כאַפט עס אויף די הענט — דאָס מאָל שוין אין גאַנצן בפרהסיא: ער האָט שוין פאַר קיינעם נישט קיין מורא. און ער גייט אָפּ געלאָסן מיט אַ שטראַלנדיק גליקלעך פנים און מיטן קינד אויף די הענט — אויף לינקס, צו דער מחנה, וואָס איז באַשטימט אויף טויט.

V

אוי שוויץ

אוישוויץ

ווער קען היינט נישט דעם דאזיקן נאָמען? ווער ווייסט דאָס נישט, אז דער נאָמען פון קליינעם, אַמאָל עסטרייכישן און דערנאָך פּוילישן שטעטלעך איז געוואָרן באַרימט אויף גאָר דער וועלט? ווער איז היינט צו טאָג אַזוי אָפּגעשטאַנען, ער זאָל נישט וויסן, אַז אוישוויץ איז איינס פון די „גרונדלאַגן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט“, אַ סימבאָל פון נישט געהער-טער ביז איצט — היינטצייטיקער אַכזריותדיקייט; דער אָנהייב פון אַ נייער עפאָכע, וואָס איינער אַ פּויליש-דישער שרייבער (א. רודניצקי) האָט אַנגערופן די „תּקופּה פון אויוונס“; פון אַן עפאָכע וואָס האָט אַרויסגעבראַכט דעם נייעם יודישן טערמין „גענאָסיד“, אויף צו באַצייכענען דעם סיס-טעם פון הערשן מיטן מעטאָד פון פעלקער-מאָרד.

און אוישוויץ — דער גרעסטער לאַגער אויף דער וועלט (וועלט-רע-קאָרד, אַלנפּאָלס ביון היינטיקן טאָג), איז דאָס דער בעסטער סינאָנים פון דעם אַלעמען.

ס'איז נאָך נישט געקומען די צייט אָפּצושאַצן, צי אַפילו גענוי אַרומ-נעמען מיטן געדאַנק דאָס אַלץ, וואָס ס'איז פאַרגעקומען אין דער דאָזיקער שוידערלעכער תקופּה. ס'איז נאָך נישט געקומען די צייט, מ'זאָל קענען באַגרייפן מיטן פשוטן מענטשלעכן שכל, ווי אַזוי האָט מען געקענט פאַלן אויפן געדאַנק צו שאַפן אַ גאַזקאַמער און אַ קרעמאַטאָריע פאַר גאַנצע, לעבעדיקע פעלקער. ס'וועט נאָך זיכער אַ סך וואָסער אָפּפליסן, ביז מיר וועלן דאָס אַלץ קאַנען משיג זיין. אָבער מ'טאָר אין דעם, היינט צו טאָג, נאָכן דערגרייכטן נצחון איבערן נאַציזם, — נישט פאַרגעסן און נישט פאַרקלענערן דעם ווערט און די באַדייטונג דערפון פאַר דער נאַענטסטער און ווייטסטער צוקונפט. מ'טאָר נישט פאַרפלאַכן דאָס פּראַבלעם דורך דערפירן עס צו אַ טעזע, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ „קראַנקער פאַנ-טאָזיע“ פון אַ מענטשן, אַ דעגענעראַט. און מ'טאָר זיך אויך נישט באַנו-

נחמן בלומענטאל

גענען מיט א צווייטער טעזע, אז דאָס אַלץ שטאַמט פון אַ בינטל אויס-
וורפן, סאַדיסטן, וואָס האָבן אויף אַזאָ אופן געוואָלט — און געקאַנט! —
אויסלאָדן זייערע ביזע אינסטינקטן.

דאָס פּראָבלעם איז פיל ברייטער און טיפּער. און ווער ווייסט, צי
וועט דער דאָזיקער אויסטערלישער ביישפּיל נישט האָבן נאָך אַנהענגער,
וואָס וועלן אים אין דער נאַענטערער צי ווייטערער צוקונפּט נאַכטאָן.
גרויסע זאַכן, אומגעוויינטלעכע מעשים, געפינען שטענדיק זייערע נאַכ-
מאַכער. און דאָ קומען מיר צום עצם-פּראָבלעם. אוישוויץ איז עפעס מער
ווי אַ געוויינלעכער קאַנצענטראַציע-לאַגער, וווּ עס זענען אומגעבראַכט
געוואָרן מיט אַ געניטער, רויקער האַנט און לויט אַ גענוי און פינקטלעך
באַאַרבעטן וויסנשאַפּטלעכן פּלאַן — כּך וכך מיליאָנען אומשוּלדיקע
מענטשן; אוישוויץ איז עפעס מער. אוישוויץ — איז אַ גראַנדיעזע דער-
שיינונג! אויב דאָס אַלטערטום האָט זיך געגרויסט מיט שאַפּן אַזעלכע קאָ-
לאַסאַלע בנינים, ווי דאָס רוימישע קאַליסעום, די עגיפּטישע פּיראַמידן,
קאָן זיך די נייציט באַרימען (אז אַך און וויי צו דער באַרימערין!) מיט
אויפשטעלן אַזאָ מין ווונדער, ווי אוישוויץ. אויף ריין יידיש זאָגט מען: אַ
ביז ווונדער.

ווען מ'איז נאָך דער מלחמה אַרויפגעקראַכן אויף דעם וועכטער-טור-
רעמל, וואָס אויף דער בראַם, וואָס פירט צום לאַגער בירקענאַו, און מ'האַט
געוואָרפן אַ בליק אויף דער ריזיקער טעריטאָריע, וואָס ס'האַט פאַרנומען
דער שטח פון דעם לאַגער, וואָס מ'האַט נישט געקענט אַרומכאַפּן מיטן
אויג; מעקסיקע, למשל, דעם טייל לאַגער, וווּ ס'זענען אַפילו קיין באַראַקן
נישט געווען, וווּ מ'האַט די מענטשן געהאַלטן אונטערן פרייען הימל, האָט
מען אַפילו מיטן ווייטסטן בליק נישט געקאַנט דערגרייכן, ווען מ'האַט
פאַר זיך געזען אַ ים מיט באַראַקן, וואָס זענען געשטאַנען אויסגעשטעלט
אין "ריי און גליד", האָט עס פאַרכאַפּט דעם אַטעם! מען איז געפלעפּט
געוואָרן פון דער גרויסקייט פון רעיון און פון דער טיף-גרונטלאָזער
רישעות. מען איז אויפגעציטערט געוואָרן פון דער גרויסקייט פון פּלאַן,
פון דעם "ווייטן בליק" פון די פאַרברעכער פלענער-מאַכער, וואָס האָבן

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

פון דעסטוועגן באַוווּזן אין אַ גרויסער מאַס צו פאַרווירקלעכן זייער טייוור-
לאַנישן פּלאַן.

און ווען מ'האַט זיך נאָך פאַרגעשטעלט, אַז אַט אין די אַלע באַראַקן
האַט געווימלט אין משך פון אַ פאַר יאָר מיט הונדערטער טויזנטער מענטשן;
אַז יעדן טאָג זענען צענדליקער טויזנטער פון זיי געגאַנגען דעם טויט
אַנטקעגן, — האַט מען פאַר זיך דערזען דעם אַפּגרוינט פון גיהנום אויף
דער ערד, אַ גיהנום — געשאַפן פון מענטשן פאַר מענטשן.

און די גרויסקייט פון פאַרברעך, די גראַנדיעזקייט פון מענטשלעך-
כער אוממענטשלעכקייט האַט פאַרשפּאַרט דעם אַטעם! מ'האַט פאַרלוירן
דעם קלאַרן געדאַנק, דאָס מענטשלעכע געפיל און מ'האַט מיט פאַרווונדע-
רונג אויסגערופן: אַט-אַדאָ איז אוישוויץ?! די ווירקלעכקייט האַט איבער-
געשטיגן די פאַנטאַזיע, זי האַט אונדז געפלעפט און דערשלאָגן און פאַר-
טונקלט אַלע אונדזערע ביז איצטיקע פאַרשטעלונגען וועגן שלעכטס און
גרויזאַמקייט.

אוישוויץ האַט בלאַס געמאַכט, פאַרקלענערט און אַפּגערוקט אין אַ
זייט, צונישט געמאַכט אַלע אונדזערע באַגריפן פון מענטשלעכע זינד און
פאַרברעכנס. מיר האָבן מיט אוישוויץ זיך דערשלאָגן צום אידעאַל פון
זינד, צו דער ריינער אידעע פון שלעכטקייט — און דאָס האַט אונדז אַרויס-
געפירט פון גלייכגעוויכט, אונדז דערדריקט, ווי מיר וואָלטן געזען עפעס
אומנאַטירלעכס, איבערמענטשלעכס. און דאָס איבערנאַטירלעכע ציט דעם
מענטשן, ווירקט אויף אים. דאָס שלעכטע קאָן אַזוי גוט באַאיינפלוסן און
מיטרייסן דעם מענטשן ווי דאָס גוטע, אויב נישט נאָך מער.

ווען אַ ספּעציעלע קאָמפּעטענטע קאָמיסיע האַט נאָך דער מלחמה זיך
פאַרנומען מיטן גורל פון דעם לאַגער (אין בירקענאָ) און געדאַרפט אויס-
אַרבעטן אַ פּלאַן, כדי צו וויסן וואָס צו טאָן מיט דעם, וואָס ס'איז געבליבן,
— האַט איין מיטגליד, דער איינציקער ייד וואָס האַט זיך באַטייליקט אין
דער קאָמיסיע פאַרגעשלאָגן, אַז מ'זאָל דעם גאַנצן שטח, די אַלע לאַגער-
איינריכטונגען דערהאַלטן ביים צושטאַנד, ווי ער האַט אויסגעזען ווען ער
האַט נאָרמאַל פונקציאָנירט אין די היטלער-צייטן — ווי אַ זכר לדרורות.
נאָך אַ לענגערער באַראַטונג און נאָך אַ שטיק צייט אַריינטראַכטן זיך אין

דעם ענין, און נאך דעם, ווי די פארשיידנסטע זאקענער האבן זיך ארויס-געזאגט וועגן דעם פראיעקט, איז מען געקומען צום אויספיר, אז מ'קאן דעם פראיעקט נישט דורכפירן; ווייל אויסהאלטן, רעסטאורירן און קאנ-סערווירן אזא מין ריזיקע שטאט בלויז צוליב מוזיאאלע, צי היסטארישע צילן, — דארף עס פארשלינגען אזעלכע ריזיקע סומעס געלט, אז אפילו פארן בודזשעט פון א גרויסער מדינה איז עס נישט לייכט דורכצופירן. און אזוי האט מען בליט ברירה געמוזט איינגיין דערויף, אז פון גאנצן לאגער זאל בלייבן נישט מער, ווי איין גאס באראקן פון איין לאגער-אפ-שניט; ווייל אויך די קאנסערוואציע פון דעם קליינעם טראפן, אין פאר-גלייך מיטן גאנצן לאגער — איז אויך נישט פון די קליינע זאכן. בירקע-נאז איז דעריבער — אין א גרויסער מאס — שוין נאך דער מלחמה צע-שטערט געווארן; צעשטערט האט עס די צייט און די מענטשן. (דעם בוי-מאטעריאל האט מען טיילווייז פארווענדט אויף הייזער פאר ניי-איבערגע-זידלטע פון די מורח-קרעסן). פון לאגער איז געבליבן נאך דער סקעלעט. מער גאר נישט! אבער אויך דאס ווירקט אויפן מענטשן ווי א גרויסע נאטור-דערשיינונג, ווען ער באגעגנט זיך דערמיט פנים אל פנים! און גאר נישט אין לעבן קאן אפוווישן דעם דאזיקן איינדרוק; וויפל מאל מ'זאל דאס ארט נישט זען, ווירקט עס תמיד ווי צום ערשטן מאל. דאס איז די קללה פון ארט!

די גרויסע פיר אייזן-בעטאן שטארקע קרעמאטאריעס, וואס זענען גע-ווען דאס צירונג פון לאגער (אין פלאץ איז געווען צוצובויען נאך אנדערע קרעמאטאריעס, מיט נאך א גרעסערע אויפנעם-קראפט — שוין נישט פאר יידן, ווייל ווו וועט מען נעמען אזוי פיל יידן? — נייערט פאר די אנדערע אונטערגעיאכטע פעלקער, אויף נאך דער מלחמה) איז אונדז שוין נישט אויסגעקומען צו זען, ווייל די קרעמאטאריעס זענען דורך די דייטשן אליין פאר זייער ענדגילטיקער מפלה, פאר זייער פארלאזן דעם לאגער, אין יא-נואר 1945, אויפגעריסן געווארן. נאר זייערע חורבות זענען געבליבן.

די איינציקע אייזנבעטאן-בנינים פון די קרעמאטאריעס אין לאגער בירקענאז אויפן פאן פון די טויזנטער הילצערנע באראקן, פערדשטאלן אייגנטלעך, — ווירקן ווי א סימבאל פון ארט. די לעבעדיקע העפטלינגען

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקאָפּאַציע

פון לאַגער זענען אַ דורכגייענדיקע דערשיינונג, אייביק אָבער איז דאָס קעניגרייך פון שלעכטס.

אָבער נישט אַלע קרעמאַטאַריעס זענען צעשטערט געוואָרן דורך די דייטשן. דער געשיכטלעכער אמת פאַרלאַנגט מ'זאָל אונטערשטרייכן, אַז איין קרעמאַטאַריע איז אויפגעריסן געוואָרן מיט דינאַמיט דורך די יידישע העפּטלינגען אַליין. וואָס מ'האַט אויפגעהאַלטן אין דעם לאַגער, כדי זיי זאָלן ברענען די גופים — פון זייערע פאַרגאַזטע ברידער.

און דאָס איז אפשר דאָס שענסטע בלעטל פון מענטשלעכער גבורה, וואָס די געשיכטע פון דער צווייטער וועלט-מלחמה האָט אויפגעמישט. און מיר זענען שטאַלץ און נאַציאָנאַל-דערהויבן, וואָס אַט די גבורה האָבן אַרויסגעוויזן יידישע מיידלעך און יידישע בחורים, העפּטלינגען פונעם טויטן-לאַגער בירקענאַו.

שטעלט זיך נאָר פאַר אַליין, ווי אַזוי איז דאָס מעגלעך געווען? אין לאַגער געפינען זיך שוין נישט קיין מענטשן, נאָר נומערן, וואָס זענען טאַ-טוירט אויף דעם אַרעם. דער מענטש האָט שוין נישט קיין פערזענלעכן נאָמען; ער ווערט נאָטירט און גערופן אַמטלעך נאָר מיטן נומער זיינעם. און ווי ער האָט פאַרלוירן זיין אייגענעם נאָמען, אַזוי האָט ער אויך פאַר-לוירן אַלץ, וואָס איז אַמאָל געווען זיין אייגנס. ער טראָגט העפּטלינג-קליי-דער; אויף די פיס הילצערנע קלומפעס, און אַ חוץ אַ שיסל אויף צו נע-מען געקעכטס, מ'שטיינס געזאַגט, טאָר ער גאָר נישט פאַרמאָגן. אַלץ האָט מען ביי אים צוגענומען; יעדע קלייניקייט, אַפילו אַ בריוו, אַ פאַטאַ-גראַפיע. פון דער דרויסנדיקער וועלט (עקסיסטירט נאָך אין יענער צייט פאַר אַ יידן אַ דרויסנדיקע וועלט?) איז ער פולשטענדיק אָפּגעשניטן. פאַר זיך האָט ער נאָר די פאַר שעה נאָכט-רו (וואָס איז זעלטן אַדורך רויק), ווען ער האָט זיך געקאַנט אינאיינעם מיט אַנדערע מיט-חברים צוזאַמען-קוועטשן אויף די ברעטער פון דער ענגער און נידעריקער קאַיע. אַרויס-גיין פון לאַגער האָבן געקענט נאָר די יעניקע, וואָס זענען געגאַנגען אונ-טער אַ שמירה צו אַרבעט אויף אַ באַשטימט אַרט, אַן אַרבעטפלאַץ. דערביי האָט מען זיי בשעת דער אַרבעט געהיט אויף טריט און שריט. פאַרן אַרויס-גיין און נאָכן צוריקקומען פון דער אַרבעט, האָט מען די העפּטלינגען גע-

נחמן בלומענטאל

ציילט, צי פעלט נישט ווער. און וויי איז געווען דעם יעניקן, וואָס מ'האָט עפעס וואָס נישט איז געפונען ביי אים (אַ בלייפעדער, אַ שטיקל ריין פאַ-פיר, אַ בריוול). זיין גורל איז גלייך געחתמעט געוואָרן: טויט אויפן אָרט! אויב ס'האָט אים נישט געטראָפן נאָך עפעס ערגערס, ווי למשל, אַ שטיי-בונקער. שטיין — ווייל אויף זיצן איז נישט געווען קיין פלאַץ, אין אַן ענג, פינצטערן בונקער, וווּ די העפטלינגען פלעגן נישט זעלטן אומקער-מען פון מאַנגל אין לופט. כדי צו פאַרשטאַרקן דעם עפעקט, האָט מען נאָך געגאַסן פון אויבן וואָסער און דער העפטלינג איז געשטאַנען ביזן מויל אין וואָסער. פאַרשיידנפאַרביק און פילצאָליק זענען געווען די וואָ-ריאַנטן.

און אַליין אַנטמוטיקט, אַן קראַפט, אַן ווילן, אויסגעהונגערט אין אויסגעמוטשעט, אַן שום פערספעקטיוון אויף צו בלייבן לעבן, אַן דער מינדסטער האַפענונג אויף אַ וואָס פאַר אַ נישט איז בעסערער צוקונפט; אַרומגערינגלט מיט שונאים פון אַלע זייטן, „קאַפּאַס“ און גלאַט מוסרים, אין אַן אַטמאָספער, וואָס האָט אים כסדר מאַראַליש, פיזיש און גייסטיק דערדריקט, ער זאָל אין זיך קיין ברעקל מענטשלעכקייט נישט פאַרבאַ-האַלטן, — האָט ער וועגעטירט, דער ייִדישער העפטלינג אין אוישוויץ, דערוואַרטנדיק יעדע רגע זיין סוף, ווי אַ דערלייונג...

און פון דעסטוועגן האָבן באַוווּזן ייִדישע מיידלעך, דער עיקר האָבן זיי דאָס געטאַן, — צו גנבענען דינאַמיט פון דער אַמוניציע-פאַבריק, וווּ זיי האָבן געאַרבעט מחוצן לאַגער,²² אַריינשמוגלען עס אין תחום פון די לאַגער-דראַטן פון זייער פרויען-אַפטיילונג. פון דאַנען ווידער האָט מען געדאַרפט האָבן נישט ווייניקער מוט צו קאַנען און וואַגן עס אַריבערשמוגל-לען אויף אַ צווייט אָרט, וואָס האָט זיך געפונען אין אַן אַנדער אַפטיילונג פון לאַגער, ביז עס איז דערגאַנגען צו דעם אָרט וואָס איז צום שטרענגסטן

---

²² איינע פון די מיידלעך, ראַזע ראַבאַטע (אומגעקומען), איז געווינדעט אַ ליד „שטימונגס-ליד פון די טשעכאַנאווער אין אוישוויץ“, געבראַכט אין דער בראַשור אַרויס-געגעבן דורך אירע לאַנדסלייט: „דער תורבן פון דער ייִדישער קהילה אין טשעכאַנאווי“, תל-אביב, 1952.

שמעסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

באוואַכט געוואָרן — צו די קרעמאַטאַריעס, וווּ ס'האַט געאַרבעט די אזוי גערופענע „זאַנדער־קאַמאַנדע“, אַן אַפטיילונג העפטלינגען, וואָס האָבן פאַרברענט די פאַרגאַזטע און אַליין געווען אַפגעשניטן פון די אַנדערע, וואָס אין לאַגער. יידן זענען דאָס געווען.

יעדע דריי חדשים האָט מען דעם שטאַנד פון דער „זאַנדער־קאַמאַנדע“ געביטן. די „אַלטע“ זענען פאַרנאַרט געוואָרן אין אַ גאַזקאַמער, אַדער אויף אַן אַנדערן אופן אומגעבראַכט געוואָרן; זייער אַרט האָבן פאַרנומען יונגע שטאַרקע בחורים, וואָס מ'האַט אויסגעקליבן פון אַ נייעם טראַנס־פאַרט יידן, אויסגעלערנט זיי די מלאכה און געלאָזט לעבן — לויטן דייטשן „געזעץ“, פונקט דריי חדשים.

אזוי איז געגאַנגען די צייט אין אוישוויץ. און אַט אין דעם טויט־לאַגער, וווּ דאָס לעבן איז געווען ערגער פונעם טויט; אַט אין דעם לאַגער, וואָס די יעניקע, וואָס זענען דאָרט געווען און צום גליק איבערגעלעבט, געפינען נישט קיין אַנדערע ווערטער, ווי עס אַנצורופן; „דאָס לאַנד אַן גאַט“, אַט אין דעם לאַנד האָבן געלעבט מענטשן, וואָס האָבן דווקא אין... גאַט נישט פאַרגעסן. נישט געקוקט אויף אַלץ, איז אין זיי די גאַנצע צייט דער גייסט געווען וואָך און דאָס האַרץ אָפן, אויך אַפילו פאַר פרעמדע צרות. די מענטשן האָבן זיך קעגנזייטיק געמונטערט, זיך צוגעגעבן כוח איבערצוטראַגן דאָס איצטיקע לעבן און געוועקט דעם גלויבן אין ליכטיקן מאַרגן. אייניקע אַפילו זענען אין דעם פינצטערן אַרט דווקא מאַראַליש געוואַקסן — גלייביקער געוואָרן.

פון אַנהייב האָט יעדער פאַר זיך, צי פאַר זיינע נאַענטסטע זיך באַ־מיט נישט אונטערצוגיין אין אַלגעמיינעם אונטערגאַנג. מיט דער צייט האָט זיך אויך געוועקט דער געזעלשאַפטלעכער חוש. מענטשן האָבן זיך צו־נויפגערעדט, געזוכט קאַנטאַקט צווישן זיך, געשאַפן גרופעס און גרופקע־לעך, גרעסערע און קלענערע אונטערערדישע אַרגאַניזאַציעס, פאַרבאַרגע־נע פאַרן אויער און אויג פון דייטש און זיינע מיטהעלפער פון צווישן די העפטלינגען גופא.

אינאיינעם מיטן וווקס פון אַלגעמיינעם אַפּווער־קאַמף וואָס מ'האַט גע־

נחמן בלומענטאל

פירט קעגן שונא, אינאיינעם מיטן ווקס פון דער אומלעגאלער אונטער-
ערדישער פאליטישער טעטיקייט, איז אויך געוואקסן דאָס קאלעקטיווע
קולטור־לעבן. די ליטעראַטור־שאַפונגען, וואָס ביז איצט האָבן געשאַפן
יחידים, פאַר זיך אַדער פאַר די נאַענטסטע, הייבן איצט אָן ווערן אַ קנין
פון אַלע. עס אַנטשטייען שאַפונגען, וואָס ווערן באַשטימט פאַר אַן עולם.
די העפטלינגען קומען זיך צונויף ערגעץ אין אַ ווינקל פון אַ באַראַק, גיבן
זיך איבער פאליטישע גייעס, הערן אַ שטיקל איבערזיכט וועגן דער אַל-
געמיינער סיטואַציע פון איינעם, וואָס האָט אונטערגעהערט אַ דייטשן ראַ-
דיאַ, צי באַקומען ידיעות פון דרויסן, און דערביי ווערט אויך דעקלאַ-
מירט אַ ליד, אַן אַלטס, וואָס באַקומט אין די באַדינגונגען אַ גייעס באַ-
טייט, ווערט אַקטואַליזירט. עס אַנטשטייען אַבער אויך שפאַגל־נייע זאַכן,
וואָס זענען געשאַפן געוואָרן אין אוישוויץ גופא, אַדער אויפן וועג קיין
אוישוויץ. עס קומען פאַר ליטעראַרישע אַונטן. אַזוי, למשל, האָבן מיר אַ
באַריכט פון איינעם, וואָס האָט עס מיטגעמאַכט און איבערגעלעבט, וועגן
אַן אַקאַדעמיע געווידמעט י. ל. פּרצן. אַן אַקאַדעמיע אין אוישוויצער
טויטן־לאַגער לכּוּד אַ... ייִדישן שרייבער!

אַגב, זענען פּרצעס לידער געווען זייער פּאָפּולער אין די געטאַס און
אין די לאַגערן. מ'פלעגט זיי זינגען, אַזוי ווי דער דיכטער האָט זיי אַנגע-
שריבן. זייער אינהאַלט, זייער שווערער טאָן («דריי נייטאַרינס») אַדער
זייער גלויבן אין זיג פון גערעכטן («האַף און גלויב»), «מיין נישט די וועלט
איז אַ קרעטשמע» האָבן זיך גוט צוגעפאַסט פאַר דער דעמאָלטיקער צייט.
די לידער האָבן זיך דעריבער גוט געלאָזט אַקטואַליזירן, ווי מיר רופן דאָס
אָן, און זיך נישט גענייטיקט אין קיין שום רענאָוואַציעס. מ'פלעגט אַבער
אויך אין די לידער אַדורכפירן ענדערונגען, וואָס זאָלן נאָך גענויער און
שטאַרקער אָפשפּיגלען די צייט. אַזוי, למשל, האָט מען אין אוישוויץ גע-
זונגען פּרצעס «מיין נישט די וועלט איז אַ קרעטשמע» אויף אַזאַ אופן:

מיין נישט, אַז די וועלט איז אַ שלאַכט־הויז, באַשאַפן

פאַר היטלער, מוסאָליני, צו רויב און צו מאַרדן.

דער רויך פון די קרעמאַטאָריעס —

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

אַ פאַרהאַנג צו פאַרשטעלן די פאַרברעכנט, די מוזיק — צו פאַרשטיקן די ווילדע געשרייען פון די קרבנות!
מיין נישט, אַז די וועלט איז אַ הפקר...

(איבערגעגעבן דורכן לעבנגעבליבענעם העפטלינג
א. בעסערמאַן, פון פאַריז).

**

מ'דאַרף אין זינען האָבן, אַז אוישוויץ איז געווען אַ קעניגרייך פאַר זיך, גרויס ווי דאָס גלות. און אין איין לאַגער גופא, בירקענאַ, זענען גע- ווען טיילן, וואָס אַריבערצוגיין פון איינעם צום צווייטן איז געווען פאַרן פשוטן העפטלינג אַן אוממעגלעכע זאַך, אַזוי, אַז אין די באַזונדערע טיילן פון דעם זעלבן לאַגער האָבן זיך געשאַפן באַזונדערע, — ווי פאַראַדאַק- סאַל דאָס וואָרט אין דעם קאַנטעקסט זאָל נישט אויסזען, מוזן מיר עס פאַרט אַנווענדן, — קולטור־צענטערן מיט אַן אייגענער ליטעראַטור אַאָז״וו. אַ חוץ דעם, ווייסן מיר, האָט אוישוויץ אַרומגענומען אַן ערך פון אַ 40 פּיליעס: אומעטום זענען געווען ייִדן און אומעטום זענען זיי פאַרפּיי- ניקט געוואָרן צום טויט. אָבער אומעטום האָט גלייכצייטיק געהערשט דער זעלבער גייסט פון נישט לאָזן זיך דערדריקן און אומעטום זענען אויך געשאַפן געוואָרן, צווישן אַנדערן, ליטעראַטור־ווערטן. טייל מאָל האָט מען זי זעלבע לידער אויף פאַרשיידענע אופנים איבערגעאַנדערשט און צוגע- פאַסט צו די לאַקאַלע באַדינגונגען. דאָס איז נוגע נישט נאָר פּרצעס „מיין נישט, די וועלט איז אַ קרעטשמע“, אָפטער האָט מען אין יעדן לאַגער געשאַפן נייע ווערטן. אַגב איז אין אוישוויץ נישט נאָר געשאַפן געוואָרן ליטעראַרישע ווערק פון פאַרשיידענע מינים און פון זיי האָט גענאָסן דער אַנגעזאַמלטער עולם אויפן אָרט, נייערט מ'האָט אויך געזאַרגט דערפאַר, אַז די געשאַפענע היסטאָרישע באַריכטן וועגן לעבן אין לאַגער און אַפילו די ליטעראַרישע שאַפונגען, זאָלן אָפּגעהיט ווערן פאַר דער צוקונפט. וועלן די מענטשן אומקומען — אין וואָס קיינער פון די ייִדן האָט נישט גע- צוויפלט, — טאָ זאָלן כאַטש זייערע ווערק פאַרבלייבן פאַר דער געשיכ-

טע. און טאָן האָט מען זיך באַמײט דאָס צו טאָן אויף צוויי אופנים: אָדער דורכן אַרויסשמוגלען די זאכן מחוץ דעם לאַגער מיט דער הילף פון נישט-ייִדישע העפּטלינגען, וואָס האָבן פאַרט געהאַט מער באַוועגונגס-פּרייהייט ווי די ייִדישע, אָדער דורך די „ציווילע“ אַנגעשטעלטע, וואָס פּלעגן קור־מען אַרבעטן אויפן געביט פונעם לאַגער פון דרויסן. דורך זיי האָט מען די אַרויסגעשמוגלטע זאכן איבערגעגעבן אין באַגלייבטע הענט פון דער פּוילישער אונטערערדישער אַרגאַניזאַציע (ר. פ. זש. „ראַדא פּאַמאַצײ זשידאָם“, ראַט צו העלפן ייִדן).

דער צווייטער אופן איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס מ'האַט די זאכן באַגראָבן אויפן אַרט, אין לאַגער גופא.

אין טויטן-לאַגער אוישוויץ, אייגנטלעך אין זיין נעבנלאַגער, בירקע-נאַ, וואָס איז געווען פיל גרעסער און מער באַפעלקערט פון שטאַמלאַגער, האָבן די העפּטלינגען ייִדן באַגראָבן אייניקע קאַסטנס מיט ליטעראַטור-שאַפונגען. דער גרעסטער טייל פון דעם איז אַבער, צום באַדויערן, פאַר-לוירן געגאַנגען. און געטאָן האָט עס אַ קליינע צאָל איבערגעגעבענע טוער אין געהיים אַפילו פון די נאַענטסטע חברים, וואָס האָבן אַליין נישט דער-לעבט די גאולה. ווער זשע קען אונדז אַנווייזן, וווּ די זאכן זענען — אויף דעם ריזיקן שטח — פאַרשטעקט געוואָרן??

דאָ און דאָרט האָט מען אַבער יאָ עפעס אויסגעגראָבן נאָך דער מלחמה און די זאכן געפונען זיך טיילווייז אין פּריוואַטע הענט, טיילווייז אין ייִדישע אינסטיטוציעס.

און פון די אַלע אַפּגעזוכטע זאכן, די גרעסטע מערקווירדיקייטן, וואָס אַ קולטור-געשיכטע קען בכלל האָבן, האָט מען ביזן היינטיקן טאָג, צו אונדזער אַלעמענס שאַנד און צער, נאָר גאָר קליינע ברוכטיילן פאַר-עפנטלעכט.

אַט דאָס באַווייזט צום בעסטן אונדזער באַציונג צו דער דאָזיקער תקופה.

קיין בעסערן באַווייז קעגן אונדז אַליין, קיין טרויעריקערער מצב קאָן גאָר נישט געמאַלט זיין. וועלן מיר זיך דאָ נישט אַפּשטעלן אויף דעם, וואָס איז אַפּגעפונען געוואָרן בכתב און געפונט זיך אין אַן אינסטיטוציע.

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקאָפּאַציע

וואָס ווייסט עס זיכער ווי צו שאַצן, אַפּצוהיטן און וואָס וועט, ווי מיר האָפּן, מיט דער צייט פּאַרט זיך באַמיען, אַז דאָס אַפּגעפּונענע זאָל דערזען די ליכטיקע שיין.

מיר וועלן זיך דאָ אויך נישט אַפּשטעלן אויף דעם, וואָס ס'געפינט זיך אין פּריוואַטע הענט, מחמת מיר ווייסן נאָר וועגן אַ ברוכטייל פון דעם, וואָס איז דורך פּריוואַטע פּערזאָנען אַפּגעפּונען געוואָרן נאָך דער מלחמה אין אוישוויצער לאַגער און באַהאַלטן געוואָרן ביי זיך אין דער היים. מיר קענען נאָר האָבן צו די דאָזיקע אייגנטימער די בקשה, זיי זאָלן אַליין אי-בערגעבן וואָס זיי פּאַרמאַגן אין אַן אַנטשפּרעכנדיקער אינסטיטוציע.

לאַמיר האָפּן, אַז זיי וועלן דאָס טאָן.

אונדז וועט דעריבער אויסקומען אין דעם מאַמענט צו באַנוצן זיך מיט דעם, וואָס מיר האָבן אַליין, תּיכּף נאָך דער באַפּריינג, פּאַרנאָטירט פון מויל פון די יעניקע געוועזענע העפּטלינגען, וואָס האָבן אַקערשט וואָס פּאַרלאַזט אוישוויץ און אַרויס אויף דער פּרייער וועלט.

אויף ווי ווייט אונדזערע פּאַרצייכענונגען זענען קאַרעקטע און גע-שיכטלעך דערוויזענע, וועט אונדז באַווייזן פּאַלגנדיקער אינטערעסאַנטער עפיזאָד: אין די „רשומות“ (הוצאת „דביר“, תל-אביב, תש״ז) לייענען מיר אַן אַרטיקל פון משה נתן (קובאַוויצקי): „יהודי בריסל בעול הנאצים“ און הערות צום אַרטיקל פון מיטערעדאַקטאָר פון די „רשימות“ י. ל. (יום-טוב לעווינסקי). עס ווערט דאָרט דערציילט, אַז אין לאַגער מאַלין (בעלגיע) האָט זיך אויך געפּונען דער באַקאַנטער יידישער שרייבער און דראַמאַ-טורג ד״ר י. ב. ציפור, אַן איידעם פון באַווסטן רב קאָוואַלסקי (פוילן). דער מחבר פון דער דראַמע „אויפשטאַנד“, וואָס איז געשפּילט געוואָרן מיט גרויס דערפּאָלג פּאַר דער מלחמה אויף אייניקע יידישע בינעס. פון מאַלין איז ד״ר ציפור אַפּגעשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ, וווּ ער איז אומ-געקומען.

און אַט האָט ד״ר ציפור פּאַרפּאַסט אין לאַגער מאַלין אַ הימן אין יידיש, וואָס איז געזונגען געוואָרן דורך יונג און אַלט („הושר בפי זקן זטף“).

די אויבן אָנגערופענע צוויי שרייבער קענען נישט דעם טעקסט פון ליד. זיי גיבן נאָר איבער זיין אינהאַלט לויטן פראַנצויזישן טעקסט, וועל-כער איז געווען געדרוקט אין דער פראַנצויזישער צייטונג "Le Peuple", דעם 31סטן מאַי 1945. און אָט וואָס זיי שרייבן וועגן דעם אינהאַלט פון ליד:

„תכנו: מצלתיים, תוף, בטנון, כנור וחליל — אל תרגזו היום, נגנו; שמחו לבבות וחנוקו בעמקי הלב דכאון ופחד, על אף ה„שחורים“ יגבר השיר. בחרו החזור שהושר בעזו נאמר: נגן ר' אליה עליזות ב„קפליה“ שלך, שכח דמעה, מחה דמעה, מכה לראש אויב ולא ידע מה שמכרסם בלבנו פנימה.

„הנוצרים ראו והשתוממו: יהודים מובלים לטבח ושירת עליצות וחיים בפיהם? על כן קראו לו „שיר הגיהנום“, — „Le Chant de la Ge-henne“ (דאָס ליד פונעם גיהנום).“

עד כאן די „רשומות“ וועגן דאָזיקן ליד.

אונדו איז געלונגען אָפצוגעפינען דאָס דאָזיקע ליד נאָך איידער די נאַטיץ אין די „רשומות“ האָט זיך באַוויזן. און מיר ברענגען דעם פולן טעקסט פון ליד אין אַריגינאַל, אין ייִדיש — הייסט דאָס, ווי אַזוי ס'איז אונדו איבערגעגעבן געוואָרן דורך געוועזענע העפטלינגען פון אוישוויץ (וואָס זענען אין מאַלין נישט געוועזן?) אָנהייב 1945, תיכף נאָכן באַפרייען זיי פון לאַגער.

אויך אין אוישוויץ איז דאָס ליד געווען זייער פאַפולער און געזונ-גען געוואָרן אויף פאַרשיידענע קינסטלערישע אונטערנעמונגען.

נאָך מער ווונדער: אין מאַלין, אין דעם לאַגער וווּ די לעבנס-באַדינ-גונגען, אין פאַרגלייך מיט אוישוויץ, זענען געווען ווי אין אַ גן-עדן, הייסט דאָס ליד „דאָס גיהנום-ליד“. אין אוישוויץ דאַקעגן, אין אמתן גיהנום, איז דאָס ליד באַקאַנט אונטערן פשוטן נאָמען: „טאַצן“.

און אָט איז דאָס ליד:

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

ט א צ ז

טאַצן, קעסל־פּוּיק און באַסן, פּידעלע און פּלייט,
ניין, איר זאָלט אייך היינט נישט כעסן, שפּילט אונדז גליק און פּרייד!
דערשטיקט ביי זיך אין האַרצן ביטערניש און באַנג,
אויף צו פּיקעניש דעם שוואַרצן — הילכן זאָל געזאַנג!

ר ע פ ר י ז

איי, פּריילעך, פּריילעך, הילכט, ר' עליע!
פּריילעך שפּילט אונדז היינט, קאַפעליע.
די טרער אין אויג פאַרגעסט, די טרער אין אויג פאַרגעסט!
אַ מכה זאָל דער שונא וויסן, אַז אין האַרצן עס פרעסט.

אַזש פון שושן ביז קאַסטיליע, נירענבערג און רוים,
ס'האַבן המנס און ציווילע געיאַגט אונדז עד תהום;
געשענדעט גייסט און קערפּער, אַ שוואַרצע נעץ געשטריקט,
אונדזער שטאַלץ אין שטויב געטראַטן און דאָך אונדז נישט באַזיגט.

ר ע פ ר י ז

ניין, ר' עליע, נאָר נישט זאַרגן, ס'איז נאָך נישט דער סוף,
קומען וועט אַ נייער מאַרגן, ער ברענגט פאַר זיי די שטראַף.
פון בוידעס־שטוב און קעלער גייט אויף אַ העלע שיין;
זעט, ער ווערט אַלץ העל און העלער, ס'וועט נאָך ליכטיק זיין...

ר ע פ ר י ז

דאָס ליד איז אין אוישוויץ פאַרברייטערט געוואָרן. דווקא די שטאַר־
קע ווערטער וועגן דער האַפענונג און זיכערקייט אין דער באַפּריינג, וועגן

דער אויפגייענדיקער העלער שיינ זענען פארפאסט געווארן אין אוישוויץ. דעריבער ווערט דאס ליד אן אוישוויצער ליד. איבעריקנס איז דאך דאס ליד דא געזונגען געווארן, דא באקומען זיין תיקון. דאס וואס דער לאגער מאלין אין בעלגיע האט נישט באוויזן אפצוהיטן, האט אונדז אוישוויץ צוריקגעקערט.

און דער אינהאלט פון דעם ליד אנטשפרעכט די ליניע, וואס ס'האט אנגענומען די יידישע אונטערערד-ארגאניזאציע אין אוישוויץ אין יענער צייט, ווען ד"ר ציפור איז אהין אנגעקומען (סוף סעפטעמבער, 1943).

די לאגע איז געווען א פארצווייפלטע, קיין אויסוועג זעט זיך נישט. איז כדי נישט צו לאזן פאלן ביי זיך די העפטלינגען, כדי אונטערצוהאלטן זייער גייסט, האט מען באשלאסן אויף צו להכעיס די שונאים פריילעך זיין! און די יידישע דיכטער און שרייבער, וואס זענען געווען אין די לאגערן, האט מען "באאויפטראגט" (יא, אויך אין אוישוויץ האבן עקסיסטירט בא-שטעלונגען אויף, לאמיר זאגן, גוטער פראפאגאנדע-ליטעראטור!) צו שאפן נייע, אפטימיסטישע לידער, וואס זאלן זיך זינגען מיט באקאנטע מעלא-דיעס דורך אלע לאגערניסטן, אפילו ביים מארשירן צו דער ארבעט, אויף דער דייטשער קאמאנדע: Singen!

און די דיכטער האבן די באשטעלונג אנגענומען און צוגעשטעלט דעם נייטיקן רעפערטואר, וואס האט געהאט א טאפלטע אויפגאבע: אי געדארפט דעם העפטלינג "וויילן", געבן אים עסטעטישע איבערלעבונגען (פאעזיע, מוזיק), אי געדארפט אים טרייסטן, שטארקן, ווירקן אויף אים ווי א פרא-פאגאנדע-ליטעראטור. ביידע צילן האט די פאעזיע דערגרייכט.

נאר איידער מיר ברענגען דא נאך א מוסטער פון אזא מין ליד, וועלן מיר זיך נאך אויף איין מינוט אומקערן, אויסנוצנדיק די געלעגנהייט, צו ד"ר ציפור. מיר ווייסן, אז פאר זיין דעפארטאציע פון בעלגיע, האט ער געהאט אנגעשריבן א ריי ליטערארישע ווערק אויף אקטועלע טעמעס. אזוי ווייסן מיר, אז צווישן זיי איז געווען א דראמע אין פראנצויזיש מיטן נאָ-מען: "Deutschland, Deutschland über alles" (אזוי הייבט זיך אן דער הימן פון נאציסטישן דייטשלאנד) און א דראמאטישע פאעמע אין יידיש, "א חלום אין א ווינטער-נאכט", אדער "בייטאג אויפן נייעם מארק".

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

די זאכן זענען פאַרשווינדן געוואָרן נאָכן צונעמען זייער מחבר. צי האָט מען אינאיינעם מיטן מחבר אויך פאַרניכטעט זיינע ווערק, צי האָט ער זיי באַוויזן ערגעץ צו פאַרשטעקן, ווייסן מיר נישט; מיר ווייסן אָבער יאָ, אַז ד"ר ציפור האָט אויך אין אוישוויץ ווייטער געדיכטעט, אָבער צו אונדז זענען די שאַפונגען נישט דערגאַנגען, נישט אין קיין שריפטלעכער און נישט אין קיין מינדלעכער פאַרעם.

אפשר געדענקט עמעץ פון די געוועזענע לאַגעריסטן עפעס נאָך פון זיי? אפשר געפינט זיך ערגעץ-וווּ, בכתב עפעס פון זיינע דעמאָליטיקע שאַפונגען?

ובכן, דאָס „גיהנום-ליד“, אָדער ריכטיקער „טאַצן“ (אַזוי האָט עס זיכער גערופן דער דיכטער גופא), הגם געזונגען אין גיהנום, האָט אין זיך גאָר נישט טיילוואַנישעס; פאַרקערט, עס דערמאָנט אונדז אַנדערע יידישע לידער, וואָס זענען געשאַפן געוואָרן אין דער צייט („זיי פריילעך, זיי פריילעך, וויש אַפ אַ טרער“, „מיר וויינען נישט פאַר אייך...“), אַזוי צו זאָגן „טראַץ-לידער“, צו להכעיסדיקע: „אויף צו פיקעניש דעם שוואַרצן“. דאָס ליד דאַרף דאָך וועקן די האַפענונג, „קנייפן די באַקן, די פאַרב זאָל שטיין“, ווי ס'דריקט זיך אויס דאָס (אונטערגעאַנגענע) פאַלק.

ווער דער „שוואַרצער“ איז, ווער זענען די „המנס" און ווער די „ציי-ווילע" (היימישע אונטערהעלפער), דאַרף דער דיכטער נישט זאָגן. דאָס האָבן די דעמאָליטיקע צוהערער אַליין גוט געוויסט. איבעריקנס, די דאָזיקע נעמען זענען געווען אין אַלגעמיינעם באַנוץ כמעט אויפן גאַנצן, — אויף ווי ווייט מיר ווייסן — באַזעצטן געביט דורכן „שוואַרצן“, צי „המנען“. דאָס ליד איז דעריבער געווען אין יענער צייט פאַרשטענדלעך פאַר יעדן. דאָס דאָזיקע ליד דערמאָנט אונדז אויך די פאַרמלחמהדיקע פאַלקס-לידער („בערל מיטן פידל, שמערל מיטן באַס" וכדומה), וואָס זענען אויך געווען פריילעכע און פון וועלכע ס'האָט געווייעט מיט אומעט און טרויער. נאָר אויב דעמאָלט איז דער טרויער געקומען פונעם סאַציאַלן אומרעכט (געזונגען האָבן די לידער יידן קבצנים, וועמען ס'האָט געפעלט אויף פּרנ-סה, אויף אַ טאַג איבערצולעבן), זענען די „טאַצן" אַ רעאַקציע אויף דעם פאַליטישן אומרעכט, וואָס איז מיט אונדז, יידן, אַפגעטאַן געוואָרן.

נחמן בלומענטאל

דאָס ליד דערמאָנט אונדז, אין דעם צוזאַמענהאַנג, אויך אין די אַמאָ-
ליקע ייִדישע קאַמפּסלידער, געזונגען דורך די ייִדישע סאַציאַליסטישע
פּאַרטייען, ווי, למשל, דער הימן פון דער פּועלי־ציוניסטישער אַרבעטער-
פּאַרטיי אין מזרח־גאַליציע:

שמידט אונדז אין אייזערנע קייטן,
ווי בלוטיקע חיות אונדז רייסט!
איר וועט אונדזער קערפּער נאָר טייטן,
אַבער נישט אונדזער הייליקן גייסט!

מיר זענען דאָ נישט אויסן צו געבן די פּולע גענעאלאָגיע פון דעם
ליד, (דער דייטשער מקור געדענקט נאַפּאַלעאַנס צייטן), מיר האָבן נאָר
געוואָלט אַנווייזן, אַז ד"ר ציפורס ליד "טאַצן" פּאַסט זיך גוט אַריין אין
דעם שנירל פּערל פון אונדזערע פּאַלקסלידער, וואָס זענען געזונגען גע-
וואָרן בימי השּוואה אויפן לאַנגן וועג פון אונדזער געשיכטע, וואָס איז
קיינ מאָל נישט געווען באַדעקט מיט קיין רויזן.

אַ וואָרט וועגן אַרט, וווּ דאָס ליד איז אַנטשטאַנען.

אין בעלגיע, ווי אין פּראַנקרייך, האָט מען די ייִדן בעת זייער אויס-
זידלונג, קודם געהאַלטן פּאַרשפּאַרט אין אַ מין געפּענקעניש (קאַסערן צי
אַמאָליקע פּאַרלאַזטע פּריצישע שלעסער) ביז ס'האַט זיך נישט אָנגע-
זאַמלט די געהעריקע צאָל ייִדן, וואָס זאָל געניגן אויף אַ טראַנספּאָרט.
און אַ טראַנספּאָרט האָט געהייסן אין מערב־איראָפּע אַ 1.000 מענטשן,
ד"ה ייִדן, אין מזרח־איראָפּע האָט דאָס באַטייט פּיל, פּיל מערער, ווייל
פון מערב־איראָפּע איז מען געפּאַרן אין פּאַסאַזשיר־צוגן, מיט שיינע פּעק-
לעך, ווי אויף אַ שפּאַציר — אין די טויטן־לאַגערן פון מזרח, פון די מזרח-
געביטן איז מען געפּאַרן אָנגעשטאַפט און אָנגעפּראָפט אין פּאַרפּלאַמביר-
טע משאַוואַגאַנען צו הונדערט מאָן אין אַ וואַגאָן (אויב נישט נאָך מער,
קינדער האָבן זיך גלאַט נישט גערעכנט!). אין אַזעלכע וואַגאַנען זענען
אין אַ צוג, וואָס איז אָפּגעאַנגען צו אַ פּאַרניכטונג־שטעל, געווען געוויינט-
לעך פון 50 ביז 60 פּערזאָן.

און פון בעלגיע, דערהויפּט פון מאַלין, זענען אָפּגעאַנגען פון 4טן אוי-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראַטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

גוסט 1942 ביזן 31סטן יולי 1944 — 26 אַזעלכע טראַנספּאָרטן, מיט אַ 26 טויזנט בעלגישע יידן, אַזוי גערופּענע אויפן דייטשן אַמטלעכן לשון: Transportjuden. דעם 20סטן סעפטעמבער 1943 איז מיט איינעם אַזאַ טראַנספּאָרט — דעם 22סטן, לויט דער ריי, אַפּגעפּאַרן אונדזער דיכטער ד"ר ציפּור און... גליקלעך אַנגעקומען קיין אוישוויץ.

דער קאַמענדאַנט פון דעם דאָזיקן לאַגער פּלעגט נאָך יעדן טראַנספּאָרט טעלעגראַפּיש באַשטעטיקן דעם קאַמענדאַנט פונעם אויסגאַנג־לאַגער, אַז דער טראַנספּאָרט איז אַנגעקומען בטוּחַ, ד"ה קיינער פון אים איז נישט אַנטרוגען געוואָרן. דאָס באַווייזט, אַז קיינער פון די יידן האָט נישט גע־וויסט, וואָס זיי דערוואַרט אין דער נייער קאַלאַניע, אין דעם אַפּרו־אַרט, ווהיין מ'פירט זיי.

**

די כוואַליע פון אַפּטימיזם, וואָס האָט זיך צעגאַסן איבערן אוישווי־צער לאַגער סוף 1943, אָנהייב 1944, האָט אויך פאַרפלייצט זיינע נעבן־לאַגערן. דאָס באַווייזט אונדז די ליטעראַרישע שאַפונגען פון די דאָזיקע לאַגערן, שאַפונגען אין יידיש: יידן האָבן אויך דאָ געשאַפן אין אַנדערע שפּראַכן: פּויליש, דייטש, פראַנצויזיש, אונגאַריש. אין מאַנאָוויץ, אַ קליין דערפּל, 5 ק"מ פון אוישוויץ, איז געווען אַ פאַבריק פאַר כעמישע אויס־אַרבעטונגען, וועלכע האָט, אַגב, פאַר דער מלחמה געהערט צו אַ יידן. אַט די פאַבריק האָט איבערגענומען די באַקאַנטע דייטשע אַקציען־געזעל־שאַפּט מיט אַ וועלט־נאַמען: I. G. Farbenindustrie און זי האָט אַנגע־הויבן פראַדוצירן די אַזוי נייטיקע פאַר דער דייטשער קריגסמאַשין קינסט־לעכע גומי: בונאַ.

האַט די דאָזיקע דייטשע פירמע זיך גענייטיקט, פאַרשטענדלעך, אין אַרבעטער, בפרט אַז ס'איז געווען קריגסצייט און די פאַבריק האָט גע־מוזט אַרבעטן מיט דער פולער פאַרע ובפרט אַז די אַרבעטפּעיקע פּויליש־שע אַרבעטער האָט מען געשיקט אויף אַרבעט אין רייך.

די דאָזיקע דייטשע פירמע איז, פאַרשטענדלעך, געווען פאַראינטע־

רעסירט אין ביליקע אַרבעטער, וואָס מ'קען אויסנוצן ביז צולעצט און זיי כמעט גאַר נישט געבן.

ווי זשע נעמט מען אַזעלכע אַרבעטער און וואָס דער עיקר — אין אַן אומבאַגרענעצטער צאָל? פאַרשטענדלעך, פון קאַנצענטראַציע-לאַגער אוישוויץ, וואָס האָט געווימלט פון ייִדן, וואָס זענען מיט אַלץ נייע טראַנס-פאַרטן אָנגעקומען און מ'האַט פשוט נישט באַוווּן זיי צו פאַרגאַזעווען אין אַזאַ שנעלן טעמפּאַ.

די קרעמאַטאַריע-אויונס, אויפגעשטעלט דורך אַ דייטשער טאַלידער פירמע (פון ערפורט) פלעגן, צוליב זייער איבערפראַדוקציע, האַלטן אין איין פּלאַצן. די דאָזיקע הפסקות אין דער אַרבעט פון די קרעמאַטאַריעס האָבן צייטווייליק אָפגעשטעלט דעם גאַנצן אַזוי וויכטיקן פּראָצעס פאַרן דריטן רייך — דער פּראָצעס פון אומברענגען ייִדן. האָט מען דעריבער באַשלאָסן אויסצונוצן די אַרבעט-קראַפט פון די אַרבעטפּעיקע ייִדן אין די קריגסוויכטיקע אונטערנעמונגען און זיי לאָזן אויסגיין ביי דער אַרבעט.

אי ס'איז עקאָנאָמישער (פאַר דער אַרבעט פון די ייִדן האָבן די אונטערנעמונגען געצאָלט... דעם קאָמענדאַנט פון לאַגער), אי ס'ברענגט דאָך נוצן דעם פּאַטערלאַנד: עס וואַקסט די קריגס-פּראַדוקציע; ד"ה אי מ'פאַר-דינט, אי מ'איז גלייכצייטיק אַ גוטער דייטש! האָט מען דעריבער, צווישן אַנדערן, אויך די פאַבריק אין מאַנאָוויץ באַזאָרגט מיט ייִדישע אַרבעט-קרעפטן, ווי ס'ווערט אויפן דייטשן אַמטלעכן לשון באַצייכנט. און אַזוי ווי שלעפּן יעדן טאָג די אַרבעטער פון לאַגער צו דער פאַבריק און צו-ריק האָט פאַרנומען צו פיל צייט און זיך אָפגערופן נעגאַטיוו אויף דער אַרבעטצייט און אַרבעטקראַפט פונעם העפטלינג, האָט מען באַשלאָסן אויפצושטעלן נישט ווייט פון דער פאַבריק אַ לאַגער פאַר די העפטלינג-גען, וואָס אַרבעטן דאָ. „אונטערקונפט און פערפלעגונג“, ווי דאָס ווערט אַנגערופן, האָט געגעבן די פירמע; די לאַגער-באַוואַכונג, די אַרדענונג אין איר גופא — האָט געהיט די קאָמענדאַנטור פון אוישוויץ, ביז דער לאַגער אין מאַנאָוויץ איז זיך אַזוי צעוואַקסן (צען טויזנט אַרבעטער!), אַז ער איז געוואָרן אויטאָנאָם, זעלבשטענדיק! אַ נייער קאַנצענטראַציע-לאַגער: KL Monowitz, (Konzentrationslager)

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אַקופאַציע

די אַרבעט־שטעלע האָט מען גערופן אַמטלעך „בונאַ־ווערקע“ און דער נאַמען „בונאַ“ האָט זיך אָנגענומען פאַרן גאַנצן לאַגער, פאַר די דאַר־טיקע העפטלינגען, זיינע אייגריכטונגען, „בונאַ־זופ“ אאַז״וו. ווי אַזוי די העפטלינגען האָבן געלעבט אין דעם לאַגער, איז אַ קאַ־פיטל פאַר זיך. אַלבפאַלס עטוואָס בעסער, ווי אין אוישוויץ גופאַ; פאַרט געווען אַ „נוציקע“ אַרבעט און געקומען אין קאַנטאַקט מיט נישט־יידישע אַרבעטער, געהאַט די מעגלעכקייט פון שמוגלען אאַז״וו. אָבער דער עיקר: אין מאָנאוויץ האָט מען נישט געזען ביינאַכט די ריזיקע פלאַמען, וועלכע האָבן געזעצט פון די קרעמאַטאַריע־אויונס און האָבן אָנגעוואַרפן אַן אימה אויף די לאַגער־איינוווינער, דער עיקר אויף די ניי־צוגעקומענע טראַנס־פאַרטן, „צוגענגע“, וואָס זענען נאָך דערצו נישט געווען צוגעווינט. האָט מען דאָ אַוודאי געקאַנט רויק לעבן, דערציילן זיך מעשיות, זיב־גען לידער, אַלטע און נייע.

די באַוועגונג פון די העפטלינגען אויפן שטח פון לאַגער גופאַ איז אויך געווען אַ מער פרייערע, האָבן זיי זיך געקאַנט גיכער טרעפן און צו־נויפקומען און ממילא איז געוואַקסן דאָס געזעלשאַפטלעכע לעבן און מיט אים אינאיינעם — די יידישע קולטור.

אַלס אויסדרוק דערפון איז דער באַזונדערער הימן פון דעם לאַגער, גערופן געוואָרן דורך די לאַגעריסטן גופאַ: „בונאַ־מאַרש“. דערמיט איז אונטערגעשטראַכן געוואָרן זייער אומאַפהענגיקייט פון אוישוויץ. און אַט איז דאָס ליד:

בונאַ־מאַרש

פון אַסטו, זידן, וועסטן און נאָרוועגיען
שלעפט מען יידן אויף אַלע בייזע וועגן.
געשלאַגן אין שפּאַט סיי גוף און נשמה
דער שונא האָט אין ווילדער נקמה.

ר ע פ ר י י ן :

נחמן בלומענטאל

דאָך זינגט, ברומט להכעיס דעם פיינט,
ווייל פרייהייט קומט, מאַרגן צי היינט.
אויף מזרח די זון שוין שיינט,
אויף מזרח — אַ רויטע שיינט.

פלאַגט מען ייִדן אויף בונאַס בלאַטע-וועגן,
בויען, שמידן, טאַרן גאַר נישט פרעגן.
פאַרצוימט, פאַרפאַרקט, ווי פאַריער, ווי טמא.
קיין קלעפּ נישט געקאַרגט מיט שטעקנס און גומי.

ר ע פ ר י י ן :

עס קומט דער פרידן אַ היים אויף נייע וועגן,
אַן אונטערשיד די פרייהייטס-פּאַן אַנטקעגן,
שטראַלן פון גליק, אוי, ס'איז דאָ די נחמה,
נאָך אַן אויגנבליק און — אַ סוף צו מלחמה...

ר ע פ ר י י ן :

דאָס ליד האָבן מיר פאַרצייכנט פון די ברידער ישראל און מאיר לע-
ווענטאל, וואָס זענען אַליין געווען אין דעם לאַגער. ווי דעם מחבר פון ליד
גיבן זיי אַן משה פאַטאַשינסקי, אַן אַקטיאָר פון דער ייִדישער בינע אין
פוילן, וואָס האָט שפּעטער-צו אויסגעוואַנדערט קיין בעלגיע און בימי
היטלער צוריקגעשיקט געוואָרן קיין פוילן. (אַ „שטאַטענלאַזער יודע“,
דאָס מיינט ס'רוב אַ בירגער פון געוועזענעם פוילן און אויף אַזאָ ייִדן איז
דאָך אַודאי נישט געווען וואָס זיך מרחם צו זיין. אין די מערב-מדינות
זענען די דאָזיקע ייִדן געווען פון די ערשטע דעפּאַרטירט צו ווערן). אַט
דער אַקטיאָר האָט, צווישן אַנדערן, געזונגען אויף די האַלב-עפּנטלעכע
פאַראַנטשטאַלטונגען אין לאַגער אויך דעם „בונאַ-מאַרש“.

לויט אַן אַנדערן עדות (מענדל באַרג, אויך אַ העפּטלינג פון דעם לאַ-

שמועסן וועגן דער יידישער ליטעראטור אונטער דער דייטשער אָקופאַציע

גער), זאל דאָס ליד האָבן פאַרפּאַסט אַ ייד מיטן נאָמען גאַלדבערג, אַ גע-
וועזענער „שטיקל חזון“, וואָס האָט אין די יאָרן 1943-1944 געאַרבעט אין
די „בונאַ“־ווערק און אין דער פּרייער צייט פאַרפּאַסט און געזונגען פאַר-
שיידענע לידער.

פאַראַן אויך אַן אַנדער סברה, אַז דאָס ליד האָט פאַרפּאַסט אַ דריי-
טער, נאָר ווער קען די פּלוגתא היינט אַנטשיידן?

האַבן מיר יוצא געווען, דערמאָנענדיק די עווענטועלע נעמען פון
מחבר פון ליד, אָבער דאָס פּראָבלעם אַליין? תּיקו.

און איצט וועגן אינהאַלט פון ליד.

דער מחבר און דער זינגער פון ליד זענען אַזוי איבערצייגט אין
נאָענטן זיג, אין נאָענטן סוף פון דער מלחמה. אַז דעם גאַנצן אַרום, —
אי דעם לאַגער, אי די אויסראַטונג-מאַשין, — זעט ער כמעט נישט. ער
זעט פאַר זיך נאָר די אויפגייענדיקע שיין און טאַנצט איר אַנטקעגן אין
התלהבותדיקע אויסרוּפן.

דאָס ליד צייכנט זיך אויס נישט נאָר מיט אַפטימיזם, נאָר מיט עפעס
אַ מין האַפּערדיקייט, שאין כמוה.

איך בין זיך מודה, ווען איך לייען היינט צו טאָג (anno Domini 1963)
דאָס דאָזיקע ליד, געשריבן און געזונגען טאַקע באמת אויפן דעק פונעם
אַפּגרוּנט, נעמט מיך אויך אַרום עפעס פון יענער פּרייד, פון יענער זיי-
כערקייט, אַז ס'איז באמת אַ סוף צו דער מלחמה און אַז ס'האָט זיך טאַקע
אַנגעהויבן די עפּאַכע פון שלום אויף דער וועלט.

אויב צו יענע צייטן האָט מען געקענט זינגען אַזא מין ליד, טאָ וואָס
פעלט אונדז היינט?

פאַרגלייכן מיר דאָס ליד מיט די פּרזענדיקע צוויי לידער פון צוויי
מחברים, וואָס זענען געשטאַנען אויפן ראַנד פון אומקום און טאַקע אומ-
געקומען — דעם „בונאַ-מאַרש“ מיט די „טאַצן“, זעען מיר כמעט די זעלבע
בילדער, כמעט די זעלבע ווערטער. די זעלבע סיטואַציע האָט זיי דאָך
אַרויסגערוּפן און זיכער דער זעלבער גלויבן אין דער צוקונפּט, אין גליק
פון מענטשן אויף דער ערד. די זעלבע זיכערקייט און איבערצייגונג, אַז
— נצח ישראל לא ישקר!

דעם פוילישע יידנטום

ביכער-סעריע פון דעם צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן
אין ארגענטינע
רעדאקטאָר: מאַרק טורקאָוו

פאַרלאַג-לייטער: אברהם מיטלבערג

ביז איצט דערשינען:

- (1) מאַרק טורקאָוו — מלכה אַוויאַני דערציילט...
- (2) ה. ד. נאַמבערג — י. ל. פּרץ
- (3) וו. גראַסמאַן-ווייערניק — טרעבלינקע
- (4) פּרץ גראַנאַטשטיין — מיין חרוב שטעטל סאַקאַלאָוו
- (5) ישראל טאַבאַקסבלאַט — חורבן לאַדזש
- (6) זרובבל — באַרג חורבן
- (7) אלחנן צייטלין — אין אַ ליטעראַרישער שטוב
- (8) ד"ר ח. שאַקעס — פּוילן — 1946
- (9) ז. סעגאַלאַוויטש — טלאַמאַצקע 13
- (10) מ. נודעלמאַן — געלעכטער דורך טרערן
- (11) ד"ר מאיר באַלאַבאַן — די יידן-שטאַט לובלין
- (12) ישראל אפרת — היימלאַזע יידן
- (13) ד"ר יעקב שאַצקי — אין שאַטן פון עבר
- (14) דוד פלינקער — אַ הויז אויף גזשיבאָוו
- (15) ד"ר הלל זיידמאַן — טאַגבוך פון וואַרשעווער געטאַ
- (16) זאַמלונג פון דאַקומענטן — קינדער-מאַרטידאַלאַגיע
- (17) חיים גראַדע — פּליטים
- (18) ש. קאַטשערגינסקי — פאַרטיזאַנער גייען!...
- (19) פּרידע זרובבל — נע ונד
- (20) מרדכי שטריגלער — מאַידאַנעק
- (21) יעקב לעשצינסקי — אויפן ראַנד פון אַפּגרונט
- (22) ז. סעגאַלאַוויטש — געברענטע טריט
- (23) אברהם טייטלבוים — וואַרשעווער היף
- (24) טאַניאַ פּוקס — אַ וואַנדערונג איבער אַקופּירטע געביטן
- (25) ש. ל. שניידערמאַן — צווישן שרעק און האַפּענונג
- (26) לעאַ פּינקלשטיין — מגילת פּוילן
- (27) יאַנאַס טורקאָוו — אַזוי איז עס געווען... (חורבן וואַרשע)
- (28) ש. איזבאַן — „אומלענגאַלע“ יידן שפּאַלטן ימען
- (29) יעקב פאַט — הענעך
- (30) ד"ר י. קערמיש — דער אויפּשטאַנד אין וואַרשעווער געטאַ

- (אויספארקויפט) 31 שמחה פאליאקיעוויטש — אַ טאָג אין טרעבלינקע
 32 מרדכי שטריגלער — אין די פאָבריקן פון טויט
 33 אברהם נחתומי — אין שאַטן פון דורות
 (אויספארקויפט) 34 יחיאל לערער — מײן היים
 35 יוסף וואָלף — לײענענדיק פרצן...
 36 צפורה קאַצענעלסאָן-נאַכומאַוו — יצחק קאַצענעלסאָן
 37 י. הירשהויט — פינצטערע נעכט אין פאָוויאַק
 38 נחום סאַקאַלאָוו — פערזענלעכקייטן
 39 רחל קאַרן — היים און היימלאַזיקייט (לידער)
 40 א. אלמי — מאַמענטן פון אַ לעבן
 (אויספארקויפט) 41 מנשה אונגער — פשיטע און קאַצק
 42 מ. בורשטין — איבער די חורבות פון פלוניע
 (אויספארקויפט) 43 מ. קיפניס — הונדערט פאַלקס-לידער
 (אויספארקויפט) 44 ז. סעגאַלאָוויטש — מײנע זיבן יאָר אין תל-אביב
 (אויספארקויפט) 45 ד״ר ד. שאַשקעס — אַ וועלט וואָס איז פאַרביי...
 46 שלמה וואָגאַ — חורבן טשענסטאַכאָוו
 47 אברהם זאַק — יאָרן אין וואַנדער (לידער)
 (אויספארקויפט) 48-49 ש. איזבאַן — פאַמיליע קאַרפ
 (פרעמירט דורכן צבײַקעסעל-ליטעראַטור-פּאַנד, מעקסיקע 1950)
 50 ד״ר א. מוקדוני — מײנע באַגעגענישן (זכרונות)
 (אויספארקויפט) 51 ר. שושנה-קאַהאַן — אין פײער און פלאַמען
 52 י. י. טרונק — די יידישע פראַזע אין פוילן
 (אויספארקויפט) 53 יצנאַס טורקאָוו — אין קאַמף פאַרן לעבן
 54 יצחק פּערלאָוו — די מענטשן פון „עקזאַדוט 1947“ (ראַמאַז)
 55 פנחס ביזבערג — שבת-יוס-טובדיקע יידן
 (אויספארקויפט) 56-57-58 שלום אַש — פעטערבורג-וואַרשע-מאַסקווע
 59 ד״ר פיליפּ פרידמאַן — אַשווענטשים
 60 ב. ראָזען — טלאַמאַצקע 13
 61-62 דוד פלינקער — אין שטורעם (ראַמאַז)
 (אויספארקויפט) 63 יאַנוש קאַרטשאַק — משהלעד, יאַסעלעד, ישראליקנעדן
 (אויספארקויפט) 64-65 מרדכי שטריגלער — „ווערק צע“
 (פרעמירט דורכן האַפּערלייב ליטעראַטור-פּאַנד ביים יידישן קולטוריקאַנגרעס, בוענאַס-אירעס, 1951)
 66 חיים גראַדע — שײן פון פאַרלאַשענע שטערן
 67 רבקה קוויאַטקאָווסקאַ — פון לאַגער אין לאַגער
 68 יואל מאַסטבוים — מײנע שטורמישע יאָרן (זכרונות)
 69 אליהו טראַצקי — גלות דײַטשלאַנד
 (אויספארקויפט) 70 ד״ר י. שאַצקי — קולטור-געשיכטע פון דער השכלה
 (אויספארקויפט) 71 נחמן מײזיל — געווען אַמאַל אַ לעבן...
 (אויספארקויפט) 72 י. י. טרונק — סימכע פלאַכטע פון נאַרקאָווע
 (פרעמירט דורכן צבײַקעסעל-פּאַנד, מעקסיקע, 1951)

- (73) יהודה עלבערג — אונטער קופערנע הימלען (אויספארקויפט)
 (פרעמירט דורכן ליטעראטור־פאָנד אין סאַן־פּאַולאָ, בראַזיל, 1951)
- (74) ד״ר א. מוקדוני — אויסלאַנד
- (75) זיגמונט טורקאָוו — פראַגמענטן פון מיין לעבן
- (76) יהושע פּערלע — יידן פון אַ גאַנץ יאַר
 (פרעמירט מיט דער פּרץ־פּרעמיע פון ייִדישן פּען־קלוב אין פּוילן
 און ליטעראטור־פּרעמיע פון „בונד“ אין פּוילן, וואַרשע, 1937)
- (77) יעקב לעשציןסקי — ערב חורבן
- (78) דניאל טשאַרני — ווילנע
- (79) ז. סעגאלאָוויטש — דער לעצטער לאַדזשער ראַמאַן (אויספארקויפט)
- (80) יזכר־בוך — בעלכאטאָוו (אויספארקויפט)
- (81) מ. י. שעליובסקי — אויף אַ פולער וואָך
- (82—83) יצחק פּערלאָוו — דער צוריקגעקומענער (ראַמאַן)
- (84) יוסף אַקרוטני — דאָס בוך פון די עלנטע
- (85—86) מרדכי שטריגלער — גורלות (אויספארקויפט)
- (87) ד״ר יוסף טענענבוים — גאַליציע — מיין אַנטע היים
- (88) זלמן שזר — שטערן פּאַרטאַג (זכרונות) (אויספארקויפט)
- (89) משה דוד גיסער — דאָס געזאַנג פון אַ לעבן (אויספארקויפט)
- (90) ז. י. אנכי — ר' אבא און אַנדערע כתבים
- (91—92) עמנואל רינגעלבלום — קאַפיטלען געשיכטע
- (93) שמעון האַראַנטשיק — אין גערויש פון מאַשינען (ראַמאַן)
- (94) גרשם באַדער — מייע זכרונות (קראַקע)
- (95—96) יאַנאַס טורקאָוו — פּאַרלאַשענע שטערן (אויספארקויפט)
 (פרעמירט דורכן צבי קעסעל ליטעראטור־פּאָנד, מעקסיקע 1954).
- (97—98) אַלטער קאַצינע — שטאַרקע און שוואַכע (ראַמאַן)
- (99) פּועה ראַקאָווסקי — זכרונות פון אַ ייִדישער רעוואָלוציאַנערין
- (100) מאַרק טורקאָוו — די לעצטע פון אַ גרויסן דור (אויספארקויפט)
- (101) י. הירשהויט — ייִדישע נאַפּט־מאַנגאַטן
 (פרעמירט דורכן מרדכי־סטאַליאַר־ליטעראטור־פּאָנד, ביי „די אידישע
 צייטונג“, בוענאָס־איירעס, 1955).
- (102) משה זאַנשיין — ייִדיש וואַרשע
- (103) פ. מינץ (אַלעקסאַנדער) — די געשיכטע פון אַ פּאַלשער אילווין
- (104) י. י. טרונק — די וועלט איז פול מיט נסים (ראַמאַן)
- (105—106—107) מיכאל באַרוויטש — אַרישע פּאַפּירן
 (פרעמירט דורכן נייִמאַר־פּאָנד, פּאַריז, 1958).
- (108—109) מרדכי שטריגלער — געאַרעמט מיטן ווינט (ראַמאַן)
- (110—111) ד״ר א. מוקדוני — וואַרשע און לאַדזש
 (פרעמירט דורכן האַפּער־לייב ליטעראטור־פּאָנד, ניו־יאָרק, 1956).
- (112) ברוך האַגער — מלכות חסידות
 (פרעמירט דורכן מרדכי־מאַליאַר־ליטעראטור־פּאָנד, בוענאָס־איירעס, 1956)
- (113) ב. שעפּנער — נאַוואָליפּיע 7 (אויספארקויפט)

- (114) פנחס שטיינבוואַקס — י'דן צום געדענקען
- (115) ק. צעטניק — דאָס הויז פון ליאָלקעס
- (116) מאַקס וויינרייך — פון ביידע זייטן פלויט
- (117) אליעזר וויזל — און די וועלט האָט געשוויגן
- (118) ש. בערלינסקי — ירושה
(פרעמירט דורכן יידישן קולטור־קאָנגרעס, ניו־יאָרק, 1957)
- (119) ד"ר יוסף טענענבוים — צווישן מלחמה און שלום
- (120) יוסף אָקרוטני — סוף קאָפיטל
- (121) זיגמונט טורקאָוו — טעאָטער־זכרונות פון אַ שטורמישער צייט
- (122) בער י. ראָזען — פאַרטרעטן
- (123) אברהם טענענבוים־ארוי — לאָדזש און אירע י'דן
- (124—125) משה קאָגאַנאוויטש — די מלחמה פון יידישע פאַרטיזאַנען
- (126—127) אברהם זאָק — קנעכט זענען מיר געווען
(פרעמירט דורך דער באַריס סוראוויטש־פרעמיע, ניו־יאָרק, 1957)
- (128) יעקב גלאָטשטיין — ווען יאָגש איז געפאַרן
(129—130) דוד פלינקער — נייע צייטן (ראַמאַן)
- (131) משה יודל שעליובסקי — אין דער וועלט אַריין
(פרעמירט דורך דער האַפער־לייב־פרעמיע, ניו־יאָרק, 1958)
- (132) ד"ר יצחק שוואַרצבאַרט — צווישן ביידע וועלט־מלחמות
- (133) לעאַן לענעמאַן — דער חשבון בלייבט אָפּ
- (134) שלמה פראַנק — טאַג־בוך פון לאָדזשער געמאַ
- (135) מ. באַקאַלטשוק — זכרונות פון אַ יידישן פאַרטיזאַן
- (136) פנחס וועלנער — אין יענע טעג
- (137) אלימלך ראָק — זכרונות פון אַ יידישן האַנטווערקער־טוער
- (138) הירש אַבראַמאוויטש — פאַרשוונדענע געשטאַלטן
(פרעמירט דורכן צבי־קעסעל־פאָנד, מעקסיקע 1959)
- (139) ב. טערקעל — צווישן שאַקאַלן
- (140) י. ל. וואלמאַן — פוילישע י'דן (ראַמאַן)
- (141—142) נ. שמן — דאָס געזאַנג פון חסידות
- (143—144) צבי כהן — שטורמישע דורות (ראַמאַן)
- (145) יאַנאַס טורקאָוו — נאָך דער באַפרייאונג
- (146) העלענאַ שערעשעווסקאַ — צווישן צלם און מזרח
- (147) פנחס שטיינבוואַקס — יידישע מאַמעס צום געדענקען
- (148) וואָלף מערקור — די וועלט איז כעלעם
- (149) ראובן בן־ישם — פוילן ברענט...
- (150) יצחק טורקאָוו־גרודבערג — פנימער און מאַסקעס
- (151) שלמה פריזאַמענט — בראַדער זינגער
- (152) דוד לעדערמאַן — פון יענער זייט פאַרהאַנג
(אויספאַרקויפט)

- 153) שיינע־מרים ברֶאָדערזאָן — מיין ליידנס־וועג מיט משה ברֶאָדערזאָן
- 154) פּאַלאַ אָפּענשלאַק — יאַנאָש קאַרטשאַק
- 155) שלמה בריינסקי — מענטשן פון זשעלעכאָוו
- 156) זיגמונט טורקאָוו — די איבערגעריסענע תקופה
- 157-158) אינזש' דוד דאָוידאָוויטש — קונסט־געשיכטע פון שולן אין פּוילן
- 159) א. אַלמי — זאַמלבוך
- 160) ד״ר יצחק לעווין — יידן אין אַלטן פּוילן
- 161) מלך ראָוויטש — זאָס מעשה־בוך פון מיין לעבן
(פרעמירט דורך דער צבי־קעסעל־פרעמיע, מעקסיקע 1962)
- 162) ישראל עמיאַט — פּאַרדעקטע שפּיגלען
- 163-164) הערשל ה. וויינרויך — קאַמיסאַרן (ראַמאַן)
- 165) ישעיה טרונק — געשטאַלטן און געשעענישן
- 166) אברהם זאָק — אין אָנהייב פון פּרילינג
- 167) שלמה שאַפּיראַ — זכרונות פון אַ מאַראַן
- 168) ב. טערקעל — די זון פּאַרגייט ביים אַמורדאַריאַ
- 169) ד. זאַקאַליק — אין שטורעם
- 170) ג. קאַנטאַראָוויטש — פּאַרשוונדענע ייִדישע ישובים
- 171) מלך ראָוויטש — צווייטער באַנד פון זכרונות
(פרעמירט דורך דער ערשטער ש. ניגער־ליטעראַטור־פרעמיע, בוענאָס־איירעס)
- 172) קהת קליגער — די שיינע רויז...
- 173) יצחק טורקאָוו־גרודבערג — אויף מיין וועג...
- 174) אברהם זאָק — אויף וועגן פון גורל (דערציילונגען)
- 175) נחמן בלומענטאַל — ליטעראַטור אונטער דער נאַצי־אַקופּאַציע

עס גרייט זיך צום דרוק:

- מלך ראָוויטש — וואַרשע (זכרונות)
- דוד לעדערמאַן — די לעצטע טריט
- ד״ר ל. ווילמאַן — ייִדישע דאָקטוירים אין פּוילן
- יעקב צינעמאַן — די שטאַט ביים טייך סאַן
- אירענע קרוק — זכרונות

וועגן אַלע ענינים וואָס האָבן אַ שייכות צו דער ביכער־סעריע

„דאָס פּוילישע ייִדנטום“

ויד ווענדן:

UNION ISRAELITA POLACA

Pueyrredón 667 - Buenos Aires (Argentina)

Este libro se terminó de imprimir el día
29 de marzo de 1966 en los Talleres
Gráficos JULIO KAUFMAN S. R. L. -
Avda. Corrientes 1976 - Buenos Aires,
República Argentina.

COLECCION
"EL JUDAISMO POLACO"

DIRECTOR:

MARC TURKOW

DIRECCION ADMINISTRATIVA:

ABRAHAM MITELBERG

Volumen 175

Copyright by

NACHMAN BLUMENTAL, Jerusalem

The publication of this volume was made possible
by a grant from the Memorial Fundation for
Jewish Culture.

Hecho el depósito que marca la Ley

IMPRESO EN LA ARGENTINA
PRINTED IN ARGENTINA

NACHMAN BLUMENTAL

COLOQUIOS
SOBRE LA LITERATURA JUDIA
BAJO LA OCUPACION ALEMANA

Editado por la

Unión Central Israelita Polaca en la Argentina

Buenos Aires, 1966